

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Маја Ж. Милић

ЛАКАНОВА ТЕОРИЈА СТАДИЈУМА
ОГЛЕДАЛА

докторска дисертација

Београд, 2025

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Maja Ź. Milić

Lacan's Mirror Stage Theory

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2025

Ментор:

Проф. др Петар Јевремовић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Гордана Вулевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Биљана Станковић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Слободан Марковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Датум одбране: _____

Хвала

Бескрајно хвала професору др Петру Јевремовићу што ме је видео и препознао – част је што могу да Вас назовем својим ментором, јер као што сам Вам пуно пута рекла – Једном Професор, увек Професор.

Дубоку захвалност осећам према професорки др Гордани Вулевић на искрености, присуству и топлини свих ових година.

Хвала члановима комисије на професионалној и лепој комуникацији.

Изузетну захвалност дугујем пријатељу моје породице професору др Панти Ковачевићу на првом академском ветру у леђа и без кога данас не бих била на овом месту.

Хвала др Данијели Бабић и Симони Огњановић на лекторисисању и свим креативним сугестијама; као и др Сањи Ђерасимовић и Тијани Динић на помоћи да овај рад добије своју финалну верзију.

Највеће емотивно хвала мојој јединственој породици и најдивнијим пријатељима. Са вама бих ово путовање увек поновила.

И за крај, рад посвећујем мом деди Рајку који се највише радовао да прочита овај текст, али нажалост није стигао.

Маја Милић

Лаканова теорија стадијума огледала

Сажетак:

Теорија *стадијума огледала* је полазни и централни појам који лежи у основи Лакановог разумевања психоанализе. Упућујући на њега тежио је да одговори на питања којима се бави и овај рад: *Ко је и како настаје субјекат самосвести? Какве импликације имају конститутивни феномени огледања на одређене клиничке ентитете? И како нам та знања помажу у психотерапијском третману?* Посреди је кључни моменат психолошког конституисања субјектовог (*нарцистичког и дискурзивног*) Ега, ког Лакан сматра претходником сваког потоњег психопатолошког исхода (*неуротично-психотично*). Лакан нуди појашњење клинички релевантних импликација *стадијума огледала*, те развија оригиналну концепцију о динамици психичког. Наиме, он тврди да се усвајањем *имага* субјекат *отуђује* од примарне фрагментисаности сопственог тела, чиме бива успостављена *нарцистичка* идентификација са тоталитетом *другог*. Усвајањем говора и ступањем у *Симболички поредак*, субјекат ће се још једном *отуђити*, што се догађа *услед секундарне идентификације са говорећим Другим*. У раду ће детаљно бити представљена *L* *схема*, јер је њено познавање од изузетне важности за разумевање Лаканове теорије. С тим у вези ће посебна пажња бити посвећена специфичној терминологији – субјекат *S*, објекат *мало a*, *мало a'* и велико *A*. Такође, биће приказан Лаканов допринос разумевању *нарцизма*, *жеље*, *трансфера* и *психозе*. У тумачењу ових, пре свега клиничких феномена, важно је имати у виду *стадијум огледала*, те ће с тим у вези опсежно бити образложени *Граф жеље* и *Потпун дијаграм*. Теоријски допринос овог рада је двојак: он нуди детаљно, критичко излагање Лаканове обимне и захтевне теорије уопште, са посебним освртом на његово схватање *стадијума огледала*; истовремено, рад настоји да пружи једну нову, првенствено клиничку перспективу разумевања Лакановог учења.

Кључне речи: Лакан, стадијум огледала, *L* *схема*, психоанализа, *мало a*, велики Други, нарцизам, симболички поредак, Фројд.

Научна област: Психологија

Ужа научна област: Клиничка психологија

Lacan's Mirror Stage Theory

Abstract:

The mirror stage is a central and fundamental concept that forms the basis of Lacan's understanding of psychoanalysis. Drawing on this concept, Lacan aimed to answer the questions addressed also by this thesis: *who is the subject as self-consciousness and how does it arise? What are the implications of the phenomena constituent of mirroring on certain clinical entities? How can this knowledge assist a psychotherapeutic treatment?* The issue at hand here is a key point in the psychological construction of the subject's (*narcissistic and discursive*) Ego, which Lacan believes to be antecedent to any latter psychopathological (*neurotic-psychotic*) outcome. Lacan offers a clarification of the clinically relevant implications of the *mirror stage*, and develops an original conceptualisation of the dynamics of the psyche. Namely, he considers the adoption of *imago* to form the subject's *alienation* from the primary fragmentation of the subject's own body, and a *narcissistic* identification with the totality of the *other*. Subsequently, through speech development and ascension to the *Symbolic order*, another form of *alienation* follows, this time due to the *secondary identification* with the *speaking Other*. This thesis will offer a detailed presentation of the *schema-L*, the knowledge of which is extremely important in understanding Lacan's theory. Relatedly, the thesis will attend to the specificities of Lacan's terminology: subject S, object little *a*, little *a'* and big A. It will also illustrate Lacan's contribution to *narcissism*, *desire*, *transfer*, and *psychosis*. In interpreting these primarily clinical phenomena, it is equally important to consider the *mirror stage*, thus the *Graph of Desire* and *Complete Diagram* will also be extensively explained. This thesis has a dual theoretical contribution: it offers a detailed, critical examination of Lacan's comprehensive and challenging theory in general, with a review of his understanding of the *mirror stage* in particular; concomitantly, the thesis aims to provide a novel, primarily clinical, perspective through which to understand Lacan's thought.

Keywords: Lacan, mirror stage, *schema-L*, psychoanalysis, *little a*, the Other, narcissism, symbolic order, Freud

Scientific field: Psychology

Scientific subfield: Clinical psychology

САДРЖАЈ

I Увод.....	3
II Феномен огледања и онтологија бића.....	9
III Онтолошка димензија феномена огледања.....	25
IV Лаканова <i>L</i> <i>схема</i>	35
V <i>Симболички поредак</i> – Его и велики Други.....	45
VI Нарцизам.....	57
VII <i>Ја желим</i>	83
VIII Трансфер – о љубави и агесији.....	97
IX Пад симболичког – психоза.....	121
X Закључак.....	149
Литература.....	163

I Увод

Лаканова теорија стадијума огледала као свој главни циљ нуди критичко промишљање, проблематизујући важна питања за психоанализу – *Ко је и како настаје субјекат самосвести? Какве импликације имају конститутивни феномени огледања на одређене клиничке ентитете? И како нам та знања помажу у психотерапијском третману?* Одговоре ћемо тражити у вишеслојној теорији француског психоаналитичара Жака Лакана (Jacques Lacan), узимајући у обзир неоспорни допринос који нам је оставио кроз свој специфични поглед у разумевању тезе *стадијума огледала*. Уколико заиста желимо да проникнемо у овај концепт, морамо, на првом месту, прецизно одредити кључне термине на начин како их је он користио и тумачио. Такође је важно имати у виду клинички релевантне импликације овог гледишта, као и суштину конститутивних и психопатолошких консеквенци његовог дела.

Стога је почетна тачка, као и питање које пред себе постављамо, оправдавање теоријске и клиничке релевантности Лаканових идеја, које су уско повезане са *феноменом огледања за конституисање субјектовог Ега* у примењеном односно самом аналитичком третману. Једноставно, посредни је кључни моменат психолошког успостављања субјективитета, нешто што верујемо да претходи сваком потоњем психопатолошком исходу. Овај концепт у одређеној мери кореспондира са другим комплементарним и конкурентским психоаналитичким теоријама, као што је на првом месту теорија Сигмунда Фројда (Sigmund Freud), а затим ту су и гледишта Мелани Клајн (Melanie Klein), Доналда Виникота (Donald Winnicott) и Хајнца Кохута (Heinz Kohut). Услед тога верујем да теоријски допринос рада може бити двојак – с једне стране ће бити понуђено детаљно и критичко излагање Лакановог обимног и захтевног концепта *стадијума огледала*, док ће, с друге стране, бити предложена једна нова и релевантна херменеутичка перспектива сагледавања његовог богатог опуса. Циљ је приказати Лакана као релевантног савременог теоретичара и компетентног практичара. Ово сматрам нарочито битним, јер је познато да је рецепција његовог дела, како код нас тако и у свету, значајно више посвећена његовом теоријском доприносу.

Свака теорија која тежи томе да избегне било какве назнаке спекулативности мора понудити квалитетно и оправдано критичко мишљење. Имајући то све време на уму, рад нуди *поглавља* која за циљ имају да, поред појашњења основних појмова и феномена, пруже

простор за даљи дијалог. Посреди је *лакановски дискурс*, који, како сама теорија *стадијума огледала* сведочи, није лако разумљив. Али то никада није ни била Лаканова намера, што је и он сам често истицао. Наиме, важно је разумети да не постоји један текст који на свеобухватан начин нуди објашњење овог концепта. Напротив, у питању је мноштво текстова који се преплићу и међусобно допуњују. Стога је један од великих изазова приликом писања овог рада била систематизација, прецизан одабир и уобличење обимног штива у један наративни ток који ће дати одговоре на најважнија питања која смо проблематизовали. С тим у вези, поглавља која су одабрана представљају наважније и најисцрпније од онога што нам је о овој теми Лакан понудио. Стога ћемо сада приступити ближе излагању саме структуре рада који следи након овог уводног одељка, а што ће дати ближи увид у најважније области којима ћемо критички притупити.

Поглавље насловљено *Феномен огледања и онтологија бића* започињемо од саме *праисторије субјекта*, од рођења људског бића, те постављамо питање – *Каква је психа бебе, тек доспеле на овај свет?* Према Лакановом гледишту, онтолошки најфундаменталнији квалитет бића је изворни сензомоторни *хаос*. Та почетна позиција по њему никада неће бити превазиђена, већ напротив, у субјекту ће остати један стални *расцеп*, некакав *мањак*. Управо услед те нецеловитости, десиће се имагинарно измештање на место (*огледалног*) *другог*. Стога, уколико желимо да разумемо који фактори утичу на формирање субјекта и његовог унутрашњег света, пажњу морамо усмерити на феномен релације између *субјекта* и *другог*. Лакан је сматрао да је тај *други* више од реалног другог, јер он је део фантазматског, те уколико говоримо о субјекту, ту ће увек бити и објекат којим ће се наш субјекат успоставити као такав. За њега се Его конституише пре свега посредством *огледалног феномена нарцистичком релацијом*, те улажењем у *Симболички поредак* посредством *говорећег другог*. Такође, на овом месту су понуђена појашњења најважнијих појмова као што су – *отуђење, поиситовећење, примарна и секундарна идентификација, појам жеље* итд.

Наредно поглавље, насловљено *Основне поставке стадијума огледала*, нуди преглед раних Лаканових текстова о овом феномену. Прво и уводно предавање о овој теми датира из 1949. године и носи наслов *Стадијум огледала као форматив функције Ја како нам се открива у психоанализи*. Ту нам он представља полазну тезу за разумевање овог концепта, пратећи две кључне мисли – истоветну важност улоге *имага* и утицаја социјалног окружења за формирање субјективитета. Тиме Лакан отвара пут да широј научној јавности представи

свој нови концепт конституисања субјектовог Ја. Он се позива на бихевиоралне експерименте из компаративне психологије, као и на етолошке чињенице, нудећи доказе о оправданости увођења *феномена огледала* и ефекта *геиталта* за психоанализу. Том приликом, он уверава да посредством *стадијума огледала* долази до усвајања слике имагинарног другог, услед чега ће се субјекат *отуђити* од примарне фрагментисаности и нецеловитости сопственог тела. У том преображујућем отуђењу од иницијалне позиције лежи трагизам настанка субјективитета. Услед тога долази до фантазматски идеационе идентификације субјекта са тоталитетом другог коју Лакан назива – *примарна идентификација*. Томе ће уследити субјектово усвајање говора ступањем у *Симболички поредак*, чиме долази до још једног *отуђења* и *секундарне идентификације са говорећим Другим*.

У поглављу *Лаканова L схема* надовезујемо се непосредно на претходно изнета објашњења, те је у њему (неизоставно) изнет графички приказ субјекта кроз имагинарну димензију огледања. На сцену ступа његова *весела наука* којом нуди један надасве другачији приступ психоаналитичком разумевању *постајањем* бићем самосвети. Тумачење *L схеме* захтева одређено терминолошко предзнање специфично за Лаканов дискурс, те ће у поглављу пре свега бити детаљно појашњено значење симбола – S као субјекат, објекат *мало a* , *мало a'* и велико A – као и важност њихових међусобних релација. Познавање ове *схеме* је неопходан предуслов да би се ушло дубље у разумевање Лакановог поимања релација *саодношења* субјекта и другог, као и важних појмова као што су питање нарцизма, жеље, трансфера, али и његово свеобухватно тумачење дијагностичких категорија неуротично и психотично.

Пето поглавље *Симболички поредак, Его и велики Други* доминантно се бави излагањем Лаканових семинара о разумевању Фројдове теорије и његових техника, које је држао у периоду 1954–1955. године. Трагамо за одговором на питање које смо проблематизовали на почетку рада – како долази до конституисања Ега? Он по Лакановом схватању има двојаку функцију, или, како још формулише, има два лица: примарно, Его има *имагинарну* функцију, те о њему говори као о *нарцистичком Ја (moi)*, док секундарно, од оног тренутка када субјекат ступи у *симболичко* усвајањем говора, субјекат себе налази на месту говорећег, *дискурзивног Ја (ja)* као прво лице једине. Питање које се овде ставља пред нас стога је улога имагинарног и симболичког за конституисање Лакановог поимања Ега. Он се позива на важне Фројдове текстове по овом питању, те ће се и у овом раду посветити

пажња њиховом тумачењу, као и утицају који је Фројд имао на Лаканово разумевање ове теме. Ово поглавље, између осталог, нуди појашњења термина као што су *дискурзивно и нарцистичко Ја*, велики Други као носилац *Симболичког поретка и зид језика*.

Шесто поглавље, насловљено *Нарцизам*, почињемо представљањем најважнијих Фројдових текстова о овој теми, као што су: *Увод у нарцизам, Нагони и њихова судбина, Туговање и меланхолија, С оне стране принципа задовољства и Его и Ид*. Лакан је о нарцизму говорио пуно, те се на овом месту сусрећемо са *лакановским дискурсом* у пуном смислу те речи – суочавамо се са његовим разиграним релацијама, скицама и мноштвом симбола карактеристичним за *феномен огледања*, и стога су представљени *Граф жеље* и такозвани *Потпун дијаграм*. Овде он улази у суштину саме ствари – нарцизам се налази у основи субјективитета, а до његовог конфигурисања долази *примарном идентификацијом* карактеристичном за *стадијум огледала*. Ова *нарцистичка идентификација* води неминовном *преображењу*, у чијој основи лежи *отуђење*. Видевши лик у огледалу, оно што ће субјектом постати ће ту исту слику *усвојити*. *Имаго другог* ураста у њега. Субјектово Ја ће *поистовећујућим-преображењем* бити конституисано, те је у основи Ја увек неко *други* – *тј. објекат нарцистичке либидинално-имагинарне релације*. У субјекту ће стога бити присутан стални мањак, који остаје дубоко уложен на нивоу његовог сопственог тела, односно на нивоу субјектовог *примарног нарцизма*.

Седмо поглавље, „*Ја желим*“, бави се психоаналитичком проблематиком појма *жеље*. Лакан се посвећено бавио овом темом, посебно у оквиру семинара одржаних у периоду 1958–1959. године, данас обједињених у књизи *Жеља и њено тумачење*. На овом месту ћемо се још једном вратити *Графу жеље*, али сада дубље улазећи у његову структуру и феноменологију. Рекли смо да је субјекат успостављањем свог Ега постао *нарцистички* субјекат, али видећемо да ће он, такође, увек бити и *субјекат жеље*. Јер она за њега уједно има неминовно важну конститутивну улогу. Лакан сматра да ће субјектова жеља иницијално увек бити жеља другог. Односно, да будемо потпуно прецизни – великог Другог. Лакан је о томе говорио често – жеља субјекта ће у свом пуном смислу постати људска тек ступањем у поље симболичког, тек усвајањем језика. Наш субјекат жеље ће *стадијумом огледала* иманентно бити урођен у имагинарно, а ступањем у *Симболички поредак*, он ће постати субјектом у *лакановском* пуном смислу, он ће постати *говорећи субјекат*. А говорећи субјекат, што се нарочито истиче у овом одељку, увек је субјекат који *жели жељу Другог*.

Осмо поглавље, насловљено *Трансфер, о љубави и агресији*, на првом месту указује на важност досезања љубави као феноменолошког ефекта у контексту аналитичке ситуације. Лакан сматра да љубав има кључну улогу за аналитичког субјекта, који треба да схвати шта је оно што му недостаје и то управо кроз релацију љубави. Стим у вези, Лакан каже да „*феномен трансфера треба да одражава љубав до мере да се од ње више не разликује*“¹. На свој начин, о томе је говорио и Фројд, који је тврдио да је један од највећих изазова са којима аналитичар у третману може да се сусретне управо разумевање комплексности трансфера. Лакан каже да о трансферу треба говорити пре свега као о *трансферу љубави*, те сматра да се његов ефекат огледа у томе да се аналитичар за субјекта налази у позицији иницијалног и фантазматског *имага* који постаје локус жеље субјекта. Терапеут тиме бива његов објекат жеље. Због тога се аналитичар пита: *Шта субјекат жели?* Даље, говорећи о *агресији*, Лакан тврди да је она по његовом мишљењу именовантно људска и да се налази у потпуности интегрисана у свакој врсти имагинарних релација. С тим у вези он се на овом месту посебно позива на Хегелову дијалектику *Господара и Слуге*. На крају, Лакан закључује да је „*кастрација идентична феномену објекта који недостаје – будући да је жеља заснована на недостатку – у нашем искуству идентична самом инструменту жеље – фалусу, фалусу као функцији означитеља*“². Тиме терапеут за субјекта заузима симболичко место *Оца*.

Девето поглавље, насловљено *Пад симболичког, психоза*, почињемо Фројдовим познатим текстом о студији случаја *судије Шребера*. У питању је анализа аутобиографије односно тумачење књиге која је на Фројда оставила значајан утицај. Из ње ће развити тезу о вези између параноје и потиснуте, латентне хомосексуалности. Лакан ће се надовезати на овај текст и понудити своје разумевање *параноје*. Он говори о знању као параноичном и *отуђењу карактеристичном за психозу*. Даље истиче да оно што код суманутости проговара посредством аудитивних халуцинација јесте субјектово *несвесно*. У питању је оно имагинарно у чијој основи лежи прича о фантазматској фрагментисаности тела и проблематика конституисања субјектовог Ега. Лакан закључује да ако је велики Други изопштен – онда пред собом имамо параноју. За Лаканово разумевање суманутости, важно је нагласити улогу два Ега, *мало а* и *мало а'*. Ту објекат *мало а'* проговара за субјектово несвесно, које се обраћа објекту *мало а*, те отуд аудитивне халуцинације. О томе ће Лакан говорити као о паду симболичког и смрти субјекта.

¹ Lacan, *The Metaphor of Love: Pheadrus*, 38.

² Lacan, *Turelure's Abjection*, 294.

Како смо рад отворили питањем о самом почетку људског живота и конституисању субјектовог Ега, у последњем поглављу *Закључак*, бавимо се оним коначним у човеку. Наиме, показало се да је психоаналитичко разматрање о *бићу* неодвојиво од дијалектике живота и смрти. Немогуће је одговорити на питање *Ко сам ја?*, уколико феноменолошки не тежимо откривању односа између *бити* и *не бити*, Ја и не-Ја, нарцистичког и дискурзивног Ја. Ипак, да бисмо могли да разумемо како нам све до сада речено може помоћи у психотерапијском третману са субјектом аналитичког искуства, пажњу морамо усмерити на разумевање *љубави*, или, да будемо још конкретнији – *трансфера љубави*. Лакан је сматрао да је трансфер питање љубави која је присутна у *реалном*. Од (*доброг*) аналитичара се стога очекује да разуме *оно* што често *измиче* – наиме, у психотерапијској релацији присуство љубави би требало да буде свеприсутно кроз трансфер. Субјекат је увек суочен са сопственим мањком, а то је управо место љубави другог, јер, уверава нас Лакан „*волети значи да субјекат даје оно што други нема*“³. И отуд важност непрестане тежње да се у човеку разуме оно *с оне стране* симболички опосредованог. Управо у томе лежи суштина доприноса Лакана за психоанализу, не само као теоретичара, већ и као практичара.

³ Lacan, *The Cause of Desire*, 108.

II Феномен огледања и онтологија бића

„Знаш ли како облаци плове,
знаш ли чудесна дела оног који савршено знање има?
Како ти се хаљине угреју кад се умири земља због ветра јужног?
Можеш ли заједно с њим исковати небеса,
чврста попут огледала ливеног?“
Јов 37, 16–18

Сигмунд Фројд ће анализом свог првог сна о „Ирминој инјекцији“ у *Тумачењу снова*⁴ неповратно започети важну и велику причу коју данас познајемо као психоанализу. Херменеутика субјекта, његовог свесног и оног *Das Unbewusste*, понудиће надасве нов начин сагледавања људске природе. Кованица *лечење разговором* посредством *слушања пацијената, интерпретација*, и сада већ добро познатих *слободних асоцијација*, бациће револуционарно светло и отворити пут ка развијању идеје о ономе што у данашње време одређујемо као питање разумевања психопатолошких категорија *неуротичног* и *психотичног*. Ипак, динамичка природа самосвести, симболичког, имагинарног и реалног, кроз радове и предавања француског мислиоца и психоаналитичара Жака Лакана понудиће простор за нова и оригинална тумачења.⁵ У редовима који следе биће разматрана могућа разумевања савремене психоаналитичке мисли овог важног аутора о питањима која су и даље актуелна у нашој професији – *Ко је и како настаје субјекат самосвести? Какве импликације имају конститутивни феномени огледања на одређене клиничке ентитете? И како нам та знања помажу у психотерапијском третману?* Одговоре ћемо тражити у оквирима његове вишеслојне теорије *стадијума огледала*, као и њеним консеквенцама, што ће стога бити главне окоснице овог рада.

⁴ Види више у: Frojd, *Tumačenje snova I*, 133–144.

⁵ Лакан је сматрао да је аналитичар на првом месту *interprétant*, онај који тумачи (Види више у: Lacan, *Anxiety, Sign of Desire*, 16).

Познате су нам различите теоријске перспективе о настанку и тумачењу субјективитета. Свакако је о томе могуће размишљати у правцу *развоја* као једном *континуираном* процесу (на пример Фројдова теорија о фазама инфантилне сексуалности). У том смислу, дете би пролазило одређене фазе једну за другом, у неком очекиваном временском периоду, и онда бисмо могли да кажемо да је оно мање или више успешно усвојило специфичне вештине или знања. Развојна психологија се, како је познато, ослања на овај начин објашњења како моралног, тако и когнитивног развоја код деце (сетимо се на пример Пијажеове (Jean Piaget) епистемологије).⁶ Међутим, постоји група аутора који инсистирају на *дисконтинуитету*, попут Жак Лакана, али и Мелани Клајн. Код њих нема *фаза*. Дете не пролази одређене *ниво*е развоја, било здраве, било психопатолошке. Мелани Клајн ће говорити о *позицијама* (*депресивна* и *схизо-параноидна*) које су саприсутне, и управо у тој *са-присутности* осликава се основа њеног дисконтинуираног погледа на успостављање субјективитета. Лакан је сматрао да велика тајна психоанализе лежи управо у томе да класично схваћене *психогенезе* нема⁷. Објашњавајући своје гледиште о *стадијуму огледала* у овом контексту, он истиче да је то по његовом виђењу – *догађај*. Догађај којим се субјекат *успоставља* (дакле не развија се)⁸, догађај који је у својој бити један *привид*. Јер, управо у основи успостављања онога што *ће бити субјекат* (онога што ће тим догађајем постати) налази се *имагинарна*, тј. *фантазматска* димензија огледања у другом или *двојнику*, како је то истицао Лакан, позивајући се на Валона (Wallon)⁹.

И тако, већ на самом почетку намеће се питање – *Каква је психа новорођене бебе, тек доспеле на овај свет?* Незрела, примитивна, фрагментисана или недовршена? То су нека од могућих термилошких одређења најранијег (оног *превербалног*) периода људског живота. Свакако, сви причају о *беби* – тек рођеној беби, беби која плаче, која је гладна или сита, угрожена или намирена, али засигурно, беби која у првим данима свог живота у потпуности зависи од неког *другог*. Дакле, можемо рећи да је спокојна беба она која има другог који јој то обезбеђује – кроз неговање на физичком нивоу (као што су намирена глад, основне

⁶ Види на пример: Пиаже, Жан. *Психологија интелигенције*. Београд: Nolit, 1977; Inhelder, Barbel i Pijaže, Жан. *Интелектуални развој деце*. Београд: Zavod za udbenike i nastavna sredstva, 1982.

⁷ Lacan, *Introduction to the question of the psychoses*, 7.

⁸ Наиме, када говоримо о *развоју* то имплицира да се из нечега ствара нешто. Лакан говори о *конституисању* истичући да у почетку није било ничега. О томе ће више бити речи нешто касније у тексту.

⁹ Lacan, *The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience*, 77.

физиолошке потребе и заштита), али и на фантазматском нивоу. Без другог, та наша беба је беспомоћна. Ако желимо да разумемо како у најранијем периоду човековог живота ови фактори утичу на субјекта и његов унутрашњи свет, на првом месту пажњу морамо усмерити управо на релацију између *детета* и *другог*. Наравно, овде је више него јасно да је тај други *нека* реална особа из спољашњег окружења. Али у исто време, Лакан је истицао да је тај други и нешто више од тога, то је *други* као део идеационе релације, део фантазматско-психолошког простора. У питању је свакако одређено преклапање унутрашњег и спољашњег света, оног *Innenwelt* и *Umwelt*. Разумевање тога је кључно, јер ако постоји субјекат, мора постојати и објекат помоћу којег ће се наш субјекат конституисати.

Дакле, једно је сигурно – на самом почетку, *неонатус* је урођен у мању или већу тензију и беспомоћност. У тежњи да се превазиђе иманентни недостатак коме у превербалном периоду неопходан је *неко*. Многи аутори су неретко имали напасве другачије разумевање тог *другог* од онога како је Лакан сагледавао овај појам. На пример, он се одређује као негујући, бригујући, али и фрустрирајући, како су о мајци (али то не мора да буде нужно само мајка) између осталих, говорили Виникот и Кохут. Сетимо се Виникотове кованице *довољно добра мајка*¹⁰ чија је основна функција да пружи детету оптималну фрустрацију (ни превелику, али ни премалу). Мелани Клајн је пак увела причу о *позицијама*, као и о *добрим и лошим* објектима¹¹. Већ у овом набрајању видимо термиолошке разлике

¹⁰ Виникот ће се позвати на Фројда и рећи да дете не може да напредује од *принципа задовољства* ка *принципу реалности* уколико нема *довољно добру мајку*, те даље каже: „*Довољно добра мајка (није нужно да то буде рођена мајка) јесте она која се активно прилагођава дететовим потребама, а активно прилагођавање постепено се смањује у складу са дететовом растућом способношћу да само себи протумачи пропуст у прилагођавању и да подноси последице осујећења*“ (Vinikot, *Igranje i stvarnost*, 23).

¹¹ Клајн је сматрала да *схизо-параноидну позицију* код детета карактерише истовремено постојање либидиналних и агресивних (односно деструктивних, персекутивних) импулса. Објекат жеље дете доживљава као нестабилан, нецеловит, расцепљен, па чак и распарчан. На основу тога говоримо о *парцијалним објектима*. Они су директна последица ексцесивног прибегавања механизму *сплитинга*. Једна од кључних одредница унутар клајнијанског вокабулара управо је дистинкција између *добре* или *лоше дојке*. Јасно је да дете за добар објекат везује либидиналне пулзије (објекат је присутан и задовољава дететову жељу), док ће за лош објекат (који може, напросто, бити само одсутан) везивати деструктивне пулзије – отуд прича о фантазму прождирања и гутања. Важно је разумети да је овде по среди, заправо, иста мајка. Њу дете (зависно од ситуације) доживљава *као представе објеката*. То пре свега можемо објашњавати карактеристичном незрелошћу нервног система новорођене бебе (мисли се првенствено на развојну недовршеност процеса мијелинизације, те на крајње ограничену функционалност пирамидалних путева). Надовезујући се на радове клајнијанске школе, на овоме ће инсистирати Лакан. Ниво *депресивне позиције* подразумева *фузију*

психоаналитичких разумевања, у одређеној мери, сродне ствари. Ипак, једно је сигурно, сви се слажу у томе да без *другог* нема субјекта, иако се наравно не подударају у свему другом. Напротив, неретко другачије разумеју и тумаче психопатолошки *развој* субјекта.

Лакан је о овоме размишљао на специфичан начин, користећи оно што данас можемо да назовемо *лакановским дискурсом*. По његовом схватању, као што смо већ нагласили, не можемо говорити о *развоју* субјекта, јер то подразумева да је некакав субјективитет постојао од самог почетка, па да се онда с временом развијао. Развој код њега можемо узети у обзир само у пуком биолошком смислу. Када је реч о *субјекту* и том великом и важном психоаналитичком Ја, ствари су битно другачије – Лакан говори о *конституисању* субјектовог Ега посредством *другог*. Из његових текстова можемо закључити следеће: *неонатус се не рађа као субјекат, он ће субјектом постати*. Из иницијалног хаоса, посредством *феномена огледања*, формираће се поредак, неки *систем*, и то захваљујући *фантазму* и захваљујући *речи*. У основи стоји игра преклапања и допуњавања имагинарног и симболичког. *Лаканов субјекат конституише се посредством огледалног феномена и посредством говорећег Другог*.¹² Његов субјекат тиме има специфично *двоструку генеалогiju* кроз учворење ова два регистра – *Именигарног* и *Симболичког* (мада ни у једном тренутку не смемо заборавити ни онај трећи, *регистар Реалног*).

* * *

Лакан је истицао да је онтолошки најфундаменталнији квалитет бића изворни (сензомоторни) *хаос*. Као такав, то је важно на почетку истаћи, он никада неће моћи да буде у потпуности превазиђен, те ће остати као основа онога што ће постати субјектом. Из тог иницијалног расцепа (или нецеловитости) десит ће се имагинарно измештање на место

опречних нагонских пулзија. Ваља нагласити да та фузија никад није апсолутна. Клајнијанска школа доследно инсистира на динамичкој саприпадности *схизо-параноидне и депресивне позиције*. Дакле, посредни су *позиције*, а оне подразумевају динамичку *симултаност*, а не епигенетичку *сукцесивност*. Упркос разликама, које никако нису занемарљиве, то чини клајнијанско виђење (увек, заправо, само релативне) стабилности структура *депресивне позиције* аналогним Лакановом разумевању мањка стабилности везаним за *стадијум огледала*. Више о овоме види у: Klein, Melanie. „Some Theoretical Conclusion Regarding the emotional Life of the Infant.“ In *Envy and Gratitude, 1952*, 61–93. New York: The Free Press, 1975; Klein, Melanie. „On Identification.“ In *Envy and Gratitude, 1955*, 141–175. New York: The Free Press, 1975; Klein, Melanie. „Envy and Gratitude.“ In *Envy and Gratitude, 1957*, 61–93. New York: The Free Press, 1975.

¹² Наиме, Лакан прави разлику између малог другог и великог Другог. Више о терминолошком одређењу биће речи касније у тексту.

(огледалног) другог. И отуд Лаканова теза да *поистовећење* са огледалним ликом стоји у основи онога што ћемо сматрати субјектом (аналитичког искуства). Али кроз поистовећење с другим, долази и до онога што он именује као – *отуђење*. То од чега се још увек не-конституисани субјекат отуђује управо је поменути иницијални хаос. Такође, када се говори о овом измештању на место другог, може се чути да субјекат *губи себе* – а важно је нагласити да то *губи себе*, у контексту *стадијума огледала*, подразумева (увек) *фантазматско* измештање из иницијалног, немог (превербалног) хаоса.

Након тога, усвајањем говора и улажењем у *Симболички поредак* (утицај друштвеног, социјалног миљеа) долази до *секундарне идентификације* са, овог пута, *говорећим Другим*. Овај догађај за последицу има још један *губитак себе*, или, као што је управо појашњено – још једно *измештање*. Јер о измештању Лакан говори као о *отуђењу*. Стога је важно разумети да субјекат (или прецизније – оно што ће субјектом постати) бива отуђен у имагинарном, што ће ступањем у *Симболички поредак* имати за последицу *празнину*, која се налази на пресеку *чворишта* имагинарног (*интра*) и симболичког (*интер*) регистра. Тиме почиње (за Лакана увек интрузивна) *идентификација са говорећим Другим*. Херменеутика субјективитета се на то наслања, јер говорење о нечему омогућава и тумачење тог нечега. Тај догађај с временом ће циклично вршити свој утицај, било да је у питању говорење којим се други обраћа детету, прва реч коју ће изговорити сам субјекат, реч кроз слободне асоцијације, реч као интерпретација итд. Хегел (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), на кога се Лакан често позивао, говори о *негацији* као о порицању. То *опорицање саме ствари о којој се говори, самим тиме што се о њој говори*¹³, подразумева да је субјекат усвојио *Симболички поредак*. Тиме је он осуђен на место мањка. Управо кроз успостављеност у симболичком и говорењем као таквим он ће се од себе отуђити¹⁴. Лакан ће тврдити да је управо именовање другог, *другог као места жеље*, увек именовање и из *тог недостатка*, који ће заувек пратити оно старо филозофско питање – *шта је то што субјекат стварно жели?* А субјекат на то питање мора да одговори са места другог док је истовремено суочен са иманентном агресијом. Сетимо се, још је Фројд у другој топици¹⁵ увео теорију нагона живота и нагона

¹³ Види више у: Hegel, *Fenomenologija duha*, 75–79.

¹⁴ Неуротичар говори оно о чему психотичар сведочи. Он може у хегелијанском смислу да порекне.

¹⁵ Рани Фројд у првој топици говори о несвесном, предсвесном и свесном. Касније ће у својој другој топици говорити о структуралном моделу инстанци личности уводећи причу о Иду, Егу и Супер-егу, а о несвесном ће говорити као о месту потиснутих забрањених жеља (Види више у: Frojd, Sigmund. „S one strane principa zadovoljstva.“ U *Psihologija mase i analiza ega*, превод Боžидар Зец, 5–72. Београд: Fedon, 2006).

смрти. Тако је препознавање важности одговора који лежи у сржи саме ствари довело до тога да је *жеља* у одређеној мери постала један од централних појмова којима се психоаналитичка мисао посветила трагајући за оним што се крије у основи субјекта и његовог конституисања. Због тога ће и у овом раду посебно место бити посвећено овом важном појму, или још прецизније – односу између теорије *стадијума огледала* и питања *жеље*. Лакан сматра да ће се Его субјекта конституисати *нарцистичком* релацијом, а ступањем у симболичко он ће постати субјекат у пуном смислу који му он даје. А такође је позната његова тврдња да се *субјекат* (нагласићу – увек телесни) *рађа у језику*¹⁶, те је тај тренутак када је дете *рођено у језику* истовремено и тренутак у којем жеља постаје људска.

Жеља субјекта увек подразумева *жељење жеље Другог, Другог као објекта жеље*. Лакан каже да она представља динамску снагу која стоји у основи субјекта аналитичког искуства. У том контексту он ће посебно наглашавати управо *измештање* и *отуђење*. Једноставно, не можемо (по)желети нешто или некога ако нема отуђења ка месту другог као месту жеље. Искуство жеље другог је стога есенцијално, јер омогућава субјекту оно што се налази *с оне стране* чисто лингвистичке артикулације: „*Други је тај који изговара или не изговара одређене означитеље*“¹⁷. Знамо да нема психе без тела, али исто тако нема ни самосвесног живота субјекта без жеље *другог*. С тим у вези, касније у тексту биће ближе одређено на који начин се у основи управо реченог, налази Лаканов појам *jouissance*¹⁸, *ужитак с оне стране фалуса, с оне стране симболичког*.

Ипак, пре него што у причу уведемо усвајање *Симболичког поретка* од стране субјекта, вођено великим Другим, морамо се с пажњом задржати на ономе што томе неминовно претходи – на дихотомији субјекат-објекат (да се изразимо клајнијанском терминологијом), која се базира на питању телесног и идеационо фантазматског. Фројд је

¹⁶ С тим у вези занимљив је Лаканов цитат: „*Да би се језик родио, он се увек мора већ схватити као целина. С друге стране, да би се могао схватити као целина, мора се на почетку схватити помоћу означитеља*“ (Lacan, *Metaphor and metonymy (II): Signifying articulation and transference of the signified*, 228).

¹⁷ Lacan, *Constructing the Graph*, 26.

¹⁸ Види више у: Lacan, Jacques. „*Jouissance*.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1972–1973, Book XX: Encore, On feminine sexuality, the Limits of Love and Knowledge*, edited by Jacques-Alain Miller, 1–13. New York: W. W. Northon, 1999. Наиме, када Лакан каже да је *jouissance* ужитак с оне стране фалуса, то подразумева – с оне стране симболичког, то је ужитак који измиче симболизацији. Али такође, то је ужитак који се дешава изван класичног принципа задовољства.

говорио о владавини нагона¹⁹, на чему је Мелани Клајн такође инсистирала, подржавајући његову другу топику и агресију као именовану, а посебно истичући деструктивне, еротизоване и персекутивне стрепње. Виникот, говорећи о тек рођеној беби, каже да је телесно неинтегрисана, а нешто касније Кохут ће о беби из перспективе огледања писати да је функција селфобјекта умирење субјекта емпатијским одговором.²⁰ Лакан је свакако сматрао да је агесија именованом људска, реферишући такође на Хегела који је тврдио да је сукоб онтолошка неминовност (овде на уму треба да имамо *дијалектигу Господара и Слуге*).²¹ Према Лакановој тврдњи, агресивност је *корелативна тенденција идентификације* којом се Ја конституише посредством огледалног поистовећења. Пацификујуће огледално поистовећење је, дакле, *корелатив* агресивности. Такође, неопходно је у раду прецизно одредити како је тумачио и многе друге термине као што су нарцизам, жеља, трансфер итд.

¹⁹ Фројд за нагон (који терминолошки треба строго раздвајати од инстинкта) каже да тежи да квантитет узбуђења задржи на што нижем нивоу, те *принцип задовољства* изводи из *принципа константности* (Види више у: Frojd, *Some strange principles of satisfaction*, 9).

²⁰ Кохутова *психологија селфа* почива на његовој *теорији нарцизма*. *Ауторегулација* је, изворно, у функцији *алорегулације*. У том смислу, важан је појам *селфобјекта*. Он бива одређен као *ефекат присуства бригујућег другог*. Посредством *селфобјекта* се успоставља мања или већа кохезивност *селфа*. Он није ни субјекат (тј. *селф*), ни објекат. Очигледно, у питању је примитивна форма објектног односа. Изворно, *селфобјекат* је *нешто између* селфа и објекта. Као такав он, нужно, подразумева *узајамно огледање између селфа и објекта*. До конфигурисања селфа долази посредством најранијег искуства тог *односа између селфобјекта* (који нуди мање или више оптималну емпатију) и *селфа*. Занимљиво је да је и сам Кохут, у оквирима своје теорије, говорио о огледалној функцији мајке, као селфобјекта. На то се надовезујући, он ће даље говорити и о *огледалном трансферу*. И овде имамо релације, али релације делова селфа који ће се посредством огледања у селфобјекту конфигурисати као такви (О овој теми види више у текстовима: Kohut, Heinz. „The self: A contribution to its place in theory and technique.“ In *The Search for the Self, Selected Writings of Heinz Kohut, 1950–1978, vol. II*, Madison: International Universities Press, 1993; Kohut, Heinz. *Restoration of the Self*. Madison: International Universities Press, 1977; Kohut, Heinz. *How does Analysis Cure?* Chicago: The University of Chicago Press, 1993). На овом месту поменућемо и одређену везу коју можемо да увидимо између Кохутовог разумевања *селфобјекта* и Лакановог *објекта мало а* (о којем ће бити више речи касније у тексту). Наиме, и један и други су пошли од претпоставке да је почетна позиција са којом се дете рађа фрагментисана, нецеловита. *Други* је тај који на одређен начин утиче на формирање онога што ће субјектом постати – *селфобјекат* емпатијским ефектом, а *објекат мало а* огледалном релацијом. Свакако, оба аутора говоре о *релацијама*, које свако на свој специфичан начин одређују као *нарцистичке*. Кохутов селф је нарцистички конфигуриран, док се Лаканов его конституише нарцистичком релацијом посредством огледалног феномена. Лакан инсистира на *отуђењу*, Кохут на *емпатији*. Свакако је јасно да је Лаканов објекат *мало а* део мноштва саприсутних релација које све чине оно што он назива субјектом (S, *мало а*, *мало а'*, великоА), док је *селфобјекат* у потпуности јасно одређен као *гранични* објекат (мада је могуће постојање више *селфова*). И друго, Лакан никад не говори о *малом а* као реалној мајци, док је код Кохута *селфобјекат* јасно и онај који *храни*. Једно је сигурно – *мало а* не *храни*, он је *тоталитет* у коме се још-увек-не-субјекат огледа, а то је ништа друго до фантазматски гешталт другог.

²¹ Hegel, *Fenomenologija duha*, 116–117.

Те као што ће бити приказано касније у тексту, у томе можемо увидети постојање одређених специфичности у односу на класичну психоаналитичку мисао.

* * *

Телесно је за Фројда увек више него очигледно било испреплетено са психичким. Ипак, одвајајући се од неурологије и физиолошког редукционизма тог времена, он се окренуо ка револуционарно другачијем начину разумевању психе. Неке од главних окосница његовог раног теоријског опуса леже у терминима као што су на пример *несвесно*, *предсвесно*, *свесно*, *цензура* и *потискивање*, те *инфантилна сексуалност*.²² Својим анализама *снова* и *студијама случаја*²³ приказао је значај *интерпретација* несвесних потиснутих жеља, као и рад *слободних асоцијација*.

Касније, Клајн ће још експлицитније (неки би рекли интрузивније) инсистирати на еротизацији кроз своје оштре интерпретације, од најранијег периода дететовог живота, као последици спајања телесног, идеационог и симболичког (сетимо се добро познатих неологизама са њених сесија као што су Хитлер-пенис, тата-воз, Дик-воз, али и интерпретација везаних за добру и лошу дојку, фецесе, итд).²⁴ Она ће однос између субјекта и објекта уоквирити у *теорији објектних односа*. Клајн је говорила о анксиозности, зависти и агресији код деце, о сексуалним фантазмима, прогањајућим очевима и прождирујућим мајкама. За њу, агресија је код деце била више него очигледна од најранијег периода, док су деструктивне фантазије лежале у основи дубоке психопатологије. Говорећи о испољавању агресије у дечијој игри, она указује на неопходност праћења персекутивних анксиозности, стрепње, али и осећања кривице.

²² Наравно не смемо заборавити ни оне најраније важне радове пре успостављања саме психоанализе, као што су онај *О афазии* и *Пројекат за научну психологију*. Види више у: Freud, Sigmund. *On Aphasia*. Translated by Erwin Stengel, 1891. New York: International Universities Press, 1953; Freud, Sigmund. „Project for a Scientific Psychology.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, vol. I (1886–1889): Pre-Psycho-Analytic Publications and Unpublished Drafts*, 281-397. London: The Hogarth Press, 1966.

²³ Види на пример: Frojd, Sigmund i Brojer, Josef. *Studije o hysteriji*. Beograd, Ćigoja, 2004.

²⁴ Сетимо се само анализе чувеног случаја малог Ричарда. Види више у: Klein, Melanie. *Narrative of a child analysis: the conduct of the psycho-analysis of children as seen in the tretment of a ten-year-old boy*. London: The Gogarth Press, 1984; Klein, Melanie. „The Oedipus in the Light of Early Anxieties.“ In *Love, Guilt and Reparation, and other works, 1921–1945*, 370–419. London: Vitage, 1998.

Након ње, важно је поменути Виникота и његов знатно умеренији стил интерпретација, али и саме теорије. Сексуално-нагонско бива скрајнуто, по њему оно није кључна компонента развоја личности. Он говори о *довољно доброј мајци* и *прелазним граничним феноменима* (плишане играчке и ћебенца)²⁵ занемарујући сексуалност субјекта и објекта у суштинском смислу. У приказима психотерапијских сесија истиче важност мајке као објекта од које се просто очекује да буде способна да понуди пожељност добрих дојки, тј. оног дела *функције* мајчинске добре дојке.

²⁵ Виникот каже да *гранични* или *прелазни феномени* имају улогу одбране од *стрепњи*, а посебно стрепњи депресивног типа. Он истиче да то не мора бити само играчка или тканина, већ и смотуљак вунице, мелодија или маниризам. Почињу да се испољавају од 4. до 12. месеца. Могуће је да дете нема прелазни објекат, осим мајке, али сматра да треба разумети као одређени ниво поремећаја уколико он у потпуности изостане (Види више у: Vinikot, *Igranje i stvarnost*, 16–17). Такође, истиче и да је: „*Његова судбина да постепено буде дезинвестиран, тако да током година он не бива толико заборављен колико одстрањен у чистилиште. Под овим подразумевам да у здрављу прелазни објекат не „иде унутра“, нити је осећање у вези с њим нужно потиснуто, нити се заборавља, а нити се жали. Губи значење, и то стога што је прелазни објекат постао дифузан, разлио се преко целе посредне територије између „унутрашње психичке реалности“ и „спољашњег света како га перципирају две особе заједнички“, односно преко целог поља културе. На овој тачки моја тема се проширује на игру, на уметничку креативност и поштовање за уметност, на религиозно осећање и сневаче и, такође, на фетишизам, лагање, крадење, порекло и губитак наклоности, дрогирање, талисман опсесивних ритуала, итд.*“ (Vinikot, *Igranje i stvarnost*, 18). На овом месту, такође, направићу кратку дигресију која се тиче Виникотовог текста *Огледална улога мајке и породице у дететовом развоју* (Vinikot, *Igranje i stvarnost*, 133–140). Овај текст је директно инспирисан Лакановим радом *Стадијум огледала као форматив функције Ја како нам се открива у психоанализи* (Види више у: Lacan, Jacques. „The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience.” In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 75–81. New York: W.W. Norton & Company, 2006.). Наиме, Виникот ту каже: „*Шта беба види када погледа у мајчино лице? Сугеришем да обично оно што беба види јесте себе саму. Другим речима, мајка гледа бебу и како мајка изгледа повезано је с оним што она тамо види*“ (Vinikot, *Igranje i stvarnost*, 134). Он наиме на уму има конкретно *расположење* мајке, те говори о могућности искуства *неузвраћања* и да бебе могу да у *мајчином лику не виде себе*. Он закључује да уколико дете не добије одговор, уколико то лице не узвраћа, онда је „*огледало ствар на коју се гледа, али у коју се не загледа*“ (Vinikot, *Igranje i stvarnost*, 134). Као што ће касније у тексту бити јасније, Лакан и Виникот се овде мимоилазе у разумевању *феномена огледала*. Лакан сматра да у основи јесте прича о погледима и поистовећењу, али код њега нема приче о конкретном мајчином *лицу*, већ је *стадијум огледала* прича о *имагу*. У основи је конституисање ега посредством нарцистичко-фантазматске релације *мало а* и *мало а'*. То *мало а* није реална мајка, то је слика фантазматске заокружености другог, услед које ће доћи до регулисања почетног хаоса, те до доживљаја омнипотенције. Управо тај имагинарни тоталитет сопственог тела је оно у чему ће се субјекат нарцистички препознати. Лакан инсистира на *отуђењу*. Поистоветивши се са огледалним другим, са објектом *мало а*, субјекат губи себе. Смисао тог *губитка себе* очитује поменуто *отуђење*. За разлику од Лакановог, Виникотов субјекат се у огледалном лику, заправо, не *отуђује*. Штавише, у њему он проналази *подрику за развој сопственог аутентичног бића*. Када је у питању објекат *мало а*, ситуација је, видећемо касније у тексту детаљније, супротна.

Сличним путем ће наставити и Кохут, који је говорио о фрагментисаности селфа тек рођене бебе, о нарцистичкој фрустрацији и адекватном одговору мајке, што ће потенцијално довести до оптимализације управо те фрустрације. Ту њену функцију, назваће ефекат *селфобјекта*. Ни Кохут није стављао акценат на агресију, јер је код њега она изведена и примарно се јавља као реакција на (претерану, неоптималну) фрустрацију.

Пут и допринос који је остварен у теоријском смислу од Фројда, Клајн, Виникота и Кохута, доводи нас и до Лакана. Управо због свега што се дешавало у оквиру психоаналитичке мисли у овом периоду, кажемо да је Лаканова теорија субверзивна. Он је на један специфичан и нов начин уоквирио своју мисао истичући истовремену важност оног *Innenwelt* и *Umwelt*, оног унутра и оног споља. Он говори о генези *интер* и *интра* субјективитета. Истоветна важност по овом питању налази се и у ономе што се дешава унутар субјекта на имагинарном, фантазматском плану, као и у ономе што се дешава у његовом окружењу кроз утицај друштвеног, културног окружења. Говорећи о новорођеној беби, он истиче недовршеност неуролошког апарата и незавршеност мијелинизације, уводећи нов теоријски оквир кроз увод у *стадијум огледала*. Из почетне позиције иницијалне расутости, у чијој основи се налази одсуство капацитета за координацију и обједињење рудименталних сензација, десиће се огледање у *имагу* другог. Тај парадоксални тоталитет у времену и простору, који именује као *Gestalt* је *илузија* целовитости. Имагинарна творевина субјективитета која лежи у основи *изворно нарцистички конфигурисаног Ја*. Овај *Gestalt* ураста у дисхармонију (да се послужимо клајнијанским речником) *схизо-параноидне* иницијалне расутости субјекта.

Стадијум огледала ће стога као последицу пратити тренутак јубилације, усхићења, када дете види сопствени лик у огледалу, настао услед поистовећења иницијалне расутости са сопственим *огледалним двојником*. Тоталитет идеационо целовите другости (огледални лик) тиме бива утиснут у иницијални хаос. Сукцесивним поистовећивањима дете инвестира либидо у *имаго* другог формирајући тако своје Ја. Због тога се *нарцистичко* налази у бити субјекта као последица примарне *имагинарне* идентификације. Ипак, поистоветивши се са огледалним другим, субјекат ће се неминовно *отуђити* од себе, што је основа трагизма сваке психолошке генезе.

Отуђење кроз поистовећење се стога налази у сржи *стадијума огледала* – Ја субјекта је конституисано објектом нарцистичке љубави. То подразумева да у основи генезе

субјективитета лежи поистовећење „погледа с оним виђеним²⁶“. Успостављањем тоталитета идеационе целовитости, он задобија имагинарно осећање овладавања сопственим бићем. Због тога Лакан каже да је *Ја* учинак или садржина, овог имагинарног односа између субјекта и *имага*. Оно је нарцистичко, огледално и конструисано у имагинарном. Отуда он *Ја* не изједначава са субјектом, већ га пре одређује као *објекат нарцистичке либидиналне везе*. У основи су *релације*, што ће свакако бити много јасније касније у тексту када буде ближе уведена Лаканова терминологија и његове неизоставне схеме.

Лакан сматра да тек када се дете роди у језику, може се говорити о *жељи*, а не више о пукој (анималној) потреби. *Постајање човеком* усвајањем говора (или како је он истицао – *рађањем у говору*) треба разумети у контексту да се управо *жеља*, у свом специфично људском смислу, тада појављује први пут. Јасно је да Лакан ово сматра кључним тренутком самог почетка конституисања субјективитета, јер до тог тренутка дете је зависно од мајке услед иницијалне беспомоћности са којом се рађа. Сазревање на неуролошком нивоу и искуство које собом носи улажење у *Симболички поредак* свакако мења квалитет ове везе, јер – *говор најављује психолошко осамостаљивање субјекта*. Феномен огледала, употпуњен увођењем *Симболичког регистра*, доводи до нове релације са *великим Другим* (о којем је Лакан говорио као о *Оцу* са великим *О*) те „*објекат жеље постаје у својој бити објекат жељен од неког Другог*“.²⁷

* * *

Огледало је одувек собом носило велику мистерију и симболику – Месеца и Сунца, истине, мудрости и знања. Пуно је начина на који се кроз време тумачило оно што се у огледалу види, и много је митова који користе ову метафору о спознавању истине о људском, али и божанском. Ипак, у њему лежи и парадокс обрнуте истине, јер оно што је у огледалу лево, види се као десно, и обрнуто.²⁸ Стога се веровало да се оно мора пажљиво тумачити,

²⁶ Јевремовић, *Лакан и психоанализа*, 44.

²⁷ Lacan, *Some Reflections on the Ego*, 12.

²⁸ Лакан у једном од својих текстова каже: „*Шта је слика у огледалу? Зраци који се враћају од огледала чине да видимо имагинарни простор објекта који се налази негде у реалности. Реалан објекат није објекат који се види у огледалу. То је феномен свести као такве... Шта је лево у огледалу? Али дозволите да дођемо до тачке где ћемо претпоставити да су сва жива бића нестала. Остали су само водопади и извори – као и муње и громови. Слика у огледалу, слика у језеру – да ли и даље постоје?*“ (Lacan, *A materialist definition of the phenomenon of consciousness*, 46).

јер суштина може бити у извесном смислу нејасна, искривљена и скривена. Отуд постојање многих ритуала везаних за магична огледала и тумачења судбине и будућности на огледалној површини. И управо под велом *метафоре*, постоји једна стара прича која ће овде бити изложена, а која нам може понудити нешто потенцијално важно за нашу тему – увид у то како човек види себе, али и како га други виде. Она нуди одговоре на вишеслојна питања о огледању и конституисању субјекта, али скреће пажњу и на опасност коју за психу може имати утапање у огледалном лику. То је прича о *рефлексији репрезентација* и *идентификација*, о *огледању* и *самоогледању*, у чијој основи је трагизам свакога ко се оглуши о исконску потребу *кретања ка другом*. Јер, као што смо већ нагласили, у основи онога што ће субјектом постати је конститутивна улога другог посредством феномена огледања.

Поменута прича је заправо *мит о Нарцису*, који је, у нама данас најпознатијој форми, изложен у Овидијевом спеву *Метаморфозе*.²⁹ Наиме, однос између *нарцизма* и питања *жеље* у контексту *огледања* вероватно најбоље можемо приказати догађајима који се крију у овој древној причи. Она илуструје на који начин *огледајуће поистовећење* и *утапајуће отуђење* у лику огледалног другог води до трагичког конституисања Ја. У питању је мит о губитку себе услед деструктивне самозаљубљености, односно деструктивног нарцизма као последице огледања у сопственом *двојнику* или *лику у огледалу*. Као што је речено, ово је прича са неминовно трагичким исходом за субјекта. А управо овај догађај представља динамску основу конституисања личности, како је тврдио Лакан. Због тога је за нас разумевање мита о Нарцису од велике важности.

Овидије причу започиње рођењем Нарциса, наводећи да је био син речног бога Кефиса и нимфе Лиропе. Упитан о судбини детета, пророк Тиресија је мајци одговорио да постоји само један услов за његов дуг живот – *никада не сме да упозна (спозна) себе*. Спознаја о себи почиње оног тренутка када дете угледа сопствени лик у огледалу. Ова јубилација праћена је неописивим узбуђењем и често дубоком заинтересованошћу за огледални лик. Нарцису је то било забрањено, барем ако је желео дуг живот. Мит о његовом раном детињству не нуди детаље, али знамо да су године пролазиле и да је он израстао у изузетно лепог младића незаборавне појаве. Каже се да су сви били њиме опчињени, али и да је он

²⁹ Види бише у: Ovidije, Publije N. *Metamorfoze*. Beograd: Metaphysica, 2022, 78–82.

то врло добро знао. Огледајући се у њима, али не знајући тачно какву лепоту они виде, он с временом постаје самодовољан и горд, самозаљубљен и охол.

Једног дана, у њега се загледала нимфа Ехо. Она је нажалост већ била жртва преке Херине љубоморе, која је учинила Ехо неспособном да проговори прва. Њене речи су искључиво могле бити одјек туђих речи. Угледавши Нарциса, Ехо као и сви други бива опчињена његовом заводљивом појавом. Прати га шумом, нема, без могућности да се представи и да му било шта каже. Он убрзо примећује да га неко прати, да је још неко ту. Окреће се и узвикује: „Ко је то? Дођи овамо!“, а Ехо не може ништа друго него да само понови његове речи: „Ко је то? Дођи овамо!“. Њен говор је, наравно, ништа друго до понављајући ехо. Тензија расте како га она сустиже. Нарцис застаје и у том тренутку Ехо се затрчава ка њему у загрљај, потпуно опчињена његовом лепотом. Али он је грубо и хладно одбија. Од изненадног и јаког бола неприхватања, њено срце стаје и она остаје на том месту окамењена. Од ње ће од тада, па за вечност, остати само одјек, ништа друго до ехо. Не осврћући се на оно што се управо збило, задовољан у својој неодољивости, Нарцис је безбрижно наставио даље. За њега догађај који се управо збио није имао никакву снагу, никакав значај. Несвестан да су у том тренутку њихове судбине заувек запечаћене, јер је овај догађај разгневио богиње које све виде. Немезис, богиња освете, уз благослов велике богиње Афродите, поставља му лукаву и кобну клопку. Када је Нарцис ожеднео, а жеђ је потреба, жудња, надвио се над чистом и прозрачном водом. Вода је била тако мирна да се у њој све осликавало – *као у огледалу*.

Тересијино пророчанство почиње да се испуњава оног тренутка када се Нарцис нагиње над равном огледалном површином воде. Он је видео свој лик у тој рефлексiji, али *изостаје препознавање*. Као и многи други пре Ехо, и он сам бива заведен *тим ликом и силна љубав га обузима*. И као што је одређено самим његовим рођењем, бивајући опчињен тим одразом, *не знајући, не спознавши себе заиста*, он постаје трагичка жртва сопствене илузорне слике. Судбина се понавља, он дозива прелепог *другог*, ка њему пружа руке, покушава да га додирне, да га загрли. Собом самим заслепљен, Нарцис све друго заборавља – и глад, и жеђ и време. У тренутку потпуног очаја, а то је уједно и врхунац ове древне приче, он ће тек на самом крају схватити и у очају изговорити:

„Кад ти се осмехнем, ти ми узвратиш осмех, а кад плачем, видим сузе и на твојим образима. Кад ти климнем главом, ти узвратиш; судећи по покретима твојих љупких усана, ти одговараш на моја питања, само што твоје речи не

*стижу до мојих ушију – О, па ја сам он! Осећам то. Горим од љубави према себи самом“.*³⁰

Нарциса тада напушта снага и он умире. Каже се да, када су дошле да га сахране, нимфе нису могле да га пронађу – остао је само један цвет, који до данас знамо као *нарцис*.

Видевши себе самог први пут, Нарцис томе, видели смо, не може да одоли. Недостаје му раније искуство и свест о разлици између себе и огледалног одраза, између ја и не-Ја, између себе и онога што ће Лакан назвати двојник или други. Ипак, Нарцис наслућује да је то неко *као* он, неко лепотом достојан њега. Први пут доживљава да коначно види неког другог онако како други виде њега. Јер:

*„Видети Другог исто је што и имати Другог, познати Другог, бити са Другим. Са Њим заједничарити. Јединство виђења и имања бива остварено у пољу међусобног сагледања. Видети овде првенствено значи: видети да сам виђен. На себи препознати поглед Другог уперен према себи. Такво је виђење увек виђење нечијег погледа, не апстрактне суштине. Виђење је општење, а општење подразумева разлику, тј. другост, и везу, тј. однос“.*³¹

Ипак, код Нарциса се иницијално губи свака разлика између унутра-споља, чиме изостаје иницијално *само-препознавање*. Када до тога дође, бива касно. Због тога се догађа утапање, или још прецизније, стапање са сопственим огледалним одразом. Стопивши се са самим собом он – умире.

Као што смо већ рекли, у бити тог стапања налази се жудња, али патолошка жудња. Жудња као негативни корелат *његовог превида*. Огледална површина, тај лик који спознаје, одражава илузију постојања неког другог достојног његове слике о себи. У томе се целога живота фантазматски огледао, градећи свој субјективитет, јер су га обожавали и дивили му се они са којима се сусретао. Али све време је изостајала *самоспознаја*. Сусрет са сопственим ликом, напослетку, доводи до фаталног утапајућег поистовећења. Григорије из Нисе би рекао *„да се човек огледа у Богу, те не чуди обистињење страшне судбине када себе видимо у себи“.*³² Овај догађај стапања из жудње, потребе и недостатка, да неко други

³⁰ Ovidije, *Metamorfoze*, 81.

³¹ Јевремовић, *Тријадолошки оквири персонологије светог Григорија из Нисе*, 23.

³² Важно је истаћи различито разумевање феномена огледања како то види Лакан од оног како то разумеју аутори попут Максима Исповедника и Григорија из Нисе. Код њих, пре свега, нема празнине и отуђења, код њих, самим тим, не долази до огледања у *објекту мало а*, већ у *Богу*. Код њих огледало није место превида, већ огледало *Бога – други је на месту Бога*. Код Лакана огледални

попуни празнину, присутна је код свих људи, а не само код Нарциса. То место онтолошке празнине тежићемо заувек да попунимо *другим* и управо због тога нам је поглед *другог* толико потребан и значајан.

„*Онтологија самосвесног персоналног бића је онтологија узвраћеног погледа*“.³³ Отуда питање *нарцизма* и окренутости ка себи. Етичка традиција нарцизам посматра као нешто супротстављено добром. Свакако, он се може разумети као могућност, потенцијал да субјекат воли туђу љубав према себи, кроз рефлексију примарног огледања са важним другим. Још је светитељ из Нисе истицао да он личност пре свега схвата као однос. С тим у вези, Јевремовић истиче да је у основи тога „*са-другим-са-огледајуће-са-одношење*“, или готово загонетно формулисано „*огледање огледала у огледалу*“.³⁴

Постојати значи бити у односу са другима, бити у огледалним релацијама и видети себе у другом. Кроз љубав са другима, али и кроз недостајање, мањак, одбацивање, али и празнину која се такође осећа у односима са другима. Јер *други* је кроз овај имагинарни, огледални однос увек присутан, његово апсолутно одсуство за субјекта би у конститутивном смислу било кобно. Тај персонални однос гради персонологију појединца. У основи је увек однос, однос огледања, али увек и самоогледања које ће водити самоспознаји. Самоспознаји као основи онога о чему ће се говорити као о субјекту самосвести. Због ускраћености самоспознаје у свом искуству Нарцис је, иако окружен другима, живео у дубокој персоналној изолацији. Омиљен и обожаван, није био свестан сопствене усамљености све док није спазио свој лик. Због тога је *стадијум огледала* увек питање односа, питање релације између субјекта и објекта.

Из приказаног јасно произилази важност ове тачке за конституисање субјекта. Исто као што је *огледање* трагички догађај за једног Нарциса, сина нимфе и бога, тако ће слична судбина пратити и субјекта кроз *стадијум огледала*. Јер у основи огледајућег поистовећења

однос (заправо, на себи својствен начин) искључује реалност другог, огледална релација је дубоко нарцистичка, у другоме субјекат тражи себе. Говорећи о феномену отуђења, Максим Исповедник је сматрао да је отуђење грех, јер под отуђењем он подразумева отуђење од Бога, других и себе, док је Лакан овај термин разумео другачије. За њега је то *онтолошка неминовност стадијума огледала*, неодвојива од *примарне* и *секундарне идентификације*. Немогуће је постати субјектом без отуђења од сопствене примарне позиције. Такво становиште се, очигледно упркос сличној терминологији, тешко да измирити са учењем древних теолога.

³³ Јевремовић, *Тријадолошки оквири персонологије светог Григорија из Нисе*, 24.

³⁴ Јевремовић, *Тријадолошки оквири персонологије светог Григорија из Нисе*, 27.

увек лежи отуђење од себе самог. И за једног, и за другог, тренутак када виде себе у огледалном одразу парадоксално је управо тренутак *отуђења*. Код Нарциса је овај догађај фатално водио смрти, док код субјекта ово отуђење од себе самог води конституисању трагичког субјективитета: субјекат ће заувек осећати то болно место измештања из иницијалне позиције као места недостатка.

Због тога је *лакановски* субјекат биће трагичког искуства. Јер Нарцис је у одразу видео неописиву лепоту, али је спознао и гордост, беспомоћност и коначно смртност. На сличан начин, повлачећи ову аналогију, субјекат ће спознајући себе кроз догађај огледајућег поистовећења доживети и јубилацију, али и болно отуђење. Рад који је пред нама говори управо о томе. Лаканова теорија *стадијума огледала* води нас на невероватно путовање о конституисању онога што ће постати субјектом самосвети. Она проблематизује питање *Ко сам ја?* и тежи да објасни оно у психолошком смислу тешко ухватљиво. У игри је однос између *Реалног*, *Имагинарног* и *Симболичког*.³⁵ Испреплетеност ова три *регистра* на самом крају пута упутиће нас ка ближем разумевању још једног битног питања за психоанализу – питања дистинкције између *неуротичног* и *психотичног*. Јер да ли ће субјекат након болне самоспознаје и отуђења да се поцепа и декомпонује у *лудилу* онога што види, или ће се развити капацитет за *прикупљеност*, *геиталт* Ега, зависиће управо од конститутивног искуства везаног за феномен Лакановог *стадијума огледала*.

³⁵ Лакан скреће пажњу на разлику између *Имагинарног* или *Реалног* поретка с једне, и *Симболичког* поретка с друге стране. Наиме, он каже: „У имагинарном и реалном поретку увек имамо мање или више неки праг, маргину и континуитет, док у симболичком поретку сваки елемент има вредност, јер је супротстављен другом елементу“ (Lacan, *Introduction to the question of the psychoses*, 9).

III Онтолошка димензија феномена огледања

„А могла сам да будем
мала, плава девојчица
у цвећу резеде,
међу белим крилима голубице,
девојчица која се игра са Ехом
на обали језера једног огледала.“

Милена Павловић Барили, *Расплела сам косе*

Давне 1920. године, Фројд је објавио рад од изузетног значаја за психоанализу. *С оне стране принципа задовољства*, између осталог, приказује игру његовог унука Ернста, у том тренутку старог 18 месеци. Дечак се једног дана, под будним оком свог деде (док је мајка била одсутна) играо дрвеним калемом. Држао је играчку за конопац и спретно ју је бацао испод завесице колевке – док је нестајала изговарао је једно дуго: „о-о-о-о“. Затим би повукао играчку назад, те када би се појавила, чуло се радосно: „Да-а-а!“. Фројду је ово био очигледан тренутак задовољства, игра *нестанка* и *повратка* – *Fort* и *Da*. У истом периоду дете се играло још једне игре која на сличан начин осликава његов унутрашњи свет током мајчиног одсуства. Игре која за овај рад невероватно сликовито дочарава догађај који можемо посматрати и из угла *стадијума огледала*, како ће о томе годинама касније говорити Лакан. Наиме, Ернст је био испред високог огледала – док је стајао усправно видео је свој лик, а када би чучнуо, његова слика би *нестала*, и овога пута још једном изговара: „Беба, о-о-о-о“.³⁶

³⁶ Да не би дошло до теоријских непрецизности, важно је нагласити на овом месту да Фројд игру детета нуди као пример како би објаснио начин рада психичког апарата у оквиру најранијих нормалних активности као што је игра деце. Као објашњење ове игре он наводи успех детета да се *одрекне* принципа задовољства пустивши мајку да оде, да би управо кроз игру нестајања и враћања

Како је Фројд између осталог интерпретирао, дете је *мајчино одсуство компензовало самим понављањем игре чиме је преузео активну улогу*³⁷, а то је ништа друго до огледална представа коју је Ернст могао да контролише и понавља. Ово *Fort* и *Da*, видели смо, бива праћено модулацијама предлога³⁸ *o-o-o* и *a-a-a*. Оно у исто време представља тренутак дететовог раздвајања од (у том тренутку одсутне) мајке, али је и важан догађај за конституисање његовог Ја, како је о томе говорио Лакан. Дете овде користи глас да би употпунило игру, али оно још увек не говори у правом смислу те речи. Проговарањем оно ступа у *Симболички поредак*, али важно је нагласити да је дете већ самим својим рођењем урођено у то симболичко и оно са усвајањем истог почиње много пре изговарања првих речи. Свакако, усвајањем говора долази до дистанцирања од иманентне имагинарне релације (субјекат-објекат). Стога ће Лакан овај догађај одредити као тренутак када је дете *рођено у језику*, тренутак када његова *жеља постаје људска* (а не пука анимална потреба). Управо ова насušна тежња за иницијалним огледалним стапањем са целовитим *имагом* мајке лежи у бити Лакановог разумевања имагинарне, фантазматске *жеље*. Касније у раду, биће још јасније шта је он мислио када је рекао да – када се једном Ја идентификује са *другим*, објекат жеље ће у својој бити постати *објекат жељен од неког другог*.³⁹

Лакан је касније Ернстову игру интерпретирао као дететову тежњу за мајком у тренутку одсуства, као његово ношење са фрустрацијом услед сепарације од овог за њега важног другог. Специфична вербализација која прати саму игру је овде неизоставна, готово очекивана, те представља кључни тренутак дететовог изласка из *стадијума огледала*. О догађају *Fort-Da* Лакан ће на једном од својих предавања рећи да је то:

„Искусство артикулације отелотворено у симболичкој дијади два елемента узвика, који најављују у субјекту интеграцију дихтомије фонема, чија структура постојећег језика нуди могућност асимилације“.⁴⁰

На истом месту он појашњава да, још увек у примитивном облику, Ернст тада први пут доживљава биполарну природу ултимативних зачетака језика. Видевши себе у огледалу,

дошло до компензације. Ипак, за нас је овај пример интересантан зато што се дешава пред крај *стадијума огледала*, и да, Лакановом терминологијом, није дошло до конституисања Ега огледалним релацијама, дете не би било у стању да одигра ову игру испред огледала.

³⁷ Frojd, *S one strane principa zadovoljstva*, 17.

³⁸ Лакан је овде говорио о *фонемима*, али постоји дискусија на ту тему. Види више у: Munen, Žorž. *Lingvistika i filozofija*. Beograd: BIGZ, 1981. Он говори о пра-језгру онога што ће бити предлози.

³⁹ Lacan, *Constructing the Graph*, 15.

⁴⁰ Lacan, *Response to Jean Hyppolite's Commentary on Freud "Verneinung"*, 319.

дете овом игром појављивања и нестајања, доживљава *јубилацију* карактеристичну за догађај препознавања себе у огледалном одразу. Репетицијом тог доживљаја сопственог имагинарног гешталта, а посебно накнадним увођењем говора, овај пример на специфичан начин приказује оно што је Лакан именовао као *секундарну идентификацију*. Наравно да пример који нам нуди Фројд, описујући свог унука и његову игру, није у потпуности прича о *стадијуму огледала*, то је у теоријском смислу више него очигледно. Ипак, у питању је изузетно комплексна прича која се може тумачити на много начина. Свакако, ова сцена неоспорно приказује Ернста, узраста 18 месеци, који својом игром испред огледала и појавом првих гласова демонстрира на врло илустративан начин улазак једног детета у *Симболички поредак*. Однос детета и мајке, и с њом саприсутни мањак из *недостатка*, први пут ће заменити нешто ново – неко ново, могуће искуство. Когнитивним напретком код детета долази до усвајања говора, а самим тим и у причу улази симболичко. Ипак, ова примарна имагинарна релација, а то је важно нагласити, према Лакановом објашњењу наставља да постоји. Слободно можемо да кажемо да ове релације *са-постоје*, јер долази до учворавања оног унутра и оног споља, то јест *Имагинарног и Симболичког регистра (а не смемо заборавити и регистар Реалног)*.

Огледало испред којег се осамнаестомесечни Ернст играо, на немачком се зове *Psyche Spiegel*⁴¹ – у преводу *огледало душе, огледало психе*. Неки би рекли да ништа није случајно. Јер, Лакан ће нам годинама касније, говорити о формативној функцији *стадијума огледала* за Ја. Наиме, његово прво предавање на ову тему одржано на *XIV Интернационалном конгресу психоанализе* 1936. године било је насловљено *Стадијум огледала*. Али како рад никад није публикован, ми данас, нажалост, немамо увид у оно што је он тада говорио. Ипак, тринаест година касније, још једном се вратио са сличном темом и понудио једно нарасве другачије разумевање настанка субјекта. Својом теоријом он је објединио богато знање у савремену психоаналитичку мисао, чиме је отворио простор за нове интерпретације и тумачења психолошких феномена. Тако ће он 17. јула 1949. године, коначно представити – *Стадијум огледала као форматив функције Ја како нам се открива у психоанализи*⁴², овог пута на *XVI Интернационалном конгресу психоанализе*, одржаном у Цириху. И управо тај

⁴¹ *Psyche Spiegel* је огледало из три дела, када особа која стоји наспрам њега може себе да види фронтално, али и лево и десно.

⁴² Види више у: Lacan, Jacques. „The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience.” In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 75–81. New York: W.W. Norton & Company, 2006.

текст за нас данас представља основну историјску полазну тачку за разумевање овог концепта, са две кључне тезе – питањем улоге *имага* и питањем утицаја социјалног окружења за формирање субјекта.

Лакан том приликом каже да се и први пут позивао на бихевиоралне карактеристике потекле из компаративне психологије. Он указује да дете старо шест месеци, већ препознаје свој лик у огледалу. У случају Келерових (Köhler) мајмуна, експеримент показује да је ово препознавање праћено *Аха-ефектом*. За разлику од људи, мајмуни брзо губе интересовање за оно што виде у одразу. Међутим, када деца стекну контролу над сликом у огледалу, почињу да се играју и истражују везу између покрета у огледалу и рефлектованог окружења (себе, других, па чак и предмета), између виђеног огледалног одраза и дуплиране реалности.⁴³ Такође, Лакан наводи етолошке чињенице као формативни ефекат *гешталта*, говорећи о сазревању гонада код женки голубова, социјалном сазревању одређене врсте скакаваца, као и о истраживањима мимикрије код животиња. У свим овим биолошким експериментима, феномен огледања у другој јединци своје врсте имало је кључну улогу у одређеној фази њиховог здравог развоја.⁴⁴ Дакле, чињеница да огледање у другима има своје биолошке основе, представља важну почетну окосницу Лаканове тезе. Али, он наставља даље, указујући на специфичност огледања код људи и важност коју *имаго* има у психичком смислу. Познато је да Болдвина (Baldwin) истраживања указују да се већ у периоду од шест месеци доживљава усхићење пред сопственим ликом у огледалу, док Лакан додаје да код деце огледање има формативно важну улогу до 18 месеци старости (управо узраст у којем је био мали Ернст). Ефекат којим се слика целовитог тела у огледалном лику приказује, осликава се у доживљају *прикупљености*, односно *заокружености* тела тог другог наспрам кога се дете налази – његовог огледалног *двојника*. И отуд јубилација, отуд усхићење, и отуд у крајњу руку и могућност пуноће разумевања оног Рембоовог – *ја, то је неко други!*⁴⁵

⁴³ Lacan, *The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience*, 75.

⁴⁴ Код голуба долази до матурације када птица види јединку своје врсте без обзира на пол, и ова предиспозиција је толико снажна чак и ако је у питању огледална рефлексија ње саме. У случају скакаваца, наводи се експеримент из области хетероморфне идентификације, где у одређеној фази развоја визуелна изложеност слици чији покрети у довољној мери подсећају на њихову врсту доводе до преласка са индивидуално на групно функционисање (Види више у: Lacan, *The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience*, 77).

⁴⁵ Види више у: Rembo, Artur. *Pismo vidovitog*. Београд: Факултет за медије и комуникације, 2023.

Дакле, феномен огледања осуђен је на искуство *илузије* целине као такве. Сетимо се на пример Пикасових слика из периода кубизма⁴⁶ где он на свој карактеристичан начин проблематизује постојање перспективе. Гледајући те слике, можемо опазити профил, где се у исто време виде оба ока, оба уха. Тај лик представља агломерацију скупова свих делова, парцијално набацаних, готово узнемиравајућих. Оно што ту провоцира јесте управо нецеловитост. Слично као што свет око себе опажају бебе, и ту изостаје функционална целина другог, он је распарчан на *клајнијанску* добру и лошу дојку. На почетку, ту су очи, уста, руке, кожа. Сви ови нецеловити објекти испреплетени су са осталим дражима као што су мириси, звуци, тактилне и телесне сензације. У првом плану су фрагментисани и разбацани делови који чине оно што ће касније, управо захваљујући *феномену огледања* бити *геиталт*, колика-толика прикупљеност, и доживљај (на првом месту телесне) целине. Као и код Пикасових слика, ми можемо да видимо целину, али то није прави тоталитет, делови слике остају распарчани⁴⁷ – у питању је увек лажна целина коју нам омогућава управо позиција са које је гледамо. Ове слике понуђене су као пример преобладајуће функције разумевања мноштва перспектива, што је вероватно врло блиско ономе како свет опажа тек рођена беба. У основи је, наиме, последица рудиментарности примарног односа субјекта са објектом. Лакан ће о овом најранијем периоду човековог живота говорити из још једне перспективе – истичући неуролошке претпоставке онтогенезе на коју се позива. Наиме, у питању је чињеница да људско дете на свет долази у неуролошки незрелој форми. Нервни систем је ограничен услед недовршеног процеса мијелинизације тек рођене бебе. Лакан се на овом месту позива такође на Болка (Bolk) и његово становиште везано за *фетилизацију* и супериорност виших центара централног нервног система, а посебно мождане коре. Отуд постојање свих оних некоординисаних покрета и сензација, неконтролисаних трзаја и невољних покрета код тек рођене бебе, јер је динамика нервног пражњења новорођенчета расута по целом телу.

⁴⁶ Види на пример Пикасову слику *Герника* из тог периода.

⁴⁷ Овде ваља још једном нагласити важну разлику између *клајнијанске теорије* и *стадијума огледала*. Можемо рећи да између ова два приступа можемо препознати одређене тачке преклапања, на нивоу аналогије, али ипак, једна од разлика је у томе што објектни односи говоре о *фузији* (у оквиру депресивне позиције, која никад није апсолутна), интегрисању добре и лоше дојке, о фантазматском обједињењу у колико-толико дефинисаној форми. Због приче о *целини* као илузији или стално присутног *расцепа* код Лакана, тај његов *геиталт* није аналоган депресивној позицији код Мелани Клајн. Код њега обједињења у пуном смислу те речи нема, увек ће остати неки јаз, неки мањак. Евентуално можемо говорити о аналогној ексцесивној идеализацији, јер и код ње агресивност и даље остаје као примарно људска. Лакан ће такође о агresiји говорити као иманентној, враћајући акценат на питање заборављене потиснуте жеље.

Такође, важно је још истаћи утицај који је на Лакана оставио његов ментор Де Клерамбо (de Clérambault) и разумевање клиничке и аналитичке праксе везане за *параноју* коју ће с временом уоквирити феноменом *стадијума огледала*. Питање психозе представљало је његово првобитно интересовање којим се бавио у оквиру своје докторске дисертације. Де Клерамбо је говорио о дистинкцији између страствене и параниодне психозе⁴⁸ и сматрао је *аутоматизам* као нешто слично несвесном – као нешто мимо воље, нешто што се дешава само од себе. Етимолошки, то је оно што само од себе продукује одређене клиничке слике, разне халуцинације и суманутости. Лакан такође у контексту психоза повезује феномен механизма пројекције и појам *транзитивизма* код деце који је увела Билерова (Charlotte Bühler). Имагинарни транзитивизам се огледа у томе да, на пример, дете које је *ударило*, каже да је *ударено*, као и у употреби трећег лица јединине за себе. Дете ту не лаже – за њега су ове две ствари једно те исто – „*дете себе доживљава као да је оно буквално тај други*.“⁴⁹ Улога слике о телу посредством идентификације деце са структурама социјалног саодношења и заробљеност сликом другог у фази транзитивизма, води *параноидној идентификацији*. Лакан ће о томе рећи:

„*Овај транзитивизам се повезује у апсолутно еквивалентан напад и контранапад; субјекат је овде у оном стању двосмислености које претходи истини, утолико што је његов Его заправо отуђен од себе у другој особи*“.⁵⁰

Касније ће Лакан говорити да феномен огледала код деце открива с једне стране либидиналну динамику, док с друге нуди онтолошко разумевање генезе субјекта у складу са његовим тумачењем *знања као параноичног* (због социјалне дијалектике која га структурише).⁵¹

Дакле, да сумирамо – у основи Лакановог виђења најранијег периода дететовог живота лежи чињеница да се дете рађа у неуролошки неразвијеној форми. Субјективитет ће стога, по њему, бити осуђен на сталну потрагу за никад потпуно освојеном целовитошћу. Овај доживљај недостатка ће заувек бити онтолошка тежња субјекта да се заокружи, и то ће бити могуће само и увек захваљујући односу са *другим*, или да будемо потпуно прецизни *наспрам*

⁴⁸ Lacan, *The meaning of delusion*, 19.

⁴⁹ Оно што се дешава између двоје деце укључује овај фундаментални *транзитивизам* изражен чињеницом да једно дете које је тукло друго може рећи – *Други ме је тучао*. Није да оно лаже – дете је буквално други, други као *објекат мало а* (Lacan, *The Other and psychosis*, 39).

⁵⁰ Lacan, *Some Reflections on the Ego*, 16.

⁵¹ Lacan, *The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience*, 77.

другог. Кроз тријумф лика у огледалу, фантазматски се смањује доживљај анксиозности код детета такозваним псеудоједињењем Ега, које је карактеристично за рани период. Овај тренутак јубилације који видимо и код малог Ернста, управо на сликовит начин приказује разрешење овог феномена, ступањем субјекта у *Симболички поредак*.

У наведеном саопштењу из 1947. године, Лакан није понудио много о томе шта је *стадијум огледала* и које су, на пример, његове основне карактеристике, те читалац може остати незадовољан уколико је очекивао да се иза наслова који звучи као да најављује много, крије детаљније појашњење – том приликом ће све то изостати. Једноставно, овај текст је само скица која доминантно нуди научно-експерименталну оправданост његове тезе. Ипак, међу тим редовима крије се прва назнака одређења феномена огледала где он на свој специфичан начин каже:

„Довољно је да се *стадијум огледала* схвати као поистовећење, у најдубљем смислу који анализа даје том термину: *тј. као преображај који се збива са субјектом када усваја слику [одраз, лик, imago]*“.⁵²

За ту прилику то је све што ће рећи. Дакле, да до преображаја долази када се кроз усвајање *имага* целовитог другог, субјекат *отуђује* од примарне фрагментисаности. Под преображајем Лакан увек подразумева отуђење од иницијалне почетне позиције, и у томе се по њему налази трагизам настанка субјективитета, слично као што смо видели код *Нарциса*. Ипак, већ сада, на самом почетку, важно је рећи да до отуђења неће доћи само једном, те ће он касније говорити о *примарној* и *секундарној идентификацији*. Обе ове идентификације собом носе отуђење субјекта, дакле, не једном, већ два пута.⁵³ Дакле, целовитост за којом субјекат тежи, никада неће бити остварена у потпуном значењу те речи. Јер у питању је имагинарно поистовећење, и као такво оно ће увек бити у односу спрам другог, у односу спрам *имага другог* са којим се субјекат поистовећује. Лакан је стога сматрао да не постоји *цело* биће, биће заокружено у свом *идеалу апсолутног тоталитета*. Јер у самом исходишту генезе Ја, налази се увек *имаго* другог. Још прецизније формулисано, Ја се поистовећује са не-Ја, те је у том погледу целовитост доиста немогућа у том апсолутном смислу. И још једном, сетимо се Рембоа и његових речи – *ја, то је неко други*.

⁵² Lacan, *The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience*, 76.

⁵³ О примарној и секундарној идентификацији ће бити више речи нешто касније у раду. За сада је важно разумети основне поставке које леже у разумевању *стадијума огледала* и начина на који је то видео Лакан на самом почетку свог бављења овом тезом.

Ипак, овај фантазам целовитости, ова имагинарна фатаморгана са којом се дете сусреће видевши свој лик у огледалу, формативно ће, фројдијанском терминологијом, имати форму *Идеал Ја*. Осећај јубилације праћен је доживљајем исконске моћи над својим телом са функцијом либидиналне нормализације. Владавина *Имагинарног регистра* у том стадијуму, далеко пре овладавања *Симболичким поретком* и *секундарном идентификацијом*, омогућава да илузија моторичке прикупљености за субјекта представља основу менталне постојаности примарног Ега. На тај начин објашњава се формативни ефекат гешталта, *имага* тела, на функцију Ја. Тако имагинарно ураста у Ја, чиме ће ступањем у *Симболички поредак* заувек остати један јаз, процеп. Он ће остати присутан као онтолошка празнина, колико год, како каже Лакан, „*биле успешне дијалектичке синтезе којима [субјекат] покушава да разреши несклад са сопственом реалношћу*“.⁵⁴

Такође, када говоримо о поистовећивању, важно је истаћи још и следеће – у питању је низ сукцесивних (фантазматских и симболичких) идентификација. То су симултано сапостојеће имагинарне и симболичке идентификације. Сума ових догађаја доводи до онога што ћемо називати *субјектом самосвети*.⁵⁵ Ова дијалектика идентификације са другим, у својој основи је просторна, спацијална идентификација, која ће од фрагментисаности довести до фантазматског доживљаја тоталитета слике о телу. Лакан њу стога назива *ортопедском идентификацијом*. Код Лакана, примарна идентификација је *огледална* идентификација и он ће стога тврдити да је Ја учинак, садржина овог имагинарног односа између субјекта и *имага*. Лаканово Ја нема супстанцијалитет, аутономију у својој бити, нити ће је икада досегнути, јер је његова садржина сам *однос*, та *релација* поистовећења између, да још једном поновимо, субјекта и *имага*. Јер када би се којим случајем, мада је то немогуће, Ја лишило тога, субјекат би се лишио свог Ја.

⁵⁴ Lacan, *The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience*, 76.

⁵⁵ За Хегела је самосвест *биће за себе*, јединка са самом собом, услед чега је све друго искључено. У основи живота је природа позиције свести – „*самосвест без апсолутног негативитета*“, док је смрт – „*природна негација живота, негација без самосталности, негација, дакле, која остаје без потребног значаја признавања*“ (Hegel, *Fenomenologija duha*, 115).

Поистовећујуће отуђење треба стога разумети као компензаторну реакцију детета на доживљај сопствене немоћи. Као што смо нагласили, у питању је иницијални недостатак, онтолошка празнина. *Налазећи* себе у другом, *видевши* себе у *имагу* целовитог другог, и у другој *препознати* себе јесте оно што *стадијум огледала* представља у својој бити. У том низу сукцесивно-симултаних поистовећивања, још увек не-субјекат отуђиће се од те примарне позиције хаоса, и у томе ће се десити неминовно *преображење* у оно што сада смемо да назовемо (раним, позним) *субјективитом*. *Ко је сада наш субјекат*, отуђен од своје нецеловитости, преображен огледалном сликом другог? Он још увек није *субјектом постао у свој својој целости*, тек је на пола пута да то оствари у оном пуном *лакановском* значењу те речи.

Дакле, Лакан нам говори да до примарног преображења долази онда када субјекат усваја слику огледалног лика. Због тога су управо преображење и отуђење неотуђиви од *стадијума огледала*. Отуђење о којем је овде реч је неминовност огледалне идентификације која твори структуру субјективитета, те ће функција *имага* кроз *стадијум огледала* успоставити однос између бића и његове реалности, између оног сада већ више пута истакнутог, Лакановог *Innenwelt* и *Umwelt*.⁵⁶ Оно унутра, оно имагинарно, и оно споља, оно реално, сусрешће се кроз симбол. Јер наш субјекат ће постати субјектом, тек када се три регистра *Имагинарно*, *Реално* и *Симболичко* сусретну унутар психолошког простора. На који начин све ово види Лакан, постаће јасније представљањем његове *L* *схеме*, којом ће он, у свом стилу, симболички приказати апстрактност својих мисли.

⁵⁶ Lacan, *The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience*, 78.

IV Лаканова *L* схема

„Замисли да је стакло мекано као газа,
па да се можемо са лакоћом пробити. Гледај, замагљује се!

Веруј ми, лако ћемо проћи кроз огледало.“

Луис Керол, *Алиса у свету с оне стране огледала*

У Лакановом представљању субјективитета кроз имагинарну димензију огледања, неизоставну компоненту представља његова, нашироко позната – *L* схема. Наредни редови биће посвећени овом кључном графу, којим Лакан илуструје и додатно појашњава своје психоаналитичко разумевање *постајањем* бићем самосвети. Иако је у основи тежња да се цела ствар појасни, неки ово у први мах могу доживети исувише апстрактно, услед отпора што се психоаналитичкој мисли приступа на овај несвакидашњи начин. Али, то је Лакан, а код њега је ретко шта било онако како се очекује. Уживао је у еклектичком поигравању знањем, у исто време остајући врло озбиљан и посвећен својој *веселој науци*.⁵⁷ Ипак, он сам је говорио о *L* *схеми* као о подршци тешко схватљивом дискурсу идеационих релација успостављања онога што ћемо назвати субјективитетом. Управо због тога ћемо посветити посебну пажњу тој необичној геометрији са амбицијом да појаснимо целу позадину овог виђења, основне појмове и њихове међусобне релације.

⁵⁷ Види више у: Јевремовић, *Лакан и психоанализа*, 111.

Веме и простор су битне димензије *субјекта*.⁵⁸ Разумевање спацијално-тополошког и кретања субјекта и објекта у контексту огледалних релација, Лакан илуструје ослањајући се на неке поставке које своје дескриптивне корене вуку из физике, прецизније *оптике*, те их *геометријски* представља. Ипак, никако не смемо бити заведени и којим случајем помислити да субјекат и објекат заиста функционишу по принципима закона ове науке, напротив. Једноставно, простор и време у којем се субјекат и објекат срећу су простор и време *психоаналитичког искуства* – „*то није физички простор, јер психоанализа није физика, а њени објекти нису физички објекти*“.⁵⁹ Стадијум огледала је *догађај*, али не *догађај* који се десио и након тога напросто завршио, услед чега ће уследити нешто ново, нека нова фаза или стадијум. Напротив, присутан је стални рад, стално кретање. У питању је низ сукцесивних, али у исто време и симултаних огледања. Стога је управо важно имати све то на уму приликом читања и тумачења Лаканових схема.

У основи разумевања топологије *стадијума огледала* лежи онтолошка прича. У питању је *теоријски покушај* да се кроз психолошку *релацију*, кроз тај психоаналитички *простор*, разуме како настаје оно што ће постати субјектом. Теоријску поставку коју је *стадијумом огледала* представио, Лакан је користио да херменеутички приступи свим другим важним појмовима којима се бавио. Ипак, на самом почетку сматрао је изузетно важним да се понуди одговор на питање везано за успостављање субјективитета: *Шта ће се то десити на ће се код људског бића јавити идеја – То сам ја?* Лаканово гледиште указује на имагинарно-спацијално одређење димензије простора посредством релације субјекта и другог, или како још каже Јевремовић:

„*Лаканова психоаналитичка топологија [...] је окренута питањима могућности мишљења, трансцеденталних оквира идеације (тј. схематизације) за самосвесног субјекта конститутивних односа спрам себе самог и другог.*“⁶⁰

⁵⁸ Фројд на ову тему каже: „*Захваљујући извесним психоаналитичким открићима ми смо данас у стању да и сами кажемо нешто о Кантовој поставци да су време и простор нужне форме нашег мишљења. Сазнали смо да су несвесни психички процеси по себи безвремени. То пре свега значи да они нису временски сређени, да их време нимало не мења и да се идеја времена не може на њих применити. Посреди су негативне црте које могу да се објасне само поређењем са свесним психичким процесима. С друге пак стране, наша апстрактна идеја времена чини да је потпуно изведена из начина рада сиситема П-Св (перцептивна свест) и да одговара његовом опажању тог начина рада“ (Frojd, *Some strange principles of satisfaction*, 30).*

⁵⁹ Јевремовић, *Лакан и психоанализа*, 82.

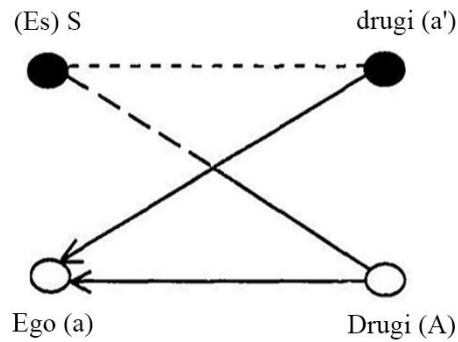
⁶⁰ Јевремовић, *Лакан и психоанализа*, 94.

Дакле, то је једно ново просторно представљање, у чијој основи је феномен *огледања* којим се субјекат конституише посредством *другог*. Важно је пак нагласити, ово није хронолошка, већ је тополошка схема.

Али, кренимо редом. На самом почетку, по природи ствари, говоримо о – детету, другом и *психолошком простору*. Дете је у односу са другим, или још прецизније, оно је у фантазматској релацији наспрам другог. Ипак, како код Лакана ништа није једноставно, ствари се већ овде усложњавају. То новорођенче, *неонатус*, још увек није субјекат, свакако не онако како га види Лакан. Он је на том самом почетку, најједноставније речено, *не-субјект*. Субјектом ће тек постати посредством *стадијума огледала*. С друге стране, на истом том почетку, тај *други* није објекат у смислу теорије објектних односа, већ је у ствари – *имаго*. *Али имаго који се открива на месту објекта. Имаго који је у ствари матрица онога што ће се конституисати као будући нарцистички субјекат.*

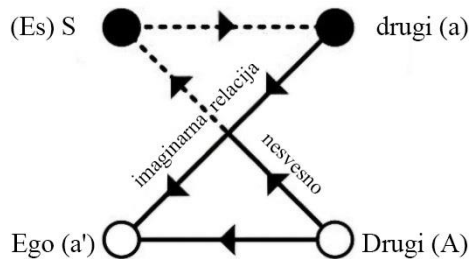
Лакан представља *L* схему први пут широј јавности у оквиру предавања одржаних 1954–1955. године, а данас тај текст можемо читати под насловом *Семинар о Украденом тисму*.⁶¹ Том приликом нагласиће да је његова група већ увелико упозната са њом и оним што она представља. Ипак, пре него што пређемо на њено тумачење и откривање онога што она собом носи, ради потпуне јасноће и с циљем да се све детаљно разуме, морамо на овом месту истаћи један велики уреднички пропуст који је приметан у готово свим штампаним и интернет издањима са којима сам имала прилику да се сусретнем. Наиме, поменута схема је ту представљена овако:

⁶¹ Види више у: Lacan, Jacques. „Seminar on „The Purloined Letter“.“ In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 6–48. New York: W.W. Norton & Company, 2006.

Слика 1: L схема са грешком⁶²

Дакле, имамо велико S, мало a', мало a, и велико A. Једноставно речено – ова схема је погрешна. Позиције мало a' и мало a, су ротиране, замењене. С јасном намером овоме придајем велику пажњу, јер то може довести до додатне тешкоће да се Лаканово разумевање стадијума огледала досегне и освоји. Због тога на овом месту нудим приказ исправне схеме:

Слика 2: L схема

Сада, када смо овај велики и неочекивани пропуст надам се превазишли, и избегли додатне конфузије, посветићемо се ономе што се на самој схеми може видети, те ћемо приступити њеном тумачењу.

Почетну позицију Лакан ће означити као велико S. Позивајући се на Фројдово *das Es*, оно има статус несвесног, или још прецизније *пра-несвесног*. Сетимо се целе приче о иницијалном хаосу (и екситацијама) у којим се дете рађа. Лакан ће на једном месту рећи да је „S аналитички субјекат, који није субјекат у својој целовитости“.⁶³ Другу позицију на

⁶² Ова слика је преузета из Лаканових *Семинара*. Види више у: Lacan, *Seminar on „The Purloined Letter“*, 54. Такође, иста грешка је приказана и на схеми у: Lacan, *Introduction to the question of the psychoses*, 14.

⁶³ Lacan, *Introduction of the big Other*, 243.

схеми означава као *објекат мало а*, и назваће га *други*.⁶⁴ Оно што се дешава јесте измештање субјекта на место тог другог. У питању је релација S-а, прва тополошка идеациона релација која се схвата као *поистовећење*. Ово измештајуће поистовећење води *преображају*. Дакле, долази до измештања из примарне расутости и телесне некоординисаности у имагинарни гешталт виђеног огледалног лика, *имага* другог. Као што је већ наглашено, у питању је имагинарно поистовећење, „*поистовећење погледа с оним виђеним*“.⁶⁵ Усвајајући слику тог виђеног *другог* наспрам којег се дете налази, долази до кључног догађаја за оно што ће постати субјектом – долази до *преображујућег отуђења*.

Отуђењем се наш субјекат премешта са своје примарне позиције, да би се пронашао на новој, коју Лакан именује као *мало а прим*, обележено са – *а'*. Последицом идентификације тог *хаоса*, почетне позиције S с објектом *мало а*, настаје *мало а'*. Важно је нагласити да је са S означено све оно што није уоквирено *имагом* објекта *а'*. *Мало а'* представља оно што ће Лакан сматрати за субјектово Ја, субјектов *Его*. Управо стога он сматра да се у самој сржи конституисања Ја налази *имаго* другог. Овим преображујућим поистовећењем субјекат се *отуђио* од себе, али тим измештањем он је у исто време компензовао примарну немоћ видевши себе на месту другог. Лакан стога Ја разуме као *имагинарну творевину*.⁶⁶ Због свега наведеног, важно је нагласити да је субјектово S место *мањка*. S условљава недостатак, стога он никада неће бити *потпун*, *заокружени* субјекат. Та целовитост у којој се огледа је фантазматски гешталт другог, или још прецизније – *објекат мало а*. Поистовећењем с тим *малим другим*, субјекат ће регулисати тензију и стрепњу, а у исто време доћи ће и до усвајања omnipотенције, услед имагинарног тоталитета сопственог тела. Ову примарну фантазматски идеациону идентификацију са тоталитетом другог Лакан назива – *примарна идентификација*.

Дакле, *стадијум огледала* одиграва се на следећи начин: „*Субјекат (S) налази себе на месту другог (објекат мало а), поистоветивши се са својим огледалним одразом у другом*

⁶⁴ На француском језику други се пише *autre*, те отуд имамо *мало а*, као мали други, и велико А, као велики Други (о чему ће бити више речи касније у тексту). Почетно мало или велико слово указују на који објекат се односе. На ту тему Лакан каже: „*У анализи постоји нешто што стоји испред свега што можемо да елаборирамо или разумемо. Ово ћу назвати присуством Другог, l'Autre са великим А. Не постоји аутоанализа, чак и када се замишља да постоји. Други је (увек) тамо*“.
(Lacan, *Anxiety, Sign of Desire*, 22)

⁶⁵ Јевремовић, *Лакан и психоанализа*, 44.

⁶⁶ Lacan, *The symbolic universe*, 38

(објекат мало *a*)“.⁶⁷ Као што смо рекли, Лаканово Ја се налази на позицији објекта *мало a*'. Другим речима, нарцистички субјекат свој либидо инвестира у *имаго* другог конституишући тако своје Ја. Отуда се тврди да се у основи Ја увек налази *други*, тј. објекат, док је Ја важно разумети као имагинарну творевину. Оно је због тога место фантазама, али и *отуђења* од почетне позиције, позиције на месту S. На овај начин наш субјекат губи себе, те ће у основи Ја увек бити неко други, или како је то још објашњавао Лакан – не-Ја, истичући и да је „*Ја у својој основи структурирано као симптом по себи*“.⁶⁸

Лаканова теза да до формирања субјективитета долази кроз *отуђење*, може на први поглед звучати парадоксално. У основи се пак налази управо питање релације и важност другог у низу сукцесивних огледања. Огледањем долази до поистовећења – *ја, то је неко други*, сетимо се. Због тога Лакан истиче да Ја има статус страног тела, објекта нарцистичке љубави. Услед примарног мањка капацитета да се иницијална расутост обједини, дешава се ортопедска, *отуђујуће-нарцистичка* идентификација са *имагом* огледалног другог. И управо се тај гешталт, имагинарна слика тоталитета, *утискује* у примарни хаос (који ће заувек остати некакав, надасве иницијални хаос). Овим долази до преклапања S са објектом мало *a* – те је сада јасније због чега говоримо о преклапајућем поистовећењу, о идентификацији у примарном смислу. Због тога, такође, говоримо о фантазматском доживљају целине, никада реалне, јер ће тај недостатак заувек остати иманентно део субјективитета. Другим речима, у позицији S заувек ће остати онтолошки празно место, такозвани мањак, недостатак, упркос нарцистичком поистовећењу и том доживљају координисане заокружености која је његов дериват.

Дакле, тај *други*, објекат мало *a*, нуди тоталитет и врло важну координисаност, *спасење* услед превазилажења иницијалне неме расутости. Тај *неко други*, то *не-Ја*, које се налази у основи Ја, увек је други као објекат нарцистичке либидиналне релације. Ипак, препознавши себе у другоме, субјекат се у исто време *отуђио* од себе, *укидајући* тиме постојање другог са којим је у релацији огледања. Он себе *види* у другом, чиме долази до поистовећења с оним што *види* – те управо због тога Јевремовић говори о „*поистовећењу погледа с оним виђеним*“⁶⁹. Та слика другог идентификацијом *ураста*, или прецизније *преклапа се* у хаотичност, *схизо-параноидну* расутост субјекта, услед чега се доживљава *јубилација*. Због

⁶⁷ Јевремовић, *Лакан и психоанализа*, 96.

⁶⁸ Lacan, *Introduction to the commentaries on Freud's Papers on Technique*, 16.

⁶⁹ Јевремовић, *Лакан и психоанализа*, 44.

тога ће појам *конгруенције* имати велики значај за разумевање овог феномена, јер у основи није пресликавање, идентично понављање нечег истог кроз пуко копирање. Не, овде долази до отуђења од немоћи, чиме долази до позиционирања на место са којег се перципира координација, а самим тим и моћ. Услед тога ће јубилација и екстаза непогрешиво пратити феномен огледања, а у његовој примарној релацији десиће се утискивање или преклапање.

Примарна имагинарна релација S-а се тиме усложњава, те долази до првог *закривљења, скретања* ка *a'*. На тај начин долази до конституисања *a'* које је ефекат релације огледања, те ће управо то бити место субјектовог сопственог Ја, његовог доживљаја себе. Због тога је Лаканово разумевање простора овде важно још једном поменути. Сада је вероватно јасније – у питању је, као што смо рекли, простор *психоаналитичког* искуства, а он је у својој суштини имагинарни простор, или, још прецизније, *простор огледања*. Нешто се утискује у нашег субјекта на имагинарном плану, долази до преклапања (које никада није потпуно, увек ће остати иницијални недостатак). То *нешто* је неко други, неко ко није субјекат, нешто што је у својој основи фикција, имагинарно, *схизоидно-параноидна* творевина. То не-Ја стога води ономе што ће бити доживљено као Ја. Објекат, тај други и Ја се морају разумети као корелати, у основи је узрочно-последична релација. Ја настаје *просторним* преклапањем огледалног *имага*, оног виђеног (објекат *мало a*), у позицији *a'*.

Лакан ће посебно с тим у вези истаћи дистинкцију између објекта *мало a* и објекта *мало a'*. Мало *a* у *L* *схеми* је носилац онога што је означио као – *тоi*. Ово *тоi*, стоји за француску реч коју преводимо као *мене, ме*. Најједноставније речено, то је доживљај целовитости, телесне имагинарне заокружености. Субјектов доживљај који можемо да разумемо као *мене*, у телесном смислу, налази се управо на том месту (*он ме је ударио, боли мене*). Објекат *мало a* стога нуди осећај *пацификације* примарних (персекутивних, парцијалних) стрепњи из имагинарног доживљаја гешталта. Јер оно је, као што смо раније рекли, дериват огледалног доживљаја тоталитета са целовитим и координисаним другим. Ортопедски доживљај себе као прикупљеног, заокруженог, формира се примарном идентификацијом, чиме долази до отуђења од иманентног хаоса – туђа слика целовитости врши ортопедску допуну, чиме се превазилази иманентна дисхармонија и збуњеност. Такође, важно је нагласити следеће – „*функција објекта мало a* је у вези с објектом, *тj. делом објекта који се представља као парцијални објекат*“.⁷⁰ Истовремено, Ја (Его),

⁷⁰ Lacan, *Mourning the Loss of the Analyst*, 385.

обележен као објекат *мало a'*, Лакан је означио као француско *је*, које се преводи као *ја* (прво лице једнине). То је субјекат који говори, субјекат који је ступио у *Симболички поредак*. Стога ће Ја, то дискурзивно, говореће Ја, заувек измицати оном *ја, то је неко други*. Јер доживљај субјекта је да он *јесте* Ја. Субјекат неће никада имати свест да је он неко други (односно на позицији другог), већ ће себе увек доживљавати са места објекта *мало a'*, са места свог Ега.

Мало *a* ће ипак заувек бити основа, фундамент доживљаја Ја. То телесно и целовито *тој* представљаће основу говорећег Ја и због тога Лаканово Ја никада неће бити кохерентно. Како се субјекат први пут отуђио и прошао кроз *примарну идентификацију*, сада ће се десити ново отуђење. Ово ново измештање је последица отуђења усвајањем говора, чиме субјекат ступа у *Симболички поредак*. Услед тога, позиција нашег субјекта ће се још једном померити, чиме се питање топологије психоаналитичког простора још једном допуњује. Ово друго отуђење Лакан ће назвати – *секундарна идентификација*. Проговарајући и усвајајући симболичко, субјекат који се до сада једноставно *јесте* утапао у нарцистичком огледању са другим (релација дете-мајка), сада може да мисли, говори и да зна. Свакако, субјекат сада мисли да зна (мада је, шта је оно што субјекат зна свакако велико питање). Ако је примарна метафора била одређена као „*наместо себе фантазматски довести другог*“, онда ће секундарна метафора бити „*на место Другог довести себе*“.⁷¹

На овом месту свакако је немогуће избећи помињање великог Другог, објекта велико А, мада ће овом појму бити посвећено више пажње у наредном поглављу, онда када будемо говорили о *Симболичком поретку* и *Имену-Оца*. Ипак, да би целина већ сада била сагледљивија, важно је разумети следеће Лаканово гледиште: ако је објекат мало *a* слика, *имаго* другог – најчешће посматрано као мајка, онда је објекат велико А – свакако отац. Лакан ће га увек истаћи као *Оца* са великим О. То велико А, представљено на *L* *схеми*, носилац је *Симболичког поретка*, *Ред*а и *Закон*а. И као што се види на схеми, Однос А-S је препречен односом *a-a'*. Примарна релација *a-a'* је, као што смо рекли, имагинарна, док је секундарна релација, А-S, дискурс несвесног (Лакан га назива и *дискурс Другог*⁷²) који је управо препречен пречагом *a-a'*.⁷³ О овом препреченом S такође ће бити речи нешто касније у тексту.

⁷¹ Jevremović, *Psihoanaliza i ontologija*, 115.

⁷² Lacan, *The symbolic sentence*, 112.

⁷³ Lacan, *Play of writings*, 109.

Из свега реченог произилази питање – *ко или шта је у ствари субјекат?* Лаканово гледиште је јасно. Људско биће се не рађа као субјекат. *Субјектом се постаје.* У почетку је присутна владавина нервних пражњења, већ више пута поменута некоординисаност и фрагментисаност. Услед те недовршености психо-физичког апарата са којим беба долази на свет, ова расутоост није везана само за доживљај (ако можемо уопште тада говорити о доживљају) себе, већ и свега што бебу окружује. Као што смо већ реферисали у раду, Мелани Клајн је с тим у вези говорила о парцијалним објектима, доброј и лошој дојци, персекутивним, прогањајућим стрепњама, те је ово место где се Лаканова теза у одређеној мери преклапа са гледиштем ове ауторке о *схизо-параноидној* позицији.

Уколико се новорођенче старо пар месеци принесе огледалу и уколико оно спази свој лик, оно ће евентуално реаговати као да види неког другог, али као буквално другог. Попут на пример сцене пса који лаје на сопствени одраз, било какво препознавање ће изостати. До промене у понашању долази у периоду од шест до 18 месеци што је, како каже Лакан, период *стадијума огладала*. Свако ко је имао прилику да посматра дете у овом формативно кључном догађају за дете, приметиће да готово сваки пут када се дете принесе огледалу оно доживљава екстатичну јубилацију. Потпуно одушевљење. Уколико се дете склони, па поново принесе, интензитет не изостаје, оно ће често тражити да се овај *догађај* понови изнова и изнова. Тај одраз у огледалу није више неко други. Лик постаје Лаканов *други*, постаје дететов *двојник*. Али значај ове тезе се огледа у томе што се у огледалном одразу не види само тај двојник, види се рефлексија свега и свакога у дететовом окружењу – особа која држи дете, други присутни људи, предмети. А онда, и у томе лежи додатна комплексност – и реални други постају огледални ликови са којима ће се дете феноменолошки *огледати*.

Такође, ово термилошки на први поглед може бити збуњујуће и зато налазимо да је важно да се појасни – субјекат није ни S , ни објекат *мало a'* , његово Ja , а свакако ни објекат *мало a* . Лакановски субјекат је представљен збиром свега приказаног *L* *схемом*. Субјекат није једна од ових појединачних тачака на графичком приказу. Субјективитет је све што се види на графикону – свака од тих повезаних и увезаних тачака у свим својим релацијама и понуђеним правцима. Оно што треба да буде упадљиво је управо иманентна расцепљеност, присутна препреченост и стални сукцесивни рад. Због тога се субјективитет никада неће у потпуности заокружити у једну тачку или пасивну позицију. У питању је прави конгломерат огледалних идентификација са важним *другима* (*кроз имагинарне и симболичке релације*). И

управо због тога је теза о нарцистичком конституисању и симболичкој медијацији од великог значаја за Лакана. У основи је илузија сопствене телесне координисаности, те ће опосредован имагинарном релацијом субјекат усвајањем говора ступити у *Симболички поредак*, али овај чвор и оно иницијално празно место никада неће бити у потпуности превазиђени. Јер, то је трагичка илузија целовитости услед могућности да ће говореће, или како још Лакан каже, дискурзивно Ја, посредовати имагинарну релацију $a-a'$, а самим тим и сам објекат *мало a'* и оно његово *moi*.

Дакле, Ја ће себе доживљавати кроз говор, док се у исто време налази у објекту *мало a*, у том *moi*. И отуд расцеп. Јер субјекат говори са једног места, док се иманентно налази на другом месту. Он говори из дискурзивног Ја, док у исто време постоји расцеп са иманентном нарцистичком димензијом. Уколико свему овоме додамо тезу да је Ја место симптома, онда је прича о расцепу и отуђењу још јаснија, као и Лаканова непресушна критика Его психолога. Субјектова судбина је стога усамљена, изолована од себе самог и од других. Лакан отуда сматра да субјекат себе не може спознати, осим у оним ретким тренуцима о којима говори као о *ужитку с оне стране фалуса* уводећи концепт *jouissance*.⁷⁴ Свакако, *jouissance* се не може испричати, не може се поделити, он је мимо сваког дискурса – важно је разумети, *jouissance* *захвата S*. У питању је догађај који се везује за појам симптома којим долази до везивања симболичког и реалног⁷⁵ које је увек у односу са неким *проблематизованим* реалним. Дакле, када Лакан каже да је Ја место симптома и место механизма одбране, критикујући Его психологе, он га прецизно лоцира у објекат *мало a'*. У исто време релација А-S је недоступна. Она је препречена, као што смо рекли, имагинарном *пречагом a-a'*. И управо та тачка пресека симболичког и имагинарног је место неуротичног симптома. Свакако за крај овог поглавља о *L* *схеми* ваља закључити да оно што субјекат доживљава као свој идентитет, то *ко сам ја*, јесте за Лакана имагинарна творевина, једноставно опосредована дискурзивним, говорећим Ја.

⁷⁴ Види више о овој теми у: Lacan, Jacques. „Jouissance.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1972–1973, Book XX: Encore, On feminine sexuality, the Limits of Love and Knowledge*, edited by Jacques-Alain Miller, 1–13. New York: W. W. Northon, 1999. Као и у: Lacan, Jacques. „God and Woman’s Jouissance“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1972–1973, Book XX: Encore, On feminine sexuality, the Limits of Love and Knowledge*, edited by Jacques-Alain Miller, 64–77. New York: W. W. Northon, 1999.

⁷⁵ Лакан каже: „Симптоми нису настали пуким мањком или супресијом фрустрације, нити су пуки деформитет субјекта – већ су [настали] захваљујући нечему што је подељено функцијом одређеног односа са реалним“ (Lacan, *Desire’s Phallic Mediation*, 111–112)

V Символички поредак – Его и велики Други

„Јер сада видим као у огледалу, у загометки,
А онда ћемо лицем у лице;
Сад знам делимично,
А онда ћу познати као што бих познат“.

Прва посланица Корићанима Светог апостола Павла

У другој књизи Лаканових семинара, посвећених разумевању Фројдове теорије и његових техника, а које је држао у периоду 1954–1955. године, представљена су и предавања о разумевању *Ега*. Он ту нуди одговоре на питања како долази до његовог конституисања и шта је уопште Его како га види психоанализа. На почетку Лакан каже да Его није ништа друго до „*имагинарна функција*“, али додаје да „*оног тренутка када субјекат ступи у Символички поредак он себе налази на месту Ја*“⁷⁶ (*ја* као прво лице једнине). С тим у вези, отвара се питање да ли је Его стриктно део имагинарног регистра и каква је улога симболичког за његово конституисање. Наравно, једна од основних референци на коју се позива је Фројд, и то посебно његова друга топика. „*Молим вас, читајте Фројда*“;⁷⁷ каже Лакан присутнима на једном од својих предавања. Даљом дискусијом он нам је тада понудио, између осталог, своје тумачење текста *С оне стране принципа задовољства*⁷⁸ (као неку врсту упутства за боље разумевање), истичући да поред свих великих тема које се помињу у овом изузетно важном раду (принцип задовољства, принцип реалности, енергетика, нагони итд.), за њега најважније јесте то да док говори о *хомеостази* психичког апарата Фројд увиђа „*да нешто у том целом систему не функционише како треба*“.⁷⁹ Управо то је кључно место са којег ће Лакан развити целокупну даљу дискусију о увођењу *великог Другог* и *зида језика* на предавањима која су уследила.

⁷⁶ Lacan, *The symbolic universe*, 38.

⁷⁷ Lacan, *Homeostasis and insistence*, 60.

⁷⁸ Види више у: Frojd, Sigmund. „S one strane principa zadovoljstva.“ U *Psihologija mase i analiza ega*, превод Вождар Зец, 5–72. Београд: Fedon, 2006.

⁷⁹ Lacan, *Homeostasis and insistence*, 61.

Пут ка појашњењу и ка разрешењу онога што не функционише у потпуности по принципима хомеостазе, започињемо онако како је Лакан љубазно замолио и сугерисао – од читања Фројда. Поред поменутог текста *С оне стране принципа задовољства*, на овом месту важно је осврнути се и на рад који сам Фројд сматра допуном, наставком првог, насловљеним са – *Его и Ид*⁸⁰. Бавећи се психичким феноменима и одређивањем психоаналитичких термина у тексту *С оне стране принципа задовољства*, Фројд у одређеној мери користи и биолошко-неуролошке одреднице, док у другом тексту оставља експлицитан простор за чисто психоаналитичку дискусију, с намером да се појмови разумеју превасходно кроз овај дискурс, нудећи један јасан след за поимање теоријског развоја концепта Ега. У питању је *метапсихологија* у пуном значењу те речи за психоанализу, метапсихологија која се разуме као тумачење психичког апарата истовремено из три угла – *топографског, динамског и економског*.

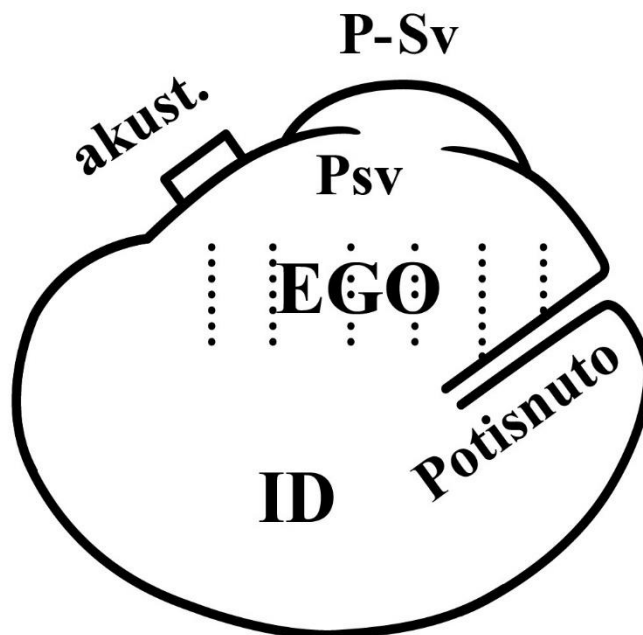
Топографски приступ, као што сама реч каже, а о томе смо већ говорили – одређује *место*, неко просторно одређење психичког апарата.⁸¹ Наиме, можемо рећи да су то спацијалне представе *унутар-психичких* релација, те је он тим трагом и односе између *Ега, Ида* и *Супер-ега* тополошки одредио и представио. Као што смо видели, и Лакан сматра да је топологија од изузетне важности, те поклања овом питању дужну пажњу. Такође, психичка динамика и питање економских чинилаца (питање квантитета) указује на чињеницу да је у оквиру психичког апарата на одређене *представе* испрва деловало *потискивање*, те да онда (док су сада већ у несвесном) на њих наставља да делује некаква *сила*. Ту силу психоанализа именује као *отпор*, и управо је он тај који не дозвољава да оне,

⁸⁰ Frojd, Sigmund. „Ego i Id.“ У *Психологија масе и анализа ега*, превод Боžидар Зец, 73–126. Београд: Fedon, 2006.

⁸¹ Када говоримо о локализацији психичког апарата, свакако морамо на уму имати следеће Фројдове речи: *“Пропали су сви покушаји локализације менталних процеса и настојања да се представе разумеју као меморисане у нервним ћелијама и да се утврди пут надражаја кроз нервна влакна. Исту судбину ће доживети и учење које би тражило да се анатомско место система Св, свесне психичке активности, нађе у кори великог мозга, а да несвесне процесе смести у његове субкортикалне делове. Овде тренутно постоји празнина коју није могуће попунити, али то и није задатак психологије. Наша психичка топографија за сада нема никакве везе са анатомијом, она се односи на области психичког апарата, ма где оне у телу биле“* (Freud, *The Unconscious*, 174). Тумачећи Фројдове схеме, на првом месту оне из VII поглавља *Тумачења снова*, Рикер је истакао да при свом одређењу психичког апарата, користећи се графичким представљањем Фројд нуди дводименионални приказ сложеног међуодноса инстанце на граници између механицистичког и топографског схематског приказа (Ricoeur, *Freud and Philosophy*, 88). Наиме, у питању је темпорални низ који је графички представљен у јасном просторном односу.

(те потиснуте представе) из несвесног система изнова пређу у систем свесног. Због тога, по Фројдовом схватању, оно што је потиснуто представља прототип несвесног, док само несвесно чине две групе представа. Једне су *латентне* и као такве могу постати свесне (на пример, помоћу присећања, посредством трагова сећања), те стога представљају несвесно само у описном смислу. У ствари, то је оно што ћемо именовати као – *предсвесно*. Друге пак, које смо управо описали, услед рада силе отпора који се врши над њима, не могу постати свесне, и као такве припадају *динамском несвесном*, оном *потиснутом* или како је Фројд наглашавао – *правом несвесном*.

Фројд ће о овоме прво говорити у оквиру посебно важног VII поглавља *Тумачења снова*, где су представљени графови рада система *свесног-предсвесног-несвесног* (обележено скраћеницама *Св-Псв-Нсв*).⁸² У питању је рад по принципу рефлексног лука, енергетика представљена у свом пуном капацитету. Ипак, касније ће с другом топиком, понудити нешто другачије разумевање целе теме. Он чак нуди и нов приказ (*Слика 3*), те поново имамо схему, или да будемо прецизнији – *скицу, цртеж* структуре психичког апарата:

Слика 3: Структура психичког апарата по Фројдовој теорији⁸³

⁸² Види више у: Frojd, *Тумачење снова 2*, 177–192.

⁸³ Слика преузета из: Frojd, *Ego i Id*, 89.

Фројд нам у поменутиим текстовима нуди надасве нов принцип поимања односа међу појмовима, и ту се рађа његова друга топика – „*једно наспрам другог уместо свесно-несвесно, треба поставити Его и потиснуто*“.⁸⁴ Наиме, он истиче да се у језгру Ега у највећој мери налази несвесно, а у само мањој мери предсвесно. Због тога ће тврдити да се управо у Егу налази *отпор*⁸⁵ који је у служби принципа задовољства⁸⁶ (како би се избегло *незадовољство* које лежи у потиснутом несвесном). Такође, говорећи о *нагону Ега* и *сексуалним нагонима*,⁸⁷ он ће скренути пажњу на то да се Его ипак мора посматрати и као *либидинозан* (у чију основу је на почетку текста сместио *нагон самоодржања*). Ипак, у односу на ранију тезу, он сада прави корекцију, наводећи да се однос између ова два нагона више не треба посматрати из угла стриктно *квалитативног односа*, већ да је посредни управо оно чиме смо и започели ово наше поглавље – *топографско одређење*.

Ради прецизног праћења развоја тока Фројдове мисли, по овом за нас изузетно важном питању о разумевању Ега, сматрамо неопходним да овде у целости изнесемо један његов дужи цитат:

„Додаћу неколико речи да бих објаснио нашу терминологију која се током ових претресања донекле развила. Шта су сексуални нагони, докучили смо из његових односа према половима и репродуктивној функцији [...] Када смо увели појам нарцистичког либида и када смо појам либида проширили на појединачну ћелију, за нас се сексуални нагон претворио у ерос који делове живе материје покушава да споји и одржи на окупу. Оно што се обично назива сексуалним нагонима изгледало нам је као део тог ероса усмерен ка објекту. Наша спекулација показује да ерос делује од самог почетка живота и да се појављује као нагон живота насупрот нагону смрти који је настао оживљавањем неорганске материје [...] Можда није баш лако пратити промене кроз које је прошао појам

⁸⁴ Frojd, *S one strane principa zadovoljstva*, 21.

⁸⁵ Овим путем наставља и Лакан говорећи да је Его место отпора, критикујућу Его психологе.

⁸⁶ Фројд говори о доминацији принципа задовољства у психи, што поткрепљује претпоставка да психички апарат тежи да свој квантитет узбуђења задржи на што нижем, или барем на сталном, нивоу (Frojd, *S one strane principa zadovoljstva*, 9).

⁸⁷ Фројдово првобитно објашњење нагона Ега и сексуалних нагона ће се касније, као што ћемо видети, у његовом тексту редуфинисати. Али на почетку он разуме *нагон Ега* као конзервативну, ретроградну природу која одговара присили понављања, јер потиче од оживљавања неживе материје и тежи да успостави беживотно стање, док за *сексуалне нагоне* каже да они репродукују примитивна стања живог бића, али њихов циљ, којем теже свим средствима, јесте спајање двеју кљичних ћелија између којих постоји одређена разлика, обезбеђујући *привид бесмртности* (Frojd, *S one strane principa zadovoljstva*, 47).

нагона Ега. Испрва смо тако називали све оне нагонске тенденције које нисмо ближе познавали и које се могу одвојити од сексуалних нагона усмерених на објекат; нагоне Ега супротставили смо сексуалним нагонима чији је израз либидо. Касније смо се детаљно позабавили анализом Ега и сазнали да је и део нагона Ега либидиналне природе и да је субјектов сопствени Его узео за свој објекат. Ти нарцистички нагони самоодржања морали су, дакле, да се уброје међу либидиналне сексуалне нагоне. Супротност између нагона Ега и сексуалних нагона претворила се у супротност између нагона Ега и нагона усмерених на објекте, при чему су и први и потоњи либидиналне природе. Али уместо ње појавила се нова супротност – супротност између либидиналних нагона (усмерених ка Егу и ка објектима) и других нагона које треба приписати Егу и коју су можда део деструкције. Наша спекулација претворила је ту супротност у супротност између нагона живота (ерос) и нагона смрти“.⁸⁸

Дакле, као што можемо да видимо, у игру на велика врата улазе нагон живота и нагон смрти, прецизно изведени из наведене експликације. Прича о еросу, као нагону живота, своје корене вуче управо из либидиналних нагона усмерених како ка Егу, тако и ка објектима, док се нагон смрти доводи у везу са деструкцијом у оквиру Ега. Оно о чему је досад било речи представља увод за наредно излагање, у коме ће фокус бити на ономе што Фројд разуме као Его.

„Его“, каже Фројд „представља кохерентну организацију психичких процеса“.⁸⁹ Он је структурално одређен, те су приказане релације са осталим инстанцама личности. Као такав, он се на првом месту, примарно у свом језгру, разуме као телесни Его. Појављује се из перцептивног система који је управо тај његов језгровни део, али обухвата и предсвесно, које се ослања на трагове сећања.⁹⁰ У исто време, он врши низ функција, те је тако задужен да контролише мотилитет (пражњење тензије), врши цензуру снова, место је отпора, услед чега врши потискивање. Стога, уколико с пажњом погледамо Сliku 3, можемо приметити оно о чему смо већ говорили – Его је на првом месту повезан са перцептивним системом као и са системом свести, док истовремено (и то је још једном важно нагласити), у извесној мери, обухвата и делове несвесног.

⁸⁸ Frojd, *S one strane principa zadovoljstva*, 68.

⁸⁹ Frojd, *Ego i Id*, 80.

⁹⁰ Frojd, *Ego i Id*, 87.

Поред тога, како каже Фројд, на једној својој страни, некако накриво, Его носи своју *слушну, акустичну капу*. Тиме се још једном наглашава утицај спољашњих перцепција посредством система перцептивне-свести (обележене као *П-Св*), те ће он такође истаћи нераскидиву везу између Фројдовог Ега и *представа речи*, које потичу управо од слушних перцепција. По њему се визуелне компоненте речи морају разумети као секундарни ефекат, јер „*реч је ипак мнемички остатак речи која се чула*“.⁹¹ Наиме, да би нешто из система несвесног прешло у систем предсвесног, а самим тим евентуално могло да постане свесно, неопходан је рад *повезивања* одговарајућих представа речи.⁹² Отуд развијање психоаналитичке технике *слободних асоцијација* које користе аналитичари са својим пацијентима. Јер су те *речи*, примарно, пре него што је дошло до рада потискивања, биле управо *перцепције*, биле су део система перцептивне-свести. Због тога, захваљујући траговима сећања, могуће је посредством асоцијативног низа побудити ове потиснуте представе.

У оквиру структуре психичког апарата, видели смо на *Слици 3* да су поред Ега ту још *Ид* и *Супер-его*. Фројдов Его, развија се из *Ида*, као потреба јединке за чистим опстанком. Не можемо опстати уколико само идемо за оним што ће утолити жеђ нашем непресушном принципу задовољства. У најједноставнијем смислу можемо рећи да ако *Идом* влада *принцип задовољства*, онда из тога произилази да је један од важних задатака Ега да замени овај принцип оним који омогућава регулацију самоодржања – *принципом реалности*.⁹³ Такође, ако кажемо да је *Ид нагонски* у пуном значењу те речи, онда кажемо да је Его *перцептиван*. Наравно да ово није у потпуности прецизно нити једино одређење Ега, већ свим наведеним само наглашавамо његов однос са *Идом*. Већ смо рекли да у Егу има и оног несвесног. И заиста, уколико се још једном вратимо *Слици 3*, можемо да видимо да Его није у потпуности оштрим резом и сасвим јасно одвојен од *Ида*, они се у одређеној мери преклапају. Наиме, док се потиснуте представе стапају са *Идом*, механизам *потискивања* је онај који једини оштро одваја ове две инстанце.⁹⁴ Ипак, оно што је подлегло механизму потискивања, и то управо посредством *Ида*, може да комуницира са *Егом*.

⁹¹ Frojd, *Ego i Id*, 85.

⁹² Како нас Лакан подсећа, Фројд је тврдио да је несвесно језик (Lacan, *Introduction to the question of the psychoses*, 11).

⁹³ Фројд је у тексту *Туговање и меланхолија* истакао да су најважније инстанце Ега *цензура свести*, *тест реалности* и *савест*. (Freud, *Mourning and Melancholia*, 247)

⁹⁴ Фројд је сматрао да је циљ психоанализе поновно сећање потиснутог садржаја, што отежава отпор који се налази у несвесном делу Ега.

С друге стране, однос Супер-ега и Ега отвара питање још једног психоаналитичког концепта о којем ћемо детаљније говорити касније у раду, али који овде морамо поменути – *то је прича о великом Едиповом комплексу*.⁹⁵ Наиме, „*Супер-его се одређује као наследник Едиповог комплекса, те је његовим успостављањем Его овладао Едиповим комплексом и у исти мах се потчинио Иду*“, наводи Фројд⁹⁶. На истом месту истиче се и следеће: „*док је Его, у суштини, представник спољног света, реалности, њему насупрот стоји Супер-его као представник унутрашњег света, Ида*“.⁹⁷ Управо на овом месту морамо застати – јер овде нам се отвара пут ка важности онога што називамо *социјалним утицајима*. Они на првом месту утичу на индивидуу доминацијом примарних релација у оквиру *Едиповог комплекса* (однос са мајком и оцем), док се на другом месту, социјална осећања и односи са другима у окружењу развијају из идентификација, такође посредством утицаја Супер-ега. И на крају, однос који јединка има с оним вишим инстанцама свести као што су религија и морал настају, према Фројдовом тумачењу, из остатака *Едиповог комплекса*, прецизније *комплекса Оца*.⁹⁸

* * *

Након овог опсежнијег представљања како је Фројд одредио Его, сада је време да се вратимо Лакану. Он га, као што смо рекли у уводном делу поглавља, одређује као имагинарну функцију, али истиче да он (Его) интервенише у физичком животу субјекта само као – *симбол*.⁹⁹ По њему, генерално посматрано људски поредак је окарактерисан утицајем симболичке функције константно и универзално, од самог почетка човековог живота. Стога Лакан говори о *симболичком универзуму* – који, као такав утиче на свеобухватност онога што нас чини људима, те каже – „*све што је људско мора бити и јесте одређено унутар универзума конституисаног симболичком функцијом*“.¹⁰⁰ *Симболички поредак* је стога свеобухватан и свеприсутан. Субјекат је у њега урођен од првог тренутка свог живота.

⁹⁵ За *Едипов комплекс* Лакан каже да је *јединствено* и *чисто* симболичан (Види више у: Lacan, *The symbolic universe*, 33).

⁹⁶ Frojd, *Ego i Id*, 100.

⁹⁷ Frojd, *Ego i Id*, 100.

⁹⁸ Види више у: Frojd, Sigmund. „Totem i tabu.“ U *O seksualnoj teoriji; Totem i tabu, urednik Časlav, D. Koprivica*, 111–266. Novi Sad: Akademska Knjiga, 2009.

⁹⁹ Lacan, *The symbolic universe*, 38.

¹⁰⁰ Lacan, *The symbolic universe*, 29.

Свако искуство, сваки догађај, сећање или на пример сан – симболички је опосредовано, без обзира на то колико смо тога свесни или не. Лакан сматра да је то једноставно тако.¹⁰¹

Стога, он ће истаћи да оно што се неминовно и примарно десило људском бићу, тек доспелом на овај свет, пре него што је као субјекат *ступио* у тај исти свеприсутни поредак (јер иако је својим рођењем неонатус неминовно окружен симболичким, он субјектом постаје конституисањем Ега), јесте релација која припада имагинарном регистру.¹⁰² Релација са огледалним другим *пре-конституисаног* субјективитета. И отуд његова прича о празном месту унутар Ега, о игри између *одсуног* и *присутног*. О том неком процепу, немиру. Од оног тренутка када можемо да кажемо да се наш субјекат конституисао као такав, а у питању је по Лакановом гледишту увек *догађај*, дакле, од тренутка конституисања његовог Ега, у њему ће постојати једно не-Ја. У њему ће постојати празнина и доживљај измицања те потпуне реалне целине. Јер у основи, субјекат никада неће досегнути ту заокруженост у својој позицији примарно расутог S. То јесте и то ће бити једноставно *само* фантазам целовитости, дериват огледалне функције у релацији са другим. Другим, кога субјекат види као тоталитет, а с тим нераскидиво у вези и као – *идеал*. Стога он никада неће бити заокружен субјекат, и управо та *не-заокруженост* ће га терати на сталну тежњу за гешталтом другог. То не-Ја је место сталне тежње да се кроз тог неког другог ипак фантазматски заокружи у позицији Ега (објекта мало *a*).

Дакле, уколико се сада на тренутак још једном сетимо *L* *схеме* (Слика 2), подсетићемо се да је Лакан Его субјекта одредио на месту *објекта мало a'*. То је говореће, дискурзивно Ја, јер субјекат говори из позиције Ега. За њега Лакан истиче да се мора посматрати двојако – и као *функција*, али и као *симбол*. Наиме, огледална релација *a-a'* је имагинарна, огледална функција Ега, настала поистовећењем са *имагом* другог (*објектом мало a*). Али, истовремено он „од тренутка успостављања *Симболичког поретка може себе користити управо као симбол*“.¹⁰³ Али шта то у ствари значи?

¹⁰¹ Истичући важност *Тумачења снова*, Лакан наводи да је Фројдов велики допринос то што пре њега нико није увидео да поред тога што носе неко значење снови нешто *говоре*, слично као што говоре и људи (Види више у: Lacan, *Introduction to the question of the psychoses*, 10).

¹⁰² Лакан 1953. године каже о стадијуму огледала: „Додељујем му *двоструку вредност*. На првом месту, он има *историјску вредност*, јер означава одлучујућу прекретницу у менталном развоју детета. На другом месту, он карактерише суштински либиндални однос са сликом тела. Из ова два разлога, феномен јасно показује прелазак појединца у фазу где се може приметити најраније формирање Ега“ (Lacan, *Some Reflections on the Ego*, 14).

¹⁰³ Lacan, *The symbolic universe*, 38.

Телесна фрагментисаност неонатуса, она нецеловитост са којом се субјекат рађа, огледалном релацијом бива имагинарно заокружена сликом другог. Тај *још-увек-не-субјекат* је расут, у деловима, он је парцијалан – и управо та заводљива слика целовитог другог биће место где ће он видети себе – у другоме ће себе спознати *или* себе ће наћи у другоме. У основи је свакако однос између погледа и препознавања. Субјекат види другог, то је сада сасвим јасно и то му Лакан не оспорава. Али то препознавање је увек фантазматско препознавање. Јер тај кога субјекат види није он, то је други. Он себе види на месту другог, и тај други рефлексивом *ураста* у субјекта и постаје *објекат мало а'*. Долази до онога о чему Лакан говори као о *поистовећењу*. А затим, а то је од конститутивне важности, пут који је наш субјекат прешао од расутости до фантазматског доживљаја тоталитета сада ће употпунити једним надасве новим искуством – *он ће усвојити говор*.

Субјекат може да каже: „*Ја сам ја*“. На француском ова изјава би звучала: „*Je suis moi*“. Или, у дословном преводу, не баш у духу српског језика, ова реченица би гласила – *ја сам мене, мене је...* Јер то Лаканово *moi*, стоји наместо објекта *мало а*. Као што је већ у тексту раније истакнуто – *moi* стоји за фантазматски доживљај целовитости. Субјекат себе проналази на месту другог, те се огледално *moi* овом релацијом премешта у позицију социјалног, дискурзивног Ја. Ја, као првог лица једнине – *Ја сам мене*. То ја је субјектов Его, обележен као *објекат мало а'*. Свакако, Лакан сматра да ће *мало а* ипак заувек бити основа, фундамент доживљаја нарцистичког Ја. То фантазматско целовито *moi*, представљаће с друге стране основу говорећег Ја. Дакле, Лакан говори о постојању два Ега, те због тога, његово Ја никада неће бити кохерентно, али ће у својој основи бити имагинарно конструисан.

Говорећи Его субјекта (објекат *мало а'*) употпуниће се релацијом која заокружује причу о *L* *схеми* – релацијом са објектом *велико А*, Лакановим *великим Другим*. Јер према Лакановом разумевању, субјекат говори увек са места другог, те је велико А локус говора.¹⁰⁴ Али ког другог, видели смо, има их више? Наиме, он разлику између другог (објекта *мало а*) и Другог (као објекта *велико А*) представља објашњавајући важност разумевања *принципа задовољства*. Због тога је, између осталог, замолио своју публику да чита Фројда. Сржни доживљај задовољства, односно, незадовољства субјекта одговара релацији имагинарног регистра (ако можемо тако да формулишемо и да кажемо како се неко заиста

¹⁰⁴ Lacan, *Transference in the Present*, 170.

осеће, сам за себе, сам по себи). Док, када говоримо о релацији са великим А, у питању је увек (не)задовољство Другог које постаје (не)задовољство субјекта.¹⁰⁵

На почетку, поставља се следеће питање, вероватно оно на које ћемо најлакше и дати одговор – са ког места субјекат *види* себе? Пре свега постављамо ово питање, јер је Лакан субјекта одредио у свом хуморичном, али истовремено врло трагичком маниру. Наиме, он каже – „*субјекат не зна шта говори, јер у суштини он не зна ни ко је*“.¹⁰⁶ Али, он дефинитивно види себе, у искривљеном и несавршеном облику фантазматске релације, у сталној рефлексiji са огледалним *Urbild*. За сада је важно истаћи да идеал Ега, о којем ћемо посебно говорити касније у раду, је у својој основи имагинаран, али и илузоран. У питању је уобразиља оног омнипотентно заокруженог другог који све своје делове и удове држи на окупу. И ту се назире одговор – јер управо ту, на месту објекта мало *a'*, субјекат види себе. Он види себе из позиције Ега на *L* *схеми*, захваљујући имагинарној релацији *a-a'*. Наиме, Лакан каже да – *субјекат може веровати да је он Его*, инсистирајући да смо стадијумом огледала „*сви у тој позицији и нема начина да то заиста превазиђемо*“.¹⁰⁷ Субјекат у то верује, јер на првом месту, он себе ту и види.

За крај излагања о Егу, важно је нагласити да Лакан сматра да се Его никада не може интегрисати. Его је само *илузија* целовитости због огледалне имагинарне релације *a-a'*. У питању је *уобразиљска представа о сопственом тоталитету*, те ће то бити важна порука коју ће оставити као упутство поштоваоцима, али и критику неистомишљеницима – *Его може једино да се успостави у односу на другог са којим је у огледалној релацији*. Свака прича о реинтеграцији Ега по њему је сувишна, готово банална. Его је увек по њему дериват огледалне функције, али ће као што смо рекли себе симболички опосредовати – собом ће говорити. Али, уколико инсистирамо да говоримо о некој врсти реинтеграције субјекта аналитичког искуства, то свакако неће бити место Ега. Јер, несвесно је препречено релацијом *a-a'*, о чему, подсећамо, сведочи *L* *схема*. Оно што је тиме препречено је однос између субјекта S и великог Другог, А. Те можемо већ сада да наслутимо могуће *евентуално* место психоаналитичке реинтеграције субјективитета за Лакана.

¹⁰⁵ О теми која неминовно извире из ове, о питању жеље, говориће се у посебном поглављу.

¹⁰⁶ Lacan, *Introduction of the big Other*, 244.

¹⁰⁷ Lacan, *Introduction of the big Other*, 243.

Али шта је позиција објекта велико А? Када се субјекат обраћа другом, неком другом у свом окружењу, да тако кажемо једноставним речима, он са њим говори уобичајним језиком (енг. *ordinary language*). Имагинарно креира лажну реалност, која потврђује реалност поретка одређеног, или да тако кажемо *одређеног зида језика*. Због тога *субјекат не зна шта говори*, јер прави језик је *с оне стране* тог зида. Его (објекат *мало а'*) који је место говорења нашег субјекта, пролази кроз низ сукцесивних идентификација са другима. А те идентификације су свакако у својој основи и саме имагинарне. Ипак, оно о чему Лакан говори уводећи овај појам јесте да поред тога што *субјекат не зна шта говори*, он *не зна ни коме говори*. Истина је да субјекат идентификацијама са другима улази у регистар реалног *коегзистирањем* са другим субјектима. Он *мисли* да се обраћа другом, другом са малим почетним словом, али у ствари, он се увек обраћа правом Другом. Великом другом као носиоцу *Симболичког поретка*, свеprisутном Другом, објекту велико А. Стога субјекат, како то илуструје Лакан, говорењем адресира неку поруку објектима А', А'', а да то не зна, *јер не зна са ким разговара*, и јер се релација са великим А налази, да подвучемо још једном – *с друге стране зида језика*.

То би значило да субјекат *може да зна ко је, шта говори и коме се обраћа* уколико превазиђе или можда некако прескочи тај *зид језика*. Да би то постигао, он *уобичајни језик* треба да замени, *правим језиком*. Због тога је позиција великог А за субјекта тешко досежна. Како је Лакан шаљиво истицао, ни после пуно психоанализе није лако досегнути прави говор. Ипак, субјекат ће неминовно тежити великом Другом, том правом језику, али све док је ту *зид језика*, једино што ће моћи да досегне је *објекат мало а'*, односно сопствени Его. Субјекат огледалном рефлексијом досеже једноставно до онога што је Лакан обележио као *а', а''¹⁰⁸*... тј. у основи је низ сукцесивних огледања. Он ће увек тежити правом субјекту, том великом Другом, али сваки пут ће наићи на *зид језика*. Због тога ће субјекат бити осуђен на сопствени Его и само благе обресе или сенку онога што велики Други јесте. Тај велики Други чекаће га *с оне стране зида језика*.

Стога би као циљ психоанализе требало разумети, сматра Лакан, то да субјекат, поред тога што *види*, такође и спозна *ко је и шта говори*. А то се по њему постиже *трансферном релацијом*.¹⁰⁹ Наравно, поставља се питање: *ком великом Другом се субјекат аналитичког искуства стварно обраћа, а да то, наравно, не зна?* Јер на првом месту он није свестан

¹⁰⁸ Lacan, *Introduction of the big Other*, 244.

¹⁰⁹ О чему ће бити детаљно писано у поглављу *Трансфер, о љубави и агресиви*.

постојања великог Другог, а свакако ни тога да се налази на позицији аналитичара. Субјекат је урођен у *Симболички поредак*, он говори, али он не зна ко је, јер су за њега релације којима се креће ништа друго до – *убразилске*. Субјекту измиче постојање правог Другог. Због тога је задатак аналитичара да говори оно што субјекат не очекује, инсистирао је Лакан, постављајући себе као субјекта наспрам субјекта аналитичког искуства. Јер све док знамо шта ће други рећи потврђује се наша фантазматска релација са објектом *мало а*. Говорећем субјекту аналитичког искуства наспрам *субјекта као празног огледала*, тј. наспрам аналитичара, отвара се простор за релацију са њим као великим Другим. Као правим носиоцем *Симболичког поретка*. Субјекат би на крају своје анализе требало да уђе у однос, не само с великим Другим, већ на првом месту реалним другим и да говори с њим правим језиком, превазилазећи *зид језика*, превазилазећи ту сенку. Јер *ко је то са ким субјекат стварно говори* ако не управо велики Други. То је по Лакановом гледишту једини начин да се заиста деси реинтеграција свих оних парцијалних делова примарног S, субјекта аналитичког искуства. Тако на самом крају постаје јасно зашто не можемо говорити о реинтеграцији Ега, јер као што видимо, у основи је нешто дубље; у основи је тежња за реинтеграцијом S.

Како смо показали, Лакан је велике наде полагао у психоанализу. У њен ефекат. У оно шта она нуди субјекту аналитичког искуства. То је један нов пут – пут којим се сада конституисан субјекат креће ка ономе што можемо именовати – *субјектом самосвести*. Циљ је да се досегне прави, пун, истинит говор са правим великим Другим. И већ сада можемо видети обресе одговора на питање – *Ко је субјекат?* Објаснили смо како се конституише, објаснили смо шта је Его, објаснили смо да је Лаканов субјекат све оно представљено релацијама *L схеме*, а никако само његов Его. Оно што нам сада предстоји јесте да појаснимо како Лакан разуме друге важне аналитичке појмове који ближе одређују нашег субјекта. За почетак, то су питање *нарцизма* и питање *жеље*.

VI Нарцизам

*„Том уверењу је много помогла сујета и онај ступањ самоуверености,
који није ништа друго до нарцизам.*

*Петар Петровић, који је ни из чега постао нешто,
болесно се навикао да ужива у себи,
високо је ценио своју памет и способност,
чак је понекад, кад је био сам,
са уживањем посматрао своје лице у огледалу“.*

Фјодор М. Достојевски, Злочин и казна

До сада смо говорили о феномену огледања, као и о утицају симболичког на конституисање Ега; али и о релацијама у односу на које се налази наш субјекат. Наиме, видели смо да се истовремено, у том психолошком простору, све симултано дешава; и тако нам се негде између тих релација и симбола *стадијума огледала*, приказује још једна велика психоаналитичка тема – подједнако заводљива и нелагодна као што је и сам *мит о Нарцису*. А то је управо психоаналитичко разумевање *нарцизма*. Фројд ће 1914. године приказати рад под називом *Увод у нарцизам* који почиње информацијом о Полу Накеу¹¹⁰ (Paul Näcke), који, уводећи овај појам у психијатријску терминологију, нарцизам описује као тенденцију особе да уместо са сексуалним објектом, задовољство доживљава у аутоеротском односу са својим телом. У основи су, видимо, *перверзије*. Ипак, Фројд ће понудити гледиште да нарцизам, његовим речником, представља повлачење либидиналних катекси са спољашњих објеката усмеравајући их на Его. Сматрао га је карактеристиком свих људи и због тога је направио дистинкцију између *примарног* и *секундарног* нарцизма. Годинама касније, Лакан ће надоградити ову причу, истичући да се нарцизам налази у основи субјективитета и да до његовог конфигурисања долази *примарном идентификацијом* карактеристичном за *стадијум огледала*. Ова *идентификација* (можемо рећи - *нарцистичка*) води неминовном *преображењу*, у чијој основи лежи *отуђење*. Видевши лик у огледалу, оно што ће субјектом постати ће ту исту слику *усвојити*. *Имаго другог* ураста у њега. Субјектово Ја ће *поистовећујућим-преображењем* бити конституисано, те је у основи Лакановог Ја увек неко други – *тј. објекат нарцистичке либидинално-имагинарне релације*.

¹¹⁰ Freud, *On Narcissism: An introduction*, 73.

Када на сцену ступи *секундарна идентификација* са објектом велико А, наш субјекат улази у *Симболички поредак*. Тиме се он још једном отуђује, овог пута од те имагинарно-нарцистичке урођености у *имаго*, слику другог. И управо, указује Лакан, од позиције коју субјекат тиме заузме, а самим тим и од квалитета ове нарцистичке релације зависиће и димензија његовог психопатолошког статуса. Из тога проистиче закључак да психичке поремећаје можемо разумети у својој основи као *нарцистичке*, и да зависе управо од саодношења ових релација. Наравно, имагинарно-нарцистичка релација никада не може бити *превазиђена*, јер као што смо више пута нагласили, *стадијум огледала* је догађај, у питању је стални рад и саприсутност свих релација.

Лакан је о нарцизму говорио пуно, и стога је прави изазов свеобухватно прићи овом појму како га је он разумео, јер као што знамо, његов опус је изузетно богат. Али, за почетак посебно треба обратити пажњу на најважније текстове. На првом месту ту је онај из 1948. године, насловљен са *Агресивност у психоанализи*,¹¹¹ као и текст о којем смо детаљно говорили на почетку рада, *Стадијум огледала као форматив функције Ја*¹¹² из 1949. године; затим морамо имати на уму семинаре обухваћене II књигом (1954-1955)¹¹³ о Фројдовој теорији и техници, као и причу о нарцизму коју уводи постепено на семинарима о *стрепњи*¹¹⁴ одржаним у периоду 1962-1963. године. Наиме, том приликом, већ на првом предавању, он ће представити *Граф жеље* (приказан на *Слици 4*), који на први поглед својим именом наводи на закључак да се ради само о графичком приказу жеље. Он је пак много више од тога, те ће га Лакан описати и као *потпун граф*. Као ни у случају *L* *схеме*, ни овде се не ради о статичним релацијама, то је важно нагласити. Још једном у питању је прича о кретању (које се приказује стрелицама) и саприсутности означитеља који чине мрежу означитеља. У основи је, дакле, стални рад, а све оно што приказани симболи представљају присутно је истовремено, у свим тренуцима времена, нашег аналитичког субјекта. У питању је ништа друго него *дискурс* онако како га види Лакан. И управо ту, негде између ових

¹¹¹ Види више у: Lacan, Jacques. „Aggressiveness in Psychoanalysis.“ In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 82–101. New York: W.W. Norton & Company, 2006.

¹¹² Види више у: Lacan, Jacques. „The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience.” In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 75–81. New York: W.W. Norton & Company, 2006.

¹¹³ Види више у: Lacan, Jacques. *The seminar of Jacques Lacan, 1954–1955, Book II: The ego in Freud Theory and the Technique of Psychoanalysis*, edited by Jacques Alain Miller. New York: W. W. Norton & Company, 1988.

¹¹⁴ Види више у: Lacan, Jacques. *The seminar of Jacques Lacan, 1962–1963, Book X: Anxiety*, edited by Jacques Alain. Cambridge: Polity, 2016.

вектора и симбола крије се прича о *нарцизму* – али где је? Или још прецизније – *шта је нарцизам*? Лакан томе приступа на свој начин, нигде не журећи, играјући се речима и дајући простора да се они који овом питању приступе или се изгубе, или заиста забаве.

На самом почетку, пре него што пажњу усмеримо на Лаканово разумевање нарцизма, на уму треба да имамо Фројдово гледиште, јер се и сам Лакан неоспорно позива на њега. Када говоримо о Фројдовом писању о нарцизму међу најважнијим радовима су свакако *Увод у нарцизам*¹¹⁵ из 1914. године, онај из 1915. године насловљен са *Нагони и њихова судбина*,¹¹⁶ као и *Туговање и меланхолија*¹¹⁷ из 1917. године; а затим и текстови *С оне стране принципа задовољства* из 1920. године и *Его и Ид*¹¹⁸ из 1923. године. Наиме, психоанализа је, како каже Фројд, на самом почетку Его објашњавала као место отпора, цензуре и потискивања, као и других механизма одбране. Ипак, искуство му је показало да се ово гледиште морало допунити због нових увида. Примећено је да у одређеним случајевима долази до тога да се *либидо* повлачи са (спољашњег) сексуалног објекта и усмерава се ка самом Егу субјекта. О овом процесу Фројд је говорио као о *интроверзији*. Дакле, када се либидиналне катексе повлаче (па се понуде Иду као сексуални објекат) „*либидо који је на тај начин смештен у Его*“¹¹⁹ формира управо оно што називамо – *нарцизмом*. То је најједноставније и најпрецизније Фројдово одређење овог појма.

Овај сусрет *Его нагона* и *сексуалног нагона* Фројд је сматрао допуном своје теорије, инсистирајући да разлику између њих сада више не треба посматрати *квалитативно*, већ – *тополошки*. За Фројда прича о нарцизму почиње са *примарним нарцизмом*,¹²⁰ који

¹¹⁵ Freud, Sigmund. „On Narcissism: An introduction.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, vol. XIV*, 159–216. London: Hogarth Press, 1914.

¹¹⁶ Freud, Sigmund. „Instincts and their vicissitudes.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, vol. XIV*, 109–140. London: Hogarth Press, 1915.

¹¹⁷ Freud, Sigmund. „Mourning and Melancholia.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, vol. XIV*, 237–258. London: Hogarth Press, 1917.

¹¹⁸ Види више у: Frojd, Sigmund. „Ego i Id.“ U *Psihologija mase i analiza ega, prevod Božidar Zec*, 73–126. Beograd: Fedon, 2006.

¹¹⁹ Frojd, *S one strane principa zadovoljstva*, 57.

¹²⁰ Гордана Вулевић у књизи *Психоанализа, језик и тумачење* пише: „Примарни нарцизам се не може непосредно спознати. О њему сазнајемо посредством патолошких феномена (перверзије, психоза, хипохондрије) и феномена нормалног живота (сан). У случају поменутих феномена може се препознати процес повлачења катекси са спољашњег света објеката те инвестицију либида у Ја. Фројдова теорија нарцизма доводи до продубљених схватања нагона: дистрибуција нагонских катекси одређује субјектов однос према објекту. Тиме се, вели Рикер, „уводи нова интелигибилност која крунише топографско – економску тачку гледишта. Избор објекта постаје концепт

карактеришу аутоеротске тенденције нагона, као и *вољење себе као објекта и жене која негује* (а касније говорећи о анаклитичком избору објекта Фројд ће додати и *мушкарца који штити*).¹²¹ Између осталог, Фројд каже да се развој Ега састоји и у „*напуштању примарног нарцизма, што доводи до снажног покушаја да се то стање поврати*“.¹²² Истовремено Его ће везати објекат-катексе за спољашњи објекат, али ће део либида везати и за Ја-идеал, који бива препознат од споља. С једне стране Ја-идеал настаје посредством *динамике нарцизма*, док с друге стране он настаје посредством механизма *пројекције*. Его доживљава *задовољство* кроз ове везе са објектима. Када говоримо о *секундарном нарцизму* (или да тако кажемо *правом нарцизму*) у питању је поновно повлачење либида са објекат-катекси и његово усмеравање на Его. У питању је игра *интројектовања* и *пројектовања* у чијој основи се налазе *аутоеротске тенденције Ја*. Наиме, у сржи приче о нарцизму налази се овај важан психоаналитички појам именован као Ја-идеал. Он управо настаје тако што се катексе са спољашњих објеката повлаче ка унутра – ка субјектовом Егу. Фројд ће о томе рећи:

„Идеал Ја постаје мета оне љубави према себи у којој, током детињства, ужива детиње Ја. Нарцизам се потом појављује као померај у односу на овај нови идеал Ја, који попут инфантилног Ја, сматра да поседује сво савршенство. Као и увек када је либидо у питању, човек се овде поново показује неспособним да се одрекне задовољства у коме је некада уживао. Он не жели да се одрекне нарцистичког идеала свог детињства. Ако током развоја, због осујећења која су долазила од других или због сопственог унутрашњег критизерства, није био у могућности да га сачува, он ће то исто савршенство поново настојати да задобије у форми Ја-идеала. То што ће пројектовати као

корелативан нарцизму (Ricoeur, Freud and Philosophy, 126).” (Vulević, Psihoanaliza, jezik i tumačenje, 61–62).

¹²¹ У тексту *Увод у нарцизам* Фројд наводи да су у почетку сексуални нагони везани примарно за задовољење его-нагона, а да ће они накнадно бити независни од њих. У основи ће остати првобитна везаност за њих у чињеници да они који су бринули и штитили детете бивају и остају најранији сексуални објекти. Овај тип избора објекта Фројд ће назвати *анаклитичким* или *атачмент*. Даље, Фројд ће говорити о особама чији је либидинални развој претрпео одређене сметње (на пример перверзије и хомосексуалност) код којих долази до тога да као каснији избор љубавног објекта узимају као модел не своју мајку, већ себе као љубавни објекат. Фројд ову врсту избора објекта назива *нарцистичким*. Управо ова теза је по Фројдовом мишљењу најважнија у његовој хипотези о нарцизму (Види више у: Freud, *On Narcissism: An introduction*, 87–88).

¹²² Freud, *On Narcissism: An introduction*, 100.

*свој идеал, замена је за изгубљени нарцизам његовог детињства, када је сам био властити идеал“.*¹²³

Фројдова прича о нарцизму је прича о *трансформацији либида*. Наиме, либидо који је био везан за објекат-катексе, сада ће се трансформисати у *нарцистички либидо*. И управо овај либидо, усмерен ка самом Егу конфигурираће оно што ће Фројд имановати као *секундарни нарцизам*, односно *прави нарцизам*, како он овај појам разуме у његовом пуном значењу.

У тексту *Туговање и меланхолија* Фројд поставља питање у чему је разлика између ова два појма и на који начин они утичу на живот особе. Оно што је на овом месту за нас важно јесте на који начин их он доводи у везу са темом нарцизма. Наиме, код *туговања*, за које Фројд каже да настаје услед губитка (мислећи *примарно* на смрт) вољеног објекта, *тест реалности* показује да објекта више нема. Услед тог реалног губитка долази до повлачења либида назад на Его. Туговање се завршава када се Его коначно одрекне објекта и као награду прими сопствени *останак у животу*. С друге стране *меланхолија* подразумева порицање да је објекат љубави изгубљен, услед чега се одржавају везе са објектом, а што *измиче свести* (губитак је идеализован, објекат није умро, већ је изгубљен као објекат љубави, али особа не схвата шта је губитком објекта заиста изгубила). Тиме долази до поистовећења (са изгубљеним објектом) услед чега се пориче губитак. Због тога се Ја нуди као објекат љубави. Свакако као главну дистинкцију он истиче да за разлику од туговања, код меланхолије долази до губитка *самопоштовања* услед великог *осиромашења Ега*, те особа *губи властито Ја*.

Метапсихолошком терминологијом, Фројд ће објаснити да код меланхолије услед губитка објекта љубави либидо бива ослобођен (услед повлачења објекат-катекси), те се не везује за неки други објекат, већ се повлачи назад на Его. Тиме ће се он *поистоветити* са изгубљеним објектом, а губитак објекта ће постати губитак аутономије *Ја* – што подразумева управо оно на шта Фројд мисли када каже да је *сенка пала на Ја*. Он претпоставља да се диспозиција за јављање меланхолије налази у *нарцистичком типу избора објекта*. Наиме, он сматра да је „*меланхолија један део својих карактеристика позајмила од туге, а други део од процеса регресије нарцистичког избора објекта на*

¹²³ Freud, *On Narcissism: An introduction*, 94.

нарцизам“.¹²⁴ Стога се у њеној основи налази амбивалентан однос према објекту, али и тешкоћа да се одрекне те љубави.

Нарцистичким поистовећивањем објекат љубави постаје омражен, али и поистовећен са Ја, те ће Его услед тога налазити *садистичко* задовољство. Овај сукоб љубави и мржње се према Фројдовом гледишту дешава у систему несвесног – „*као месту трагова сећања (наспротив катекси-речи)*“.¹²⁵ Те закључује да је пут од система *Нсв*, преко предсвесног до свести код меланхолије блокиран. На исту тему, у тексту *Психологија масе и анализа Ега*, Фројд ће допунити тезу о меланхолији. Он ту каже да је у меланхолији Его подељен и да један његов део *бесни* на други. У једном делу је интројектован изгубљени објекат, док други део није ништа друго до Идеал его. Овог пута, Фројд га одређује као место функција самопосматрања, моралне савести, цензуре снова и потискивања, те истиче да је управо он „*наследник првобитног нарцизма у којем је детињи Его био довољан сам себи*“.¹²⁶

* * *

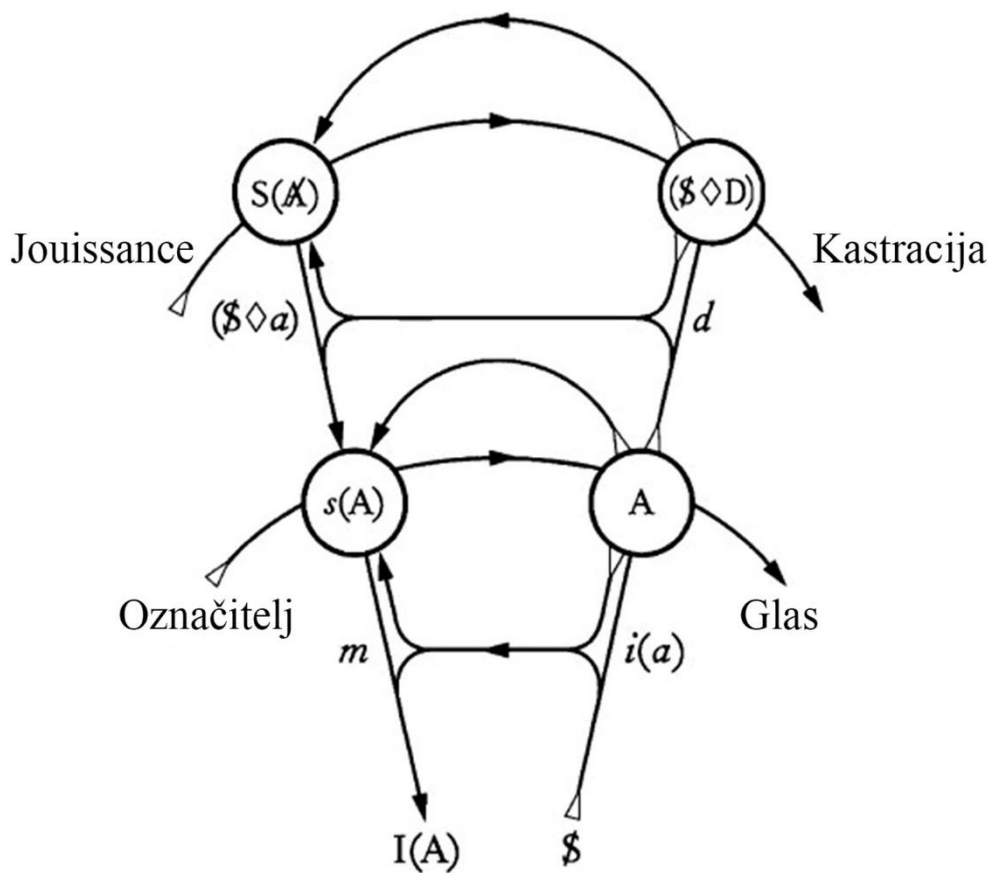
Сада ћемо се вратити Лакану и *Графу жеље* имајући на уму све до сада речено о овој теми. Како бисмо могли детаљно приступити анализи и херменеутици *Графа жеље*, нагласићемо следеће – у овом графу приказано је тополошки детаљније разлагање компоненти *L* *схеме* у њиховом међусобном саодношењу. Граф представља динамичку игру свега приказаног кроз аналитичку структуралност субјективитета. Због тога је важно још једном нагласити да *Граф жеље* представља, слично већ реченом за *L* *схему*, субјекта у свој његовој целости и комплексности. Субјекат није ни један од ових симбола појединачно или изоловано. Субјекат је све истовремено. Такође, овде ћемо подвући да читање *Графа жеље* треба започети од доњег десног угла, па се онда тумачење наставља некако уназад, за разлику од самог психотерапијског тока, који ће полазити из супротног смера означеног са I(A). То је наравно супротно од *L* *схеме* чије читање започињемо из горњег левог угла. Због тога можемо рећи да је овде представљен један матрикс *веселих структуралних (тополошких) вектора*, ако се осетимо слободно да се још једном позовемо на кованицу *веселе науке*. Али кренимо редом.

¹²⁴ Freud, *Mourning and Melancholia*, 250.

¹²⁵ Freud, *Mourning and Melancholia*, 256–257.

¹²⁶ Frojd, *Psihologija mase i analiza Ega*, 172–173.

Дакле, на графу се прво сусрећемо са препреченим $\$$. Препречено $\$$ је најлакше разумети као S које је већ прошло кроз *стадијум огледала*. Дакле, ако смо до сада говорили о S као о *још-увек-не-субјекту*, онда је $\$$ свакако у основи субјективитета. Али као што је већ више пута речено у тексту, овде морамо бити посебно опрезни. Јер Лакан сматра да је *целокупни* приказ (било да на уму имамо схеме или граф), приказ *целокупног* субјекта. Немогуће га је локализовати само у једној тачки. Али, да – ако говоримо о некој врсти стартне позиције, онда нећемо погрешити уколико кажемо да је управо то место означено као субјекат, како ову тачку на графу уосталом и сам Лакан именује.

Слика 4: Лаканов граф жеље¹²⁷

Лакан са $i(a)$ означава оно што именује као – *реална слика*, али та реална слика другог, објекта *мало a* (објекта који жели), у својој основи је *имагинарна*. Симболом $i(m)$ Лакан обично представља огледалну слику, док је $i(a)$ нека врста слике-подршке жеље Другог, што означава као $d(A)$.¹²⁸ У питању је *имаго*, а на то свакако указује и симбол *мало i*, јер то је

¹²⁷ Ова слика је преузета из Лаканових *Семинара*: Lacan, *Anxiety in the Net of Signifiers*, 4.

¹²⁸ Lacan, *Anxiety in the Net of Signifiers*, 24.

привид целовитог другог. Једноставно, у основи је ништа друго до оно што смо одредили као фантазматски доживљај гешталта другог, ништа друго до *уобразиља*. И док релација $i(a)$ указује на субјекта који *гледа*, релација $\$-i(a)$ указује на *говорећег* субјекта. Јер је S препречен релацијом $a-a'$. Постојање релације $a-a'$ нам указује на *потоње* конституисање субјектовог Ега, оног Лакановог *moi* у позицији објекта *мало a'*. Због постојања тог *расцепа* кажемо да наш субјекат има трагичку судбину. Један његов део бива у релацији коју смо управо представили, релацији са имагинарном сликом другог $\$-i(a)$. Али поставља се питање шта се дешава са тим другим делом? Одговор на то питање ће нам разјаснити зашто је Лакан причу о *нарцизму* одредио као једну од фундаменталних тема на семинарима посвећеним разумевању *стрепње*.

На првом месту морамо разумети да је наличје *стадијума огладала* управо – *стрепња*, односно иманентна људска агресивност (отуд текст *Агресивност у психоанализи*¹²⁹). Наиме, постоји некаква закономерност односа између стабилности идентификације и изгледности пробоја агресије код субјекта. Стога у субјекту постоји тенденција за утапањем у огледалној идентификацији са тим *имагом* другог, која нуди фантазматски доживљај целине, фантазам не само заокружености, већ и *прикупљености*. Имагинарна страст је гоњена стрепњом, те, уколико је то утапајуће поистовећење дестабилизовано, субјекту не остаје ништа друго до примарно деструктивно, *схизо-параноидно* комадање. И управо ће о томе Лакан говорити као о расцепу субјективитета, а тај (*други*) део који ће му заувек измицати као оно за њега *невидљиво, неприступачно* или *запречено*, именовати као фалус (обележен са $-φ$).

Немогућност досезања тоталитета гониће нашег субјекта да у фантазматском имагу гешталта другог превазиђе то празно (или прецизније неприступачно) место. Али то ће увек стога бити привид, *уобразиља*. Празнину насталу из комадања услед стрепње и агресије као иманентно људске никада неће превазићи. Не бисмо могли да говоримо о (увек) имагинарној целини, и тежњи ка истој, да *с оне стране* наличја није управо *деструкција*. Али, као што посматрањем Лаканових схема и графова можемо да закључимо – *све је свуда*. Самим тим, Лакан нам не нуди *фројдијанску* структуру психе, ону карактеристичну за прву топику, већ се, као што знамо, много више ослања на другу. Стога, *свесно* и *несвесно* код Лакана нису на тај начин строго *тополошки* одређени – на неки начин налазе се у свакој од ових тачака, *сукцесивно-саприсутни* у игри *имагинарног* и *симболичког*. Фројд је о локусу

¹²⁹ Види више у: Lacan, Jacques. „Aggressiveness in Psychoanalysis.“ In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 82–101. New York: W.W. Norton & Company, 2006.

несвесног још у *Тумачењу снова* говорио као о *другој сцени*, док је Лакан сматрао да *свет*, односно *актуелна реалност* предходи ономе што представља сцену – „*сцену као димензију (личне) историје*“.¹³⁰ Такође, истицао је да је анализа заснована на ономе што субјекат добија претпоставком о свом *дискурсу несвесног* (а који је увек *дискурс Другог*). Та путања одговара превођењу препреченог $\$$ на означитеље простора *с оне стране огледала*,¹³¹ али ће такође рећи да оно што конституише несвесно субјекта је препречено A , тј. „*Други у мери у којој се не може досегнути*“¹³². Самим тим, свесно у најдубљем смислу он ће позиционирати у велико A , те каже да на најизвеснији и најартикулисанији начин великог „*Другог разуме као свест, јер Други је онај који ме види*“.¹³³ Видећемо пак касније у поглављу *Пад симболичког, психоза* да се у том великом Другом такође налази и дискурс несвесног.

Сада ћемо се вратити тумачењу *Графа жеље*. Видели смо шта се налази на његовом самом почетку – ту су приказани вектори конституисања субјектовог Ега. Сетимо се – Лакан каже да је *стадијум огледала догађај*. За овај граф стога можемо да кажемо да представља *низ догађаја*. Поред почетне релације $\$-i(a)$, као што видимо, граф собом представља мноштво других релација, које потичу из низа сукцесивно-симултаних огледања. У основи су различити односи, различите релације, различита огледања. Те наредна релација, која је њиме представљена, уводи субјекта у однос са великим другим, великим A , који представља *догађај* ступања у *Симболички поредак*. Наш субјекат проговара и у игру улази прича о *ланиу означитеља* и оном *лакановском Оцу*, великом Другом.

Пре Лакана, говорећи о важности оца у животу детета, Фројд је истицао две психоаналитичке приче. Прва је она везана за развој Идеал ега, а друга је, с првом и те како у вези, прича о *Едиповом комплексу*. Оно што је неоспорно јесте да су концепти нарцизма и *Едиповог комплекса* у својој основи неодвојиви. Идеал ега, на првом месту, Фројд ће разумети као инстанцу насталу из непосредне *идентификације* детета са *оцем* (а касније ће додати и – *мајком*) у периоду „*личне праисторије која се дешава пре било које инвестиције објекта*“.¹³⁴ Први избори објекта које ће дете направити у најранијем периоду, било да је у

¹³⁰ Lacan, *From the Cosmos to the Unheimliche*, 33.

¹³¹ Rapaport, *On the Psycho-Analytic Theory of Affects*, 569.

¹³² Lacan, *Anxiety in the Net of Signifiers*, 27.

¹³³ Lacan, *Anxiety in the Net of Signifiers*, 23.

¹³⁴ Freud, *Ego i Id*, 95.

основи избор мајке или оца, у својој основи је прича о *идентификацији*. А о тој идентификацији Фројд говори као о *примарној*. Идеал о којем је овде реч игра изузетно важну улогу у ситуацији *Единовог комплекса*. Познато је већ да је Фројд правио дистинкцију у психолошком развоју дечака и девојчица, и верујем да је ова прича, ма колико пута испричана, увек актуелна и безвремена, као и сам мит из ког је настала инспирација за ову тезу. Код дечака долази пре свега до раног инвестирања у избору објекта мајке по *анаклитичком моделу*, као и идентификација са оцем коме се дете диви. Како дете пролази одређене фазе психо-сексуалног развоја и како тензија почне да расте уласком у гениталну фазу, дечак почиње да доживљава оца као сметњу на његовом путу ка освајању мајке и остваривања апсолутне нежности са њом. Стога ће однос дечака према оцу бити праћен с једне стране дивљењем, а с друге стране агресивним тенденцијама, што ће за последицу имати *амбивалентан* однос.

Управо описан сценарио је у основи позитивног *Единовог комплекса*. Превазилажење ове ситуације води дечака ка прекиду либидиналне инвестиције у мајку као објекта љубави. Ово ће као последицу имати идентификацију или са њом или са оцем. Свакако, пожељан исход за дечака јесте идентификација са оцем, а за девојчицу идентификација са мајком. *Единов комплекс* код девојчица подразумева развијање нежних тенденција према оцу, и доживљавање мајке као претње у остваривању ове везе. Девојчица мора да се одрекне оца као објекта љубави. Избор примарног објекта љубави и идентификовање са родитељем истог или супротног пола водиће томе да исход *Единовог комплекса* буде позитиван или негативан. Ефекат који ће овај комплекс оставити на Его Фројд ће прецизирати следећим речима:

*„Може се, зато, претпоставити да најопштији резултат сексуалне фазе којом је овладао Единов комплекс јесте талог у Егу, који се састоји у произвођењу тих двеју, на изванредан начин спојених идентификација. Та промена Ега задржава своје посебно место; она се супротставља другом садржају Ега као Идеал ега или Супер-его“.*¹³⁵

О овој инстанци Фројд говори као о месту *савести*, *забрана* и *очекивања* које се постављају као идеал који се треба досегнути и има као циљ потискивање свих оних деструктивних пулзија и забрањених жеља везаних за *Единов комплекс*. Због тога ће Фројд бити јасан у ставу да је управо ова инстанца наследник (мање или више успешног) *Единовог*

¹³⁵ Frojd, *Ego i Id*, 98.

комплекса, један виши степен развоја морала (те и осећања кривице), религије и правде. Али истовремено ће то бити и место амбиваленције и либидиналних конфликта између Ега и Идеал ега, као основа односа између оног унутрашњег и спољашњег, између психичког и реалног, а у крајњу руку и између оног невидљивог и видљивог. Отуд важност свих конфликта везаних за морал у потоњем животу нашег субјекта аналитичког искуства.

Као што можемо да видимо, нарцизам је у блиској вези како са либидом, тако и са причом о Ја-идеалом.¹³⁶ Међутим, за разлику од Фројда, Лакан нас уверава у постојање дистинкције између појмова *Ја-идеала* и *идеал Ја*. Идеал Ја, Лакан ће обележити управо као *i(a)*, *имаго*, и одредиће га као фантазматски доживљај *геиталта* слике другог. То је онај идеал савршенства који се осликава у тежњи Ега за поистовећењем и досезањем тог фантазматског *имага* целовитог другог. Его субјекта ће се конституисати тежњом за досезањем тог имагинарног савршенства тоталитета. И управо у тексту *Стадијум огледала као форматив функције Ја*, Лакан каже да *Идеал Ја* у својој основи тежи досезању тог огледалног *имага*, тог *телесног доживљаја* себе као целовитог. У основи је свакако прича о примарној идентификацији. Ја-идеал, с друге стране пак, у вези је са симболичком (секундарном) идентификацијом (те припада *Симболичком регистру*). Говорећи о Ја-идеалу, Лакан истиче да: „*Чitava ширина стварног бића уметнута је за субјекта између нарцистичког уживања у сопственој слици [имагу] и отуђења у говору којим је Ја-идеал заузео место Другог*“.¹³⁷ Стога се Ја-идеал налази на месту Другог.¹³⁸

Из свега реченог, постаје јасније зашто је наредна тачка на графу приказана појмом – *кастрације*.¹³⁹ Лакан страх од кастрације обележава са $-\phi$, а структуралну причу о кастрацији формално представља у односу са питањем *жеље* – обележене са *d*, док велико *D* представља субјектов *Захтев*. Ова два појма по њему су неодвојива, и то ћемо подробно појаснити у наредним поглављима. Наиме, када касније у раду будемо говорили више о жељи, видећемо да је њена позиција неодвојива од лингвистичких функција, у смислу везе

¹³⁶ Лакан сматра да су Идеал его и Его-идеал уско повезани са потребом очувања нарцизма (Lacan, *Slippage in the Meaning of the Ideal*, 339).

¹³⁷ Lacan, *On a Question Prior to Any Possible Treatment of Psychosis*, 477.

¹³⁸ Lacan, *Remarks on Daniel Lagache's Presentation*, 677.

¹³⁹ Наиме, Фројд је, између осталог, кастрацију односно страх од кастрације доводио у везу управо са Супер-егом, наводећи да је овај страх Ега претеча онога што ће бити морал и свест особе, онога што ће бити препознато као страх од савести (Види на пример: Frojd, *Ego i Id*, 123–124),

између субјекта и означитеља¹⁴⁰ односно *ланца означитеља*. У хегелијанском смислу, Лакан ће рећи да је жеља за жељом у ствари жеља за *жељом да се одговори на субјектов позив (жељу)*. Али, овде ствари добијају још једну димензију. Лакан скицира алгоритам који представља као ($\$ \diamond D$). Тиме обележава *нагон*, али га такође доводи у везу и са *захтевом* који није ништа друго до језички опосредован нагон – јер ми о нагонском сазнајемо на основу језичке артикулације. Наиме, нагонско у својој основи има фантазматску структуру ($\$ \diamond a$), чиме се омогућава њихово представљање алгоритмом ($\$ \diamond D$) код неуротичара.¹⁴¹ Лакан наглашава да, када говори о нагонима, на уму има оно Фројдово немачко *Trieb*, које се строго мора разликовати од *инстинкта*. Нагоне Фројд објашњава као:

„Тежња својствена живом организму да успостави раније стање, које је тај организам морао да напусти под утицајем спољних поремећајних сила; другим речима, нагон је нека врста органске еластичности или израз инерције у органском животу“.¹⁴²

С тим у вези Лакан ће рећи да жеља чије се испуњење *захтева*, на један или други начин, јесте *захтев*. Али овде у основи имамо много дубљу полемику – јер по Лакановој теорији ово је прича о *жудњи*. И отуд кастрација, прецизније страх од кастрације. Наиме, Лакан ће посебну пажњу посветити вези између анксиозности и жеље Другог (жудње за Другим који ће *видети* субјекта, да би се накнадно субјекат у том погледу могао препознати). Удаљеност између њих (погледајте повратне руте на графикону), коју је толико битно изградити и која ће бити у основи сваког кретања, чини *однос према жељи* истовремено хомологним и различитим од *нарцистичке идентификације*.¹⁴³ По њему се основна функција анксиозности налази у бити дијалектике која везује стрепњу и жељу са места Другог у чвор.

¹⁴⁰ Лакан скреће пажњу на разлику између *знака*, *сигнала* и *означитеља*. Биолошки *знак* карактерише у пуном смислу природно значење које утиче на одређено понашање онога ко га опази – видљив је код животиња. *Траг* је, на пример, отисак стопала у песку – карактерише га то да су *знак* и *објекат* одвојени, *објекат* је оставио неки *траг*. *Означитељ* је *знак* који се не односи ни на један *објекат*, чак ни на онај у облику *трага*, иако *траг* најављује суштинску особину *означитеља*, јер и ту имамо *одсуство*. Као део *језика* – *означитељ* је *знак* који се односи на други *знак*, који је као такав структурисан да *означи* *одсуство* другог *знака*, другим речима – да му се супротстави у пару (Lacan, *The hysteric's question*, 167).

¹⁴¹ Lacan, *That Which Deceives*, 63.

¹⁴² Frojd, *S one strane principa zadovoljstva*, 39–40.

¹⁴³ Lacan, *Anxiety in the Net of Signifiers*, 6.

Жеља као таква, она људска жеља, а не пука анимална биолошка потреба, увек подразумева постојање Другог. Те одтуд имамо алгоритам $S \diamond D$ који „представља субјекта, обележеног као означитеља, у присуству свог захтева“¹⁴⁴ у чијој основи је фројдијански нагон – нагон ега¹⁴⁵ и сексуални нагон,¹⁴⁶ нагон смрти и нагон живота. Не би ли субјекат задовољио нагонску жудњу неопходан му је Други. Управо јер је жеља нашег препреченог субјекта увек жеља Другог, у чијој основи је имагинарна релација конституисана фантазмом (што је ништа друго до прича о кастрацији). Али, оно што човек једино види и што му остаје јесте виртуелна слика и фантазам о испуњењу сопствене жеље. Јер, као што смо рекли, уласком у Символички поредак „жеља субјекта је увек жеља Другог“.¹⁴⁷ С тим у вези, S се такође може разумети и као аналитички субјекат. Субјекат који може доћи на анализу и субјекат са којим ће се психоаналитичар сусрести, самим тим је и субјекат који може говорити о сопственим искуствима и доживљајима из Ја. *Ја желим, Ја сам, Ја јесам*. Јер да би нешто могло да се анализира, да се у својој суштини *разложи* на компоненте и као такво евентуално разуме, потребно је да постоји, у самом субјекту, нешто конституисано. Конституисано у свом имагинарном, али и истовремено говорено из Ја. Дакле, док је у исто време саприсутно све оно имагинарно што је пролазећи кроз *стадијум огледала* и усвајањем имага другог довело до препречености самог S , унело је расцеп који омогућава субјекту говорење – увек дакле са места Другог.

О наредном појму који се може видети на графу Лакан је говорио другачије у различитим радовима, јер се његово разумевање овог појма развијало кроз време¹⁴⁸ – у питању је комплексна прича о *jouissance*. Али за овај тренутак, важно је имати на уму да то

¹⁴⁴ Lacan, *Further Explanation*, 34.

¹⁴⁵ Фројд каже: „Ми уствари само овој групи нагона можемо да припишемо конзервативну, или још боље ретроградну природу која одговара присили понављања. Јер нагони ега потичу од оживљавања неживе материје и теже да успоставе беживотно стање“ (Frojd, *S one strane principa zadovoljstva*, 47).

¹⁴⁶ Фројд даље каже: „Што се тиче сексуалних нагона, пада у очи да они репродукују примитивна стања живог бића, али њихов циљ којем теже свим средствима јесте спајање двеју кличних ћелија [...] Само под тим условом полна функција може да продужи живот ћелије и да јој да привид бесмртности“ (Frojd, *S one strane principa zadovoljstva*, 21).

¹⁴⁷ Lacan, *Constructing the Graph*, 15.

¹⁴⁸ Види на пример: Lacan, Jacques. „The Jouissance of Transgression.” In *The Seminar of Jacques Lacan, 1959–1960, Book VII: The Ethics of Psychoanalysis*, edited by Jacques Alain Miller, 191–204. Routledge: London, 1992; или текст: Lacan, Jacques. „God and Woman’s Jouissance“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1972–1973, Book XX: Encore, On feminine sexuality, the Limits of Love and Knowledge*, edited by Jacques-Alain Miller, 64–77. New York: W. W. Northon, 1999.

није питање доживљеног задовољства у смислу како се то разуме у контексту хомеостазе, јер *jouissance* није пуко растерећење нагона. То је догађај *трансгресије* тензије, који за субјекта може да буде доживљај растерећења, али и деструкције – ипак, једно је сигурно, *jouissance* је увек с оне стране симболичког. Због тога с једне стране имамо симбол субјекта са препреченим великим А, приказано као $S(A)$ – дакле, имамо приказ онога што смо назвали *још-увек-не-субјектом*, оно што субјектом тек треба да постане, чему је *Симболички поредак*, велико А недоступно. С друге стране пак, ту имамо и релацију представљену са $\$ \diamond a$ – која представља *фантазматску релацију* или *фантазматску структуру*. То је онај део субјекта који је прошао кроз *стадијум огледала* и који остаје у фантазматској имагинарној релацији са објектом *мало а*: „Субјекат је препречен, јер је то говорећи субјекат који је у релацији са другим као погледом, а тај други је имагинарни други“.¹⁴⁹

Наредни корак графа означен је малим словом *s*, што представља означитеље, који у потпуности уводе нашег субјекта у симболичко; те стога имамо ознаку $s(A)$. Након тога, на самом крају *Графа жеље*, следе симболи који указују на раније у тексту детаљно изнето објашњење о *тој* (на француском: *мене*) и *је* (на француском прво лице једине) – обележене као *t* и $I(A)$. Телесно *тој* које у својој основи има имагинарни привид сопствене целовитости, у својој основи ће увек имати објекат *мало а*. Стога ће оно увек бити основа конституисања субјектовог Ега, субјектовог доживљаја *себе*. Лакан с тим у вези каже да „у сваком нарцистичком односу *Его је други, а други сам ја (тој)*“.¹⁵⁰ С друге стране пак, уласком у *Симболички поредак* дете не само да *проговара*, оно говори. То је место говорећег, дискурзивног субјекта у односу на великог Другог, великог *Оца*.

Из свега реченог нужно произилази питање шта је у ствари *стрепња* из Лаканове перспективе? Ако сада разумемо да је у основи сваке психичке функције кретање, јер у игри су увек неке силе које утичу на инстанце личности, јасно је да би од *кретања* супротна била *инхибиција*. Инхибиција подразумева заустављање тог рада, заустављање кретања. Лакан наводи појам *држања под контролом*.¹⁵¹ Шта је оно што се држи под контролом и шта је то што се супротставља раду те димензије, те доводи до инхибирања њеног кретања? Он ће, наиме, говорити и о појму инхибиције као о *ометању*, неком *спречавању*. Лакан каже:

¹⁴⁹ Lacan, *Constructing the Graph*, 19.

¹⁵⁰ Lacan, *Introduction to the Entwurf*, 96.

¹⁵¹ Lacan, *Anxiety in the Net of Signifiers*, 10.

„*Бити спречен је симптом. Бити инхибиран је симптом скривен у музеју*“.¹⁵² Једноставно, за њега се заустављање кретања налази у основи психопатолошких стања. Статика се стога може разумети као *симптом*. То што омета, то што спречава кретање, он ставља у исту раван управо са стрепњом. На графу, он истиче да су препреке, ова ометања представљена *хоризонталном*, док је кретање представљено *вертикалном осом*. Када на графу посматрамо прво хоризонтални ред, треба да разумемо да он почиње управо инхибицијом, те се претвара у сметњу коју именује као препреку. А, то посебно треба истаћи – овај вектор се завршава благим обликом анксиозности званом *стид*. Зато ће Лакан тврдити да се *стид* налази у основи препреченог субјекта $\$$. С друге стране, објашњавајући вертикално посматрање графа, који представља диманзију кретања, Лакан говори као о месту *емоција*. Заправо, Лакан ће бити децидан да *стрепња (или анксиозност)* није емоција, већ афекат:

„*С друге стране, оно што сам рекао о афекту је да он није потиснут. Фројд то каже исто као и ја. Откопчан је, лебди. Може се наћи измештено, избежумљено, преокренуто или метаболизовано, али није потиснуто. Оно што је потиснуто су означитељи који га везују*“.¹⁵³

Али у чему лежи разлика између *афекта* и *емоција*? Лакан се позива на Дејвида Рапапорта¹⁵⁴ (David Rapaport) и његов рад *О психоаналитичкој теорији афекта*. Лакан том приликом као важне одредице афекта издваја следеће: „*Прво као конститутивно и као пражњење нагона; затим као оно што конотира тензију кроз фазе, тј. варирање тензије; и треће, као топографски одређену у оквиру Фројдове теорије, као сигнал опасности на нивоу Ега*“.¹⁵⁵ Дакле, у основи је још једном дистинкција између статике и кретања (или *енергетике* Фројдовом терминологијом).

Нису све либидиналне инвестиције (или да будемо прецизнији, протосензорна стања) увек прошле кроз огледалну слику – напротив. Неке су инхибиране *пречагом*. И баш овде отвара се прозор за разумевање још једног за психоанализу важног појма, по много чему карактеристичног и критикованог, а на који смо се кратко осврнули у вези са *Графом жеље*.

¹⁵² Lacan, *Anxiety in the Net of Signifiers*, 10.

¹⁵³ Lacan, *Anxiety in the Net of Signifiers*, 14.

¹⁵⁴ Види више у: Rapaport, David. „On the Psycho-Analytic Theory of Affects.“ *The International Journal of Psychoanalysis*, 34 (1953):177–198.

¹⁵⁵ Lacan, *Anxiety, Sign of Desire*, 20.

У питању је – *фалус*.¹⁵⁶ Наиме, говорећи о месту фалуса као означитеља у имагинарном искуству, Лакан је рекао:

„Он [*фалус*] је дубоко структурисан нарцистичким облицима који управљају односима између субјекта који говори $\$$ и објекта мало *a*, другог којег субјекат носи у себи“.¹⁵⁷

Лакан ће га означити, као што смо рекли, симболим ϕ , који може имати предзнак минус или плус. Минус, када је у питању мањак, празнина у оквиру имагинарне функције феномена огледања кроз либидиналну инвестицију. Минус као *слутња ужитка*. Тада се говори о оном што остаје с друге стране, *с оне стране огледала*. То је оно нешто што измиче имагинарној релацији, а самим тиме и свакој симболици. Ипак, оно ће бити уобличено, односно организовано у свом имагинарном. Али, оно ће остати са предзнаком минус, јер стрепња која је у његовој основи зазире од колапса суочавања са (важним) другим. У основи је учворење онога што се налази *с оне стране симболичког* и *с оне стране огледала*. Оно измиче означитељу и због тога ће тај *минус* бити расцепљен и препречен. Лице огледалног имага биће вођено *нагоном живота*, док ће наличје бити гоњено *деструкцијом* и *нагоном смрти*.

Због свега реченог је важно имати на уму однос између *стадијума огледала*, *оног имагинарног*, у функције великог Другог, *оног симболичког*. Као што смо рекли, имагинарном идентификацијом, оном примарном, дошло је до конституисања телесног Ега (*moi*). А ступањем субјекта у симболички регистар он је рођен у језику. Дакле – *уколико је его конституисан, субјекат може ступањем у Симболички поредак бити рођен у језику*. Ове две ствари су неодвојиве. Сада постаје јасније зашто су у питању саприпадни регистри. Саприпадни и с оним трећим регистром – *ралним*. Када је све ово сада усвојено, наставимо даље – ка ономе што је у овом тренутку тема нашег интересовања – *ка нарцизму*. Наиме, Лакан је тврдио следеће – да је функција спекуларне инвестиције (у оквиру *Имагинарног* регистра) смештена у дијалектику *нарцизма* какву нам је Фројд давних дана оставио у

¹⁵⁶ Лакан је рекао да је *пенис* дах, а *фалус* песма (Lacan, Jacques. *The Seminar of Jacques Lacan: On a discourse that might not be a semblance, Book XVIII, edited by Jacques-Alain Miller*. Cambridge: Polity, 2025, 56–57). *Пенис* се стога може разумети као природна, неартикулисана стихија, док *фалус* подразумева морфогенезу, где радом психичких сила долази до некакве, али увек неминовне *уобличености*. Фалус (минус или плус) је увек на имагинарном нивоу уобличен, некако организован, јер негативно није пасивни недостатак, он се разуме као *слутња ужитка* онога што фантазматски недостаје.

¹⁵⁷ Lacan, *Desire's Phallic Mediation*, 126.

аманет. Фројд је у оквиру своје теорије о неурозама говорио о нарцизму као „тенденцији особе да свој либидо задржава у Егу и нимало га не троши на инвестиције објекта“.¹⁵⁸

Лакан се позива на његове текстове, као и на његово разумевање нарцизма. Између осталог, осврћући се на Фројдов текст *Туговање и меланхолија*¹⁵⁹, он је дао своје разумевање односа између ових појмова и нарцизма користећи се Фројдовом реториком, али и терминологијом карактеристичном за *стадијум огледала*. Дакле, на првом месту важно је разумети да је објекат изгубљен. Услед тог празног места које настаје због губитка, долази до еродирања према месту објекта *мало а*. За туговање је карактеристична тешкоћа одржавања веза у којима жеља не бива остварена – али не од стране објекта *мало а* – већ од *i(a)*, „којим је сва љубав нарцистички структурирана у оној мери у којој термин љубав подразумева идеализовану димензију“¹⁶⁰. Празнина настала услед губитка објекта бива маскирана овом инагинарном релацијом. Лакан сматра да је у томе разлика између туговања и меланхолије (као и маније), те да стога треба разумети дистинкцију између објекта *мало а* и *i(a)*. Објекат љубави, који губитком постаје изгубљени објекат и према којем постоји амбиваленција љубави и мржње, у ствари је објекат *мало а*. Али он бива, као што смо рекли, маскиран, препокривен нарцизмом, тј. *i(a)*. Услед тога он ће бити погрешно препознат у својој суштини, што значи да меланхоличар нужно пролази кроз, тако рећи, *сопствену примарну слику (примарна идентификација)*. Субјекат напада *имаго* како би унутар њега досегао објекат *мало а*, али му контрола над њим измиче – што га може на крају довести и до суицида.¹⁶¹ Дакле, да закључимо: код туговања постоји функционална разлика у односу између објекта *мало а* и *i(a)*, док је код меланхолије и маније присутно радикално упућивање на објекат *мало а* – које укореењује субјекта више него било који други однос, али које је такође фундаментално погрешно препознато и отуђено у нарцистичкој релацији.¹⁶²

Даље, Лакан ће о нарцизму говорити у вези с оним што се може уложити у објекат, утолико што оно што он именује као *фалус* остаје аутоеротски инвестирано. *Расцеп* који из тога произлази у огледалној слици постаје оно што специфично даје подршку и свој материјал значењу артикулације која се, на другом плану, на *симболичком плану*, назива

¹⁵⁸ Frojd, *S one strane principa zadovoljstva*, 55.

¹⁵⁹ Види више у: Freud, Sigmund. „Mourning and Melancholia.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. XIV, 237-258. London: Hogarth Press, 1917.

¹⁶⁰ Lacan, *From the a to the Names-of-the-Father*, 335.

¹⁶¹ Lacan, *From the a to the Names-of-the-Father*, 335–336.

¹⁶² Lacan, *From the a to the Names-of-the-Father*, 335–336.

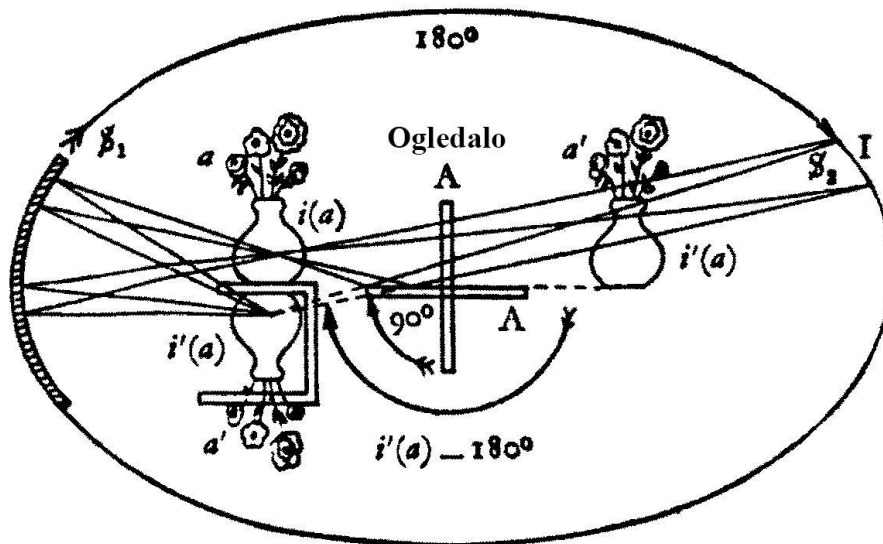
кастрацијом. Препрека, сметња која стога настаје, везана је за овај круг. Тај круг чини да субјекат, у истом оном кретању у коме напредује ка *jouissance*, односно ка ономе што је од њега најудаљеније, изблиза наилази на овај интимни расцеп, и то тако што допушта да га, у том кретању ухвати његова сопствена слика, огледални *имаго*. То је, сматра Лакан, замка.¹⁶³ Јер то нас даље држи на нивоу симптома. Отуд Лаканова прича о фалусу са два предзнака, минус и плус. Наравно, и једно и друго, и тај $-\phi$ и ϕ , управо су наличје и лице нарцистичког субјекта.

* * *

Досад изнето даје нешто јаснији одговор на питање како Лакан разуме нарцизам, али сада ћемо овом појму посветити још већу пажњу. Дакле, након *L* схеме и *Графа жеље* сада, пре него што заокружимо суштину приче о *стадијуму огледала*, долазимо и до *дијаграма*. Схему и граф одликује дводимензионалност, док ће дијаграм увести и трећу – *просторну димензију*. Као што смо рекли, граф својим мноштвом вектора детаљније илуструје оно што је поједностављено приказано примарном *L* схемом. Дијаграме које можемо видети на *Слици 5*, *Слици 6*, као и на *Слици 7*, треба за почетак, дакле, разумети као тродимензионалне – управо то инсистирање на дубини ће се показати као важна одредница Лакановог нарцизма.¹⁶⁴

¹⁶³ Lacan, *Anxiety in the Net of Signifiers*, 11.

¹⁶⁴ Као занимљива илустрација важности овог *инсистирања на дубини* може послужити чињеница да се на интернету постоји видео где је овај Лаканов дијаграм представљен као инсталација. Види: <https://www.youtube.com/watch?v=HmsFv24LaDg>

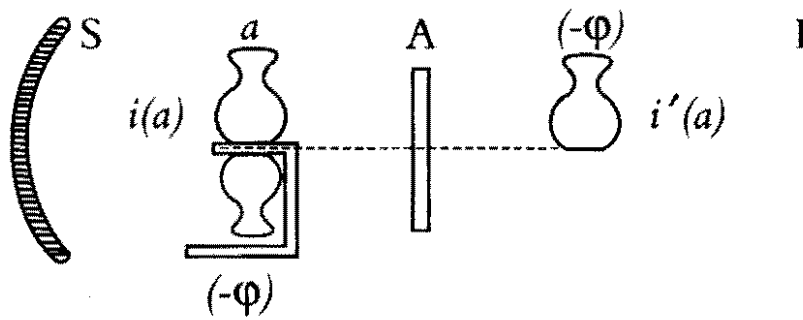

Слика 5: Потпун дијаграм¹⁶⁵

На првом дијаграму (Слика 5) представљена је ваза са цвећем наспрам равног огледала. Присуство објекта *мало a* је присуство објекта у функцији коју *испуњава* фантазам. Обрнута ваза на слици указује на, као што смо појаснили, место недостатка, означено са минус фалус ($-\phi$). Чим је посреди *имагинарни* фалус, у игри је нека енергетика, присутан је рад либида; једноставно речено, неке либидиналне резерве су ту складиштене. То је оно што је измакло огледању, и самим тим са тог места неће бити пројекције, нити инвестиције на нивоу $i(a)$ – односно огледалне слике. То *нешто* што се не види, тај *скотом* је на дијаграму представљен као *обрнута ваза*. Али важно је разумети да ни тај део, тај минус, није измакао *примарној идентификацији*. То је оно што субјекат не види (минус) и што евентуално може да наслућује, чак и да за тим жуди; то је оно што је, иако скривено, и свакако *с оне стране* организовано, *нешто* што и те како утиче на целокупну слику коју ће субјекат усвојити како о себи, тако и о објекту. А самим тим и о свету. Јер и то минус, као и то плус, бивају део целокупне, *потпуне слике*. Као што је Лакан илустровао – целокупни дијаграм управо представља и усправну, и обрнуту вазу. Овај мањак ипак, како каже Лакан остаје дубоко уложен на нивоу сопственог тела, на нивоу субјектовог *примарног нарцизма*, који знамо као *аутоеротизам*, како га је називао Фројд, или, с друге стране као *аутистични jouissance*,¹⁶⁶ како га је именовао Лакан.

¹⁶⁵ Ова слика је преузета из Лаканових *Семинара: Lacan, From the Cosmos to the Unheimliche*, 39.

¹⁶⁶ Lacan, *Beyond Castration Anxiety*, 45.

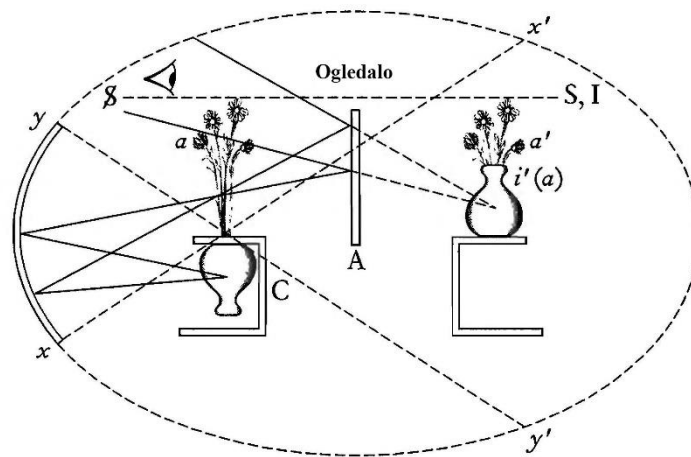
Слика 6: Поједностављен дијаграм¹⁶⁷

Можемо стога рећи да према Лакановом гледишту нарцизам има два лица, једно либидинално инвестирано и друго препречено, означена са φ и $-\varphi$. С једне стране субјектов нарцизам тежи пацификацији, док је с друге стране он обележен стрепњом од колапса и деструкције. Имагинарна фалусна функција је стога у својој основи нарцистички конфигурирана. Субјекту је, с једне стране, потребна слика целовитог другог да се у њему имагинарно нарцистички заокружи, док је истовремено стрепња од комадања и распада која стоји у његовој почетној позицији S основа агресије као иманентно људске. Ово је можда још уочљивије на поједностављеном дијаграму (Слика 6).

Ипак, може бити нејасно како се дијаграм где су приказане вазе са цвећем повезује са конституисањем субјективитета и његовог нарцизма. *Шта је оно што је у ствари представљено овим дијаграмом?* Чини се да још један дијаграм на исту тему, представљен у раду *Primedbe na prezentaciji Danijela Lagaša*¹⁶⁸, нуди нешто јаснији приказ за разумевање Лакановог поимања нарцизма. Обратите пажњу где је на *Слици 7* доцртано око:

¹⁶⁷ Ова слика је преузета из Лаканових *Семинара*: Lacan, *From the Cosmos to the Unheimliche*, 39.

¹⁶⁸ Lacan, Jacques. „Remarks on Daniel Lagache's Presentation.“ In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 543–574. New York: W.W. Norton & Company, 2006.

Слика 7: Лаканов дијаграм, са приказом ока¹⁶⁹

Наиме, то су *очи* нашег субјекта. Он одатле гледа – јер прича о Лакановом нарцизму је прича о *погледима*, или, још прецизније, прича о *узвраћеним погледима*. То је, дакле, место погледа *бебе* која пролази кроз *стадијум огледала*. Она гледа ка равној огледалној површини, и испрва она види *лик у огледалу*, а да свакако не зна да је то она. У основи је *идентификација с оним виђеним*, јер *Ја то је неко други*. Дете у том огледалном лику види имагинарну целовитост себе саме. Лакан томе додаје:

„Према томе § је нешто друго од ока. Сферно огледало, које му помаже да се врати на своје место у симболичком, овде представља велико А – то је симболичко огледало. То није огледало пред којим се дете игра. Овде имамо извесну рефлексiju која се конституише помоћу речи, у току првог учења језика, захваљујући којој субјекат учи да на правој удаљености смешта ознаке са којима се идентификује“.¹⁷⁰

Дакле, шта се још налази на овој слици? Обратите пажњу на оно што се налази *иза* наше бебе (иза доцртаног ока). То је још једно *огледало* (обележено са x-y), али то огледало није равно, оно је *искривљено, конкавно закривљено*, или, како Лакан каже овом приликом – *сферно*. Зашто?

Наиме, беба која пролази кроз *стадијум огледала* је у узрасту од шест до 18 месеци. Замислите бебу која има, на пример, седам-осам месеци и која се нашла пред огледалом. Претпоставка је да је њу неко принео том огледалу. Неко је вероватно држи у том тренутку, *неко други* је присутан у том догађају јубилације виђења себе у имагу *i'(a)*, који означава

¹⁶⁹ Слика преузета из: Lacan, *Remarks on Daniel Lagache's Presentation*, 565.

¹⁷⁰ Lacan, *Desire's Phallic Mediation*, 128.

виртуелну слику стварне слике. Беба се узбуђено окреће ка том неком, уплахирена у сопственој катарзичној екстази. Дешава се нешто велико, јер беба види слику, *имаго* целовитог другог. У исто време, онај ко држи дете, присуствује тренутку почетка конституисања дететовог Ја. На дијаграму који можемо видети, управо тог другог који сведочи овом тренутку, Лакан је представио као *искривљено огледало*.¹⁷¹ Оно ће извршити кључну улогу у заокруживању наше приче о *стадијуму огледала* и конституисању дететовог Ега, али и самог *нарцизма*. Наиме – поред тога што је беба себе видела, она ће сада и од стране другог бити *препозната*. У игри су дакле два догађаја – догађај *виђења* и догађај *препознавања* – *та слика другог у огледалу: Тај имаго – то сам ја?* Дете препознаје да је од стране другог *препозната* као Ја.

Одрасли који држи дете у рукама док оно доживљава јубилацију видевши гешталт другог у огледалној слици, која се обележава као $i(a)$, и за којим се дете окреће, као да тражи потврду – представља *стварну слику* другог. Тиме што погледом другог према себи бива препознато, дете и само себе коначно тим чином препознаје. Тиме ће се субјекат заокружити, тиме ће се и *стадијум огледала* заокружити, тиме ће се коначно *нарцизам* конституисати. Стога је јасно да када кажемо да је свако огледање у својој бити нарцистичко огледање, то чинимо због тога што оно не би ни било могуће без другог којим ћемо препознати себе. Субјектов Его ће се конституисати, с једне стране, огледалном релацијом, а с друге стране односом са великим Другим, увек са места Другог, кроз однос према означитељу.¹⁷² Једноставно – *примарна идентификација* ће остварити могућност за препознавање *имага*, $i(a)$. *Имаго* пак увек мора бити *потврђен од стране великог Другог*, док истовремено подразумева постојање дискурзивног, говорећег Ја – те самим тиме и накнадно коришћење првог лица јединине.

Као што смо рекли, симболом $i(a)$ представљена је *стварна слика*, слика целовитог тела другог, а она је за субјекта увек, и то не смемо занемарити – *имагинарна*. Јер тај *имаго* гешталта другог у својој основи представља привид целовитости који бива усвојен као такав. Стварна слика $i(a)$ за нашег субјекта је, дакле, имагинарна, јер увек нешто изостаје, увек нешто бива обрнуто. Стога Лакан уводи $i'(a)$ којим означава *виртуелну слику* стварне слике. Виртуелна слика се представља на дијаграму уз либидинозно инвестиран фалус,

¹⁷¹ Више о теми нарцистичког искривљења у контексту Лаканове теорије *стадијума огледала* види у тексту: Milić, Маја. „Основне теже narcističkog iskrivljenja.“ *Arhe*, XVII/33 (2020): 267–288.

¹⁷² Lacan, *From the Cosmos to the Unheimliche*, 32.

фалус као празнину. Он је изрезан из огледалне слике и, како Лакан каже, ту се *ништа не појављује* – *јер то је место мањка, место $-\phi$, место које није ушло у имагинарно*. У основи тог мањка је стрепња, оно што субјекат не види да постоји, али неко Други може видети. Самим тим управо то је оно што се налази у основи нашег *закривљеног огледала*, јер то је оно што од невидљивог може постати видљиво евентуално и само интервенцијом великог Другог.

Лакан каже да је објекат фантазматске *присутности* објекат *мало a* , док симболом $i'(a)$ обележава *локус Другог – виртуелну слику*, као одраз самог субјекта. Субјекат је Другим виђен и тиме што је од њега *препознат*, он ће бити *потврђен*. Међутим, оно *виђено* (објекат *мало a*) зависиће од места гледања, и због тога је важно где су нацртане очи на самом дијаграму, отуд важност треће димензије. У основи стадијума огледала лежи „*поистовећење погледа с оним виђеним*“.¹⁷³ Ипак, нешто ће са те слике увек *изостати*, нешто ће увек остати скривено, мимо оног *потврђеног*. Самим тим, та слика је увек мање или више *погрешна*, у основи је увек неки *превид*, а чак је могуће, и неки *деформитет*. Лакан ће рећи да овај „*имаго оријентисе и поларизује жељу и да има функцију заваривања за саму жељу, јер ту жеља није једноставно прикривена, већ суштински доведена у везу са одсуством*“.¹⁷⁴ С оним $-\phi$. Али, Лакан истиче да је то одсуство истовремено и *могућност* присуства. Јер $-\phi$ је присутно иако је невидљиво. За субјекта се оно налази на месту Другог. Скотом је, иако скривен, присутан и законом гешталта чини целину – то је фантазматски доживљај тоталитета. Једноставно, то $-\phi$ је невидљиво за нашег субјекта и за њега се налази *с оне стране*. У томе је важна функција Другог, јер он свакако може видети тај субјектов мањак. Као, уосталом, што субјекат може видети мањак Другог. Због тога је *место* гледања важно, и због тога заиста други о нама могу видети и знати оно што ми сами нисмо способни, управо због *неминовности превида*.

Због тога кажемо да субјекат види *обрнуто* или *искривљено*. На дијаграму имамо два огледала, једно равно и једно конкавно. Такође, имамо једну вазу која је усправна, другу дном слепљену обрнуто за њу, и трећу – која је у ствари *одраз* прве. Друга и трећа ваза су на дијаграму обележене објектом *мало a'* . То је наш Его. Его субјекта је слепљен – јер с једне стране имамо оно што субјекат види (*имаго*), док је с друге стране за њега слепљено оно што не види ($-\phi$). Его тиме бива конституисан *стадијумом огледала*. Стога постаје јасно

¹⁷³ Јевремовић, *Лакан и психоанализа*, 44.

¹⁷⁴ Lacan, *Beyond Castration Anxiety*, 44–45.

због чега се каже да је *превид конститутивни конструкт Ја*, те и да је *Ја корелат објекта*. Јер ако је објекат обележен предзнаком минус, то минус бива слепљено у Ја увек фантазматским и увек нарцистичким огледањем. Свакако, то је сада сасвим јасно, субјекат не зна да је то минус.

Слепљеност *имага* (онога што се види) и онога што се не види у Егу доводи до тога да оно што очекујемо да видимо у том одразу није тамо где се очекује. Стварност која је посматрана на тај начин је *параноидна*, искривљена и свакако један привид. Али наш субјекат то не зна, за њега је то што види једино што зна. То што се види је агломерат оног за субјекта видљивог $i(a)$ и оног невидљивог $i'(a)$. Због тога имамо причу о огледалу, јер све је обрнуто и фантазматски опосредовано, а посебно када у ову игру огледања уведемо причу о *Другом* као искривљеном, конкавном огледалу. Тада то видљиво и невидљиво више нису само обрнути, већ на сцену ступа и *дисторзија*, некакво *искривљење*. Једноставно, управо овај превид је оно што субјекта држи на окупу. Превид као виђење целине тамо где је нема, као имагинарни доживљај тоталитета кога нема. То је суштина приче о нарцизму и стадијуму огледала. Јер стадијум огледала собом обухвата целокупност конфигурисања Ега, од телесне фантазматске заокружености до урастања не-Ја у Ја, преко управо испричане приче о $-\phi$ (минус фи) и нарцизму. Стога такође не смемо заборавити колика је важност тела за стадијум огледала, као уосталом и за целокупну причу о нарцизму. Јер $-\phi$, тај мањак, остаје дубоко инвестиран на нивоу тела, а самим тим и примарног нарцизма. И због тога је у основи стадијума огледала игра видљивог и невидљивог којом долази до конституисања нашег *нарцистичког* Ега.

И за крај приче о нарцизму да кажемо још ово. Када говоримо о препреченом $\$$, сетимо се да је у питању расцеп, у буквалном смислу онолико колико психоанализа може да буде буквална. Тај расцеп подразумева да је један део тог нашег $\$$ прошао имагинарну инвестицију *стадијума огледала*, док други није. Због тога је овај први у директној релацији са објектом *мало а*, док други остаје у мањку, у празнини, и самим тим у релацији са $-\phi$. Али Лакан ће поставити питање – у каквом су односу онда објекат *мало а* и $-\phi$? Наиме, све оно што од инвестиција није обухваћено огледалном релацијом – могуће је да се захваљујући фалусној функцији обухвати кроз задовољење *жеље*. Наиме, ниво $i(a)$ и објекат *мало а* су основне подршке функцији жеље. С тим у вези, овде ћемо истаћи један Лаканов цитат који, чини се, његовим специфичним наративом, појашњава управо ово питање:

„Овде видимо Его, у његовом суштинском отпору неухватљивог процеса постајања бићем, према варијацијама Жеље (Другог). Ова илузија јединства, у којој се људско биће увек радује самоовладавању, носи са собом сталну опасност да поново склизне назад у хаос из којег је кренуло; виси над понором вртоглавог Пристанка [eng. assent] у коме се можда види сама суштина Стрепње [...] То је јаз који човека одваја од природе, који одређује његов недостатак односа према природи и рађа његов нарцисоидни штит, са седефастим покривачем на коме је насликан свет од којег је заувек одсечен, али ова иста структура је и призор где је на њега накалемљен сопствени миље, односно друштво или његови ближњи [...] Либидинална напетост која субјекта окује за сталну тежњу за илузорним јединством које га увек мами од самог себе, сигурно је повезана с оном агонијом запуштености која је човекова посебна и трагичка судбина. Овде видимо како је Фројд доведен до свог девијантног концепта нагона смрти“.¹⁷⁵

Наш нарцистички субјекат, сада то можемо да закључимо, увек је субјекат огледања. У питању је мноштво огледања. Али како смо могли да видимо, он се истовремено налази и у релацији са великим Другим, урођен у симболичком универзуму. То је поредак који чини матрикс мноштва језика. У питању је низ огледања, идентификација и препознавања у другима и Другима. И у томе лежи завршни закључак излагања о најважнијим теоријским поставкама стадијума огледала. Его нашег субјекта је конституисан кроз нарцистички-имагинарне релације, а уласком у Симболички поредак уведено је разумевање дискурзивног Ја кроз низ сукцесивно-симултаних огледања. Због тога смемо да кажемо да је субјекат стадијума огледала, увек и нарцистички субјекат.

У наредним редовима више ћемо се бавити консеквенцама стадијума огледала и оним чиме је ова теорија задужила психоанализу. Посебну пажњу посветићемо питању жеље и агресије из Лаканове перспективе. Затим ћемо говорити о важности трансфера у аналитичком дискурсу, јер је овоме Лакан посветио значајну пажњу. Напоследку, посветићемо се начинима на које се стадијумом огледала објашњава однос између неуротичног и психотичног, с посебним освртом на то како нам та знања данас могу помоћи у третману ових дијагностичких категорија.

¹⁷⁵ Lacan, *Some Reflections on the Ego*, 15–16.

VII *Ја желим*

*„Просто ти заврти мозак. За њега се намирисала.
Који парфем твоја жена? Хоћу да знам. Звец. Стој. Куц.
Последњи поглед у огледало, увек пре него што отвори врата.
Предсобље. Тамо? Како је? Добро? Тамо? Шта?
Бочица ментол бомбона, за пољупце, у њеној торби.
Да? Руке пипају, траже облине.“*
Џејмс Џојс, *Уликс*

Појам *жеље* налази се у самој сржи психоаналитичке мисли. Ипак, уколико тежимо да појму *жеље* приђемо специфично из лакановске перспективе, морали бисмо поставити питање – *шта је то сто субјекат (стварно) жели?* Одговор треба да обухвати одређење, структуру и место жеље субјекта. Лакан је о овој теми пуно говорио, а посветио јој је и семинаре одржане у семестру 1958–1959. године, данас обједињене у књизи под насловом *Жеља и њено тумачење*.¹⁷⁶ Од тог времена, када неко говори о Лакановом разумевању овог појма, неретко се истичу следећи добро познати цитати: „*Објекат жеље је у својој бити објекат жељен од неког Другог*“¹⁷⁷, „*Жеља субјекта је иницијално жеља Другог*“¹⁷⁸, „*Жеља као таква за човека поставља питање његове ерозије, оног препреченог \$ у односу на објекат*“¹⁷⁹. Али шта то уистину значи и како Лакан оправдава управо наведене тврдње? На првом месту видећемо да он прави разлику између жеље сна и жеље као конститутивног феномена за субјекта. Такође, још једном ћемо се вратити *Графу жеље* да бисмо сада ближе сагледали генеологију жеље, а како бисмо то урадили на прави начин, све време морамо имати на уму причу о *нарцизму*. Наш субјекат који жели је *стадијумом огледала* заувек обележен имагинарним, те је ступањем у *Симболички поредак* он конституисањем свог Ега постао субјектом у пуном смислу те речи – он је сада *говорећи субјекат* (увек) у односу на Другог. Наравно, и тај Други је такође *говорећи субјекат*, и као такви, субјекат и Други се сусрећу у пресеку три поља: *Имагинарног, Реалног и Симболичког*.

¹⁷⁶ Види више у: Lacan, Jacques. *The Seminar of Jacques Lacan, 1958–1959, Book VI: Desire and Its Interpretation*, edited by Jacques Alain Miller, 3–24. Cambridge: Polity, 2019.

¹⁷⁷ Lacan, *Some Reflections on the Ego*, 12.

¹⁷⁸ Lacan, *Constructing the Graph*, 15.

¹⁷⁹ Lacan, *Desire's Phallic Mediation*, 116.

Аналитички субјекат који је стицајем неких за њега специфичних околности дошао на психотерапију је, како смо већ више пута нагласили – *говорећи субјекат*. Психоанализа се бави његовим *сновима, омашкама, досеткама* и, наравно, *симптомима*. Те специфичне околности које су га нагнале да крене на анализу најчешће су праћене некаквом нелагодом, траумом, мањком, то јест, најједноставније речено, некаквом тескобом у чијој основи често није ништа друго до агресија и стрепња. Ту, међутим, постоји још нешто, на први поглед скривено и невидљиво, а опет снажног утицаја на субјекта – то је *нека* жеља. Он, наш субјекат, *он нешто жели, он некога жели*, али – он неретко неће бити свестан самог смисла те жеље. Отуд сва она потискивања и померања о којима нам је говорио још Фројд. Можемо, наравно, рећи да су неке жеље несвесне и да су на одређени начин *свести не-доступне*, али је много прецизније рећи да субјекат често зна шта жели, али не зна зашто то жели. Сетимо се само свих оних примера из Фројдових случајева¹⁸⁰ који говоре о забрањеним, потиснутим жељама, најчешће обавијеним неким сексуалним, деструктивним или персекутивним тежњама.

Ипак, Лакан ће нас уверавати да, без обзира на све, субјекат често *ипак* и *на неки начин* зна шта жели, али да то једноставно не може или не сме да *изговори*. Због тога ће Лакан направити разлику између функције *исказа* и *изрицања*.¹⁸¹ И управо у том изрицању видљивог аспекта жеље, он ће видети један од основних задатака аналитичара. Субјекат може да зна (шта је његова жеља), иако мисли да то не зна, а аналитичар, као Други, то што субјекат зна а мисли да не зна, треба да лингвистичком артикулацијом на прави начин и у право време *изрекне*, то јест, *интерпретира* са свог места. Ово изрицање нема за циљ само да се жеља која је прекривена захтевом *препозна*, већ да се субјекат са њом и *суочи*. Због тога Лакан инсистира на томе да је „*жеља једно, а оно што се као жељено изриче – друго*“¹⁸². Али, још једном морамо кренути редом.

¹⁸⁰ Фројдове студије случајева представљају илустрацију његовог разумевања везе између жеља и *неуротичног* симптома, за које је важно разумети да су ништа друго до неуспех механизма потискивања. (Види на пример: Frojd, Sigmund i Brojer, Josef. *Студије о хистерiji*. Београд, Ћигоја, 2004.)

¹⁸¹ Наиме, Лакан прави дистинкцију између два *Ја* (обележено као велико *Ј*): прво је *Ја* као субјекат исказа (*енг. statement, фр. l'enince*), а друго је *Ја* као субјекат изрицања (*енг. enunciating subject*) (Lacan, *Little Anna's Dream*, 71).

¹⁸² Lacan, *The Dream about the Dead Father: „As He Wished“*, 86.

Фројд уводи термин жеље већ у свом капиталном делу *Traumdeutung*, где говорећи о методу истиче да сан има *неко* значење и да је могућ научни поступак његовог тумачења.¹⁸³ Затим се посвећује обимној анализи чувеног сна о „Ирминој инјекцији“. Овај сан је изузетно важан на многим нивоима, мада се ми на овом месту нећемо бавити његовим исцрпним тумачењем из Фројдове, нити Лаканове перспективе,¹⁸⁴ јер би нас то скренуло са наше теме у овом тренутку. Ипак, оно што је за нас сада важно је да Фројд након тумачења овог сна доноси један јасан закључак – *сан се може препознати као испуњење жеље*. Лакан нам, међутим, скреће пажњу на то да *жеља сна* није исто што и *жеља у свом пуном психоаналитичком значењу*. За њега је то Фројдово *Wunsch* у својој основи артикулисана жеља – она жеља коју субјекат може да искаже, а не сама (дубока) жеља. Свакако, једно је сигурно – жеља сна се налази у основи развијања Фројдове мисли, у самим почецима онога што ће постати класична психоанализа. То је један од првих појмова којима ће у он *Тумачењу снова* посветити неоспорну пажњу. Херменеутика жеље показаће се кључем за разумевање других важних појмова са њом у вези, попут, на пример, *Единовог комплекса, несвесног, нарцизма и фантазма*. Такође, она ће отворити даље путеве ка откривању структуре онога што чини субјективитет (од прве ка другој топици) и његове манифестације.

Ипак, Лакан сугерише да оно што се тумачи није сам сан, као што није ни сама жеља. Аналитичар *тумачи* оно што му је сневач о сну рекао, оно што је о сну *исказао* – а то је по њему увек и искључиво тумачење *дискурса*. Исто треба приступити и жељи – јер може се интерпретирати само на основу онога што говорећи субјекат артикулише, или, још прецизније, само на основу онога што он (не)артикулише својим (не)говорењем. Субјекат је приповедач, он прича причу о својим унутрашњим процесима и стањима. О својим доживљајима и мислима до којих може да досегне. Али, ма колико да је добар приповедач, аналитичар не сме бити заведен. Потребно је посебно *слушати* шта је оно што том причом није речено. Јер управо је то (не) говорење у блиској вези са Фројдовим *Unbewusste* – несвесним процесима. Сетимо се да је Фројд, одвајајући се од неуролошког редукционизма, инистирао да несвесно не можемо тражити у неком одређеном делу мозга. Напротив – а то је свакако један од његових првих доприноса разумевању људске психе – он је сматрао да је у питању *психички локалитет*,¹⁸⁵ *психички локус*. Лакан ће на то додати да се тај „*локус*

¹⁸³ Frojd, *Tumačenje снова 1*, 101.

¹⁸⁴ Више о овоме види у: Vulević, Gordana i Milić, Maja. „Frojdov san o Irminoj injekciji: Eriksonova i Lakanova interpretacija.“ *Arhe*, XVIII/36 (2021): 385–406.

¹⁸⁵ Frojd, *Tumačenje снова 2*, 179.

мора тражити стриктно у структури означитеља¹⁸⁶, и истаћи да управо *Граф жеље* (Слика 4) има за циљ да прикаже дискурс структуре система *означитељског ланца* који је у основи *Симболичког поретка*. Уколико разумемо шта значи симболичко, постаје јасно зашто не можемо тако лако приступити самој жељи, већ само њеној манифестацији.

У основи жеље налази се нераскидива релација између субјекта и *означитеља*. Наиме, усвајањем говора субјекат *улази у језик, улази у већ постојећи дискурс*, да употребимо лакановску терминологију. Субјекат није свестан те зависности од језика, те нам се овде намеће још један важан цитат: „*Субјекат је ухваћен у језику, без свог знања о томе*“¹⁸⁷. Објашњавајући ову тврдњу, Лакан прави аналогију са истраживањима на животињама, и наводи пример како, када се жаба заголица по нози на тачно одређеном месту, она на то одговара карактеристичним трзајем у виду специфичне мишићне реакције. У питању је рефлекс. То је, како каже Лакан, аналогно ономе што треба разумети не само као пуки одговор, већ и *знак*.

Субјекат ухваћен у језику, с друге стране, не шаље као одговор знак. Он нуди *означитеља*. Знак упућује на нешто друго (прецизније, трећег, јер први је пошилалац, а други прималац), што лежи наместо тог нечега. Знак нешто представља, у основи је репрезентација нечега. Означитељ, уверава нас Лакан, не стоји наместо нечег другог (што јесте). Означитељ се тиче другог означитеља који то није (у питању је неки минус), то јест:

„*Означитељ је одређен, и узима своју вредност и значење на основу свог односа са другим означитељем у систему означитељских супротности – ланац означитеља се развија у димензији која подразумева одређени синхронизитет означитеља*“.¹⁸⁸

У основи је игра означитеља којом је ухваћен наш говорећи субјекат. Оно што он мисли да *јесте* стоји наместо *означитељске супротности*.¹⁸⁹ У основи је мањак о којем смо говорили раније у тексту. Неки *процеп*. Тумачећи Фројдов текст о *несвесном* из 1915.

¹⁸⁶ Lacan, *Little Anna's Dream*, 69.

¹⁸⁷ Lacan, *Constructing the Graph*, 11.

¹⁸⁸ Lacan, *Constructing the Graph*, 12.

¹⁸⁹ Јевремовић у књизи *Лакан и психоанализа* наводи цитат из Лакановог необјављеног текста *Le désir et son interprétation*: „Свакако да смо већ постали свесни тога да није тако сигурно да ја јесам утолико што мислим, и да ја јесам утолико што мислим да јесам. Из анализе сазнајемо нешто сасвим друго, веома различито, то јест да ја нисам онај који управо мислим да јесам, из простог разлога што ја, самим тим што мислим да јесам, мислим на месту другог. Ја сам други у односу на оног ко мисли да јесте“ (Јевремовић, *Лакан и психоанализа*, 105).

године¹⁹⁰, Лакан подсећа на немачки термин *Vorstellungsrepräsentanz*. То је репрезентација нагонских импулса (*нем. Triebregungen*) који су у сталном кретању. Они не припадају стриктно ни свесном ни несвесном. И као такви они се налазе и у пољу фантазматског, као и у пољу симболичког. Лакан стога закључује да је управо то Фројдово *Vorstellungsrepräsentanz* еквивалентно његовом разумевању означитеља.¹⁹¹ Али, шта је у ствари ухваћено у језику? Кажемо, субјекат је ухваћен у језику. Да, уколико поштујемо Лаканову примедбу да се, када посматрамо било који његов граф или схему, све налази у сваком тренутку времена. Сви симболи, алгоритми и сви вектори чине нашег субјекта. Ипак, на самом почетку његовог конституисања, оно што ће прво бити ухваћено у језику јесте дететов *Ид* – и отуд појашњење тврдње да је несвесно конституисано као језик.

Како бисмо конкретније разумели причу о означитељима, можемо замислити неко дете у односу са *другим*, рецимо његовом мајком. Она, претпостављамо, говори. Обраћа се свом детету онако како се мајке уобичајно обраћају својој деци. И онда, замислимо да то дете има неку потребу, нешто би да *саопшти* (у примарном инфантилном облику, свакако превербално) тој својој говорећој мајци – гладно је, уплашено или је једноставно из неког другог разлога дозива. Испрва, наш субјекат (а то се представља на *Графу жеље* (Слика 4) првим нивоом) још увек не говори.¹⁹² Стога управо *Ид* Лакан представља као место те растуће потребе, која ће као сигнал бити послата ка примаоцу. Оно што ће се следеће десити (на другом нивоу *Графа жеље*) јесте да ће усвајањем говора, од послатог *кода* (обележено на *Графу жеље* са *x*), захваљујући *означитељском ланцу*, настати *порука*, у тачки *s(A)*. Порука коју Други може да прими односно разуме као поруку. Управо ово су основе за *примарну идентификацију* субјекта са омнипотетним Другим у којем је садржана *тотална сума означитеља* и представља оно што при усвајању језика лежи у самој основи саодношења детета и мајке.¹⁹³

На почетку тог пута конституисања поруке, дакле, лежи *Ид*. *Ид* је, као што смо рекли, ухваћен у језику. Одатле све почиње. На крају тог пута налази се говореће *Ја* субјекта, које Лакан означава као велико *I*. *Ја* као место лингвистичке артикулације, да тако кажемо. Од

¹⁹⁰ Види више у: Freud, Sigmund. „The Unconscious“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, vol. XIV*, 159–208. London: Hogarth Press, 1915.

¹⁹¹ Lacan, *The Dream about Dead Father*: „He did not know he was dead“, 49.

¹⁹² Први ниво *Графа жеље* представљен је релацијом $D \rightarrow S$, и представља ниво интенционалности субјекта.

¹⁹³ Lacan, *Further Explanation*, 30.

Ида, те неке потребе (нагонског импулса) за чије задовољење је потребан други којем се дете обраћа (или га једноставно дозива), а које је ухваћено у језику, почиње и само улажење субјекта у дискурс. Без Другог, Другог као такође говорећег субјекта, ништа од овога не би било могуће на овај начин. Без Другог, стога, нема субјекта. Без Другог, коме се дете обраћа као месту испуњења потребе, месту жеље. Јер тај други може да одговори на дететове потребе – а у исто време он се детету обраћа. Мајка се нагиње над дететом које је дозива и, пре или касније, поставља једно од вероватно најважнијих конститутивних питања за људско биће: „*Шта желиш?*“.

Наш субјекат се тако налази пред овим (у психоаналитичком смислу) великим питањем – *Шта желиш?* Субјекат ће (свесно или несвесно) тај одговор тражити целог свог живота и то трагање ће га гонити ка разним потоњим односима са другима. Колико је само митова, песама и људских драма засновано управо на потреби човека да одговори на то питање. *Шта желим? Ко? Ја као субјекат.* Какав субјекат? Увек говорећи, и увек у односу на Другог. Ово доиста није лак задатак који се пред њега ставља. Али Лакан је дао свој одговор. Шта Лакан сматра да је жеља субјекта? На самом почетку дискусије о овом питању, које је много комплексније од овога што ћемо сада прво изнети, Лакан сматра да је баш то питање упућено субјекту *место* стварања Супер-ега. Зашто? Јер у тренутку када други упути ка субјекту – *Шта желиш?*, субјекат као одговор на то питање, уверава нас одлучно Лакан, не даје једноставан одговор о својој жељи. Субјекат одговара (готово *огледалним*) питањем – *шта је оно што Други жели?*

Јер управо то питање је „*постављено са места где се субјекат први пут сусреће са жељом; жељом која је иницијално жеља Другог*“.¹⁹⁴ И ево нашег цитата са почетка поглавља. *Жеља која је иницијално жеља Другог.* То је суштина поимања овог појма из Лаканове перспективе, али *како* до тога долази и *зашто* је то тако? Све досад речено сада је нужно довести у везу са следећом тврдњом: велики Други као *Симболички поредак* је говорећи субјекат, он је тај који пред дететом лингвистички артикулише означитеље. Он је тај који га је увео у језички дискурс. Он је место испуњења свих дететових жеља, а самим тим – жеља Другог, постаће и жеља самог субјекта. Наиме, ова тврдња заснива се на томе што су симболичко и појам жеље неодвојиви услед иницијалне зависности субјекта за

¹⁹⁴ Lacan, *Constructing the Graph*, 15.

Другим и од Другог. Улазећи тиме у *Симболички поредак*, субјекат се од себе самог симболички дистанцира, постављајући се на место фантазматски омнипотентног Другог.

Све описано је, као што смо већ рекли, последица неминовности опозиције (неке супротстављености) између означитеља целим *означитељским ланцем*. Ово је, једноставно речено, условљено тиме што ће наш субјекат, конституишући своје дискурзивно Ја, бити онај који увек мисли са места Другог (објекта велико А). Самим тим ће и жеља која собом подразумева симболичку опосредованост (иако ће увек и заувек бити обележена имагинарном функцијом *S-a*) такође увек бити и жеља Другог, или, како се то још може рећи – *жеља жељена са места другог*. Такође, дете је од првог дана свог живота (то морамо имати на уму) окружено симболичким. Те тако, у периоду када још увек не говори (још увек не може да артикулише говор) оно већ може да разуме, услед чега се јавља (фантазматски) доживљај да Други тачно зна оно што дете мисли. Као да му чита мисли, Други одговара на дететове потребе и жеље. Та моћ уверава дете да је Други носилац знања. И ма колико у потоњем животу ова имагинарна идеја о омнипотенцији Другог била обезвређена суочавањем са реалношћу, она ће заувек бити део субјекта као последица *примарне идентификације*. Тако ће иницијална жеља Другог заувек остати жеља субјекта.

Управо описано лежи у основи онога о чему смо раније у тексту говорили као о *отуђењу*. Рекли смо да се поистовећењем субјекта са другим он отуђио од себе самог. И то једном кроз *примарну*, а други пут *секундарну идентификацију*. Први пут на *имагинарном*, а други пут на *симболичком нивоу*. То отуђење субјекта Лакан представља *пречагом* између означитељских опозиција, будући да он истиче да означитељ увек представља другог за неког другог означитеља. Наместо означитеља стоји други означитељ, те управо због тога имамо *ланац означитеља*. Лакан то представља формулом (Слика 8):

$$\frac{S}{s}$$

Слика 8: Лаканова преформулација Сосировог алгоритма¹⁹⁵

¹⁹⁵ Слика преузета из: Ласан, *Constructing the Graph*, 16. На овом месту важно је истаћи цитат из књиге *Развојна психопатологија* Гордане Вулевић. Ту она нуди ближе разумевање де Сосировог разумевања језика, које је неоспорно утицало на Лаканово гледиште, што се јасно може видети из наредних редова: „Повукавши разлику између језика (*langue*) и способности говора (*faculte de*

Ова пречага је *непробојна*. Управо овај алгоритам је *топика несвесног*.¹⁹⁶ Стога она представља место празнине, оног *мањка*, ког смо до сада дескриптивно представљали. Сада се прецизније може разумети шта тај *мањак* (односно *минус*) значи. Наиме, са места Другог, Другог као места субјектове жеље,¹⁹⁷ та жеља се манифестује управо у празнини. Празнини као месту дистинкције између језичке артикулације (или изрицања) и онога што говорењем субјекат (имагинарно) актуализује као део себе. Јер субјекат само и једино посредством говора може да се доживи као *биће*. Односно, да буде потпуно јасно – да се доживи оним „*што језик именује као биће*“.¹⁹⁸

Због симболичког посредника између субјекта и тога што он доживљава као *биће* увек ће постојати дистанца, понор – то је та препреченост субјекта. Јер једно је *бити*, а друго је о томе говорити. С тим у контексту важно је разумети да ће се и препречено $\$$ и објекат *мало а* увек налазити на страни (месту) Другог. Другог као имагинарне слике целине, који ће фантазматски увек бити место *жеље*. Оно што ће свакако остати позиционирано на месту субјекта јесте његово *несвесно*, односно препречено \mathbb{A} , или, другом речима – „*Други у мери*

language) у смислу укупности манифестација говорне способности, Сосир даље прави разлику између језика (*langue*) и говора (*parole*). За Сосира, језик није исто што и говор; говор је само чин говорећег субјекта, док је језик усвојена и конвенционална творевина. Питање говорног апарата је, по његовом мишљењу, од секундарног значаја, јер није говор тај који указује на природу човека, већ се његова природа открива у способности стварања језика као система знакова који одговара одређеним идејама. Сосир је језик везао са семиологијом, науку која се бавила природом знакова и знаковних система. Лингвистика би била само део те опште науке, јер се права природа језика може открити једино уколико се пронађе оно што му је заједничко са другим системима знакова, при чему лингвистичке факторе, као на пример функционисање говорног апарата, који нам на први поглед изгледају врло важни, треба ставити у други план. Јединице језичког система су језички знаци. Језички знак је апстрантна јединица. Као таква она не може бити одређена сопственим физичким квалитетима. Означено није исто што и конкретан објекат. Означено је репрезентован појам, односно представа објекта. Означитељ се не да свести на физичку материјалност звука, већ је он акустичко-чулна слика. Веза која спаја означитељ (тј. ознаку) са означеним је произвољна, или једноставније: лингвистички знак је произвољан. „Тако на пример идеја сестре није везана никаквим унутрашњим односом за низ звукова *с е с т р а*, која му служи за ознаку; он би исто тако могао да буде представљен ма којим другим низом: доказ томе су разлике међу језицима, па и само постојање различитих језика“ (*Sosir, Opšta lingvistika, 85*). Начело арбитрарности не значи да ознака (тј. означитељ) зависи од слободног избора субјекта, већ да је она немотивисана, односно произвољна у односу на означено, с којим нема никакве (нужне, природне) везе у стварности.“ (*Vulević, Psihoanaliza, jezik i tumačenje, 16–18*). Као што видимо, за разлику од Сосира, Лаканов нагласак је на означитељима и означитељском ланцу. За њега је означитељ наспрам другог означитеља.

¹⁹⁶ Lacan, *The instance of the Letter in the Unconscious*, 427.

¹⁹⁷ На Графу жеље (види претходно поглавље) жеља је представљена ознаком *малим d*.

¹⁹⁸ Lacan, *Constructing the Graph*, 17.

у којој га не можемо досегнути“¹⁹⁹. Наиме, ово *A* препречено је релацијом *a-a'* или *i(a)*. Слика, *имагом* другог. То је место фантазма, или, можемо рећи, место *несвесног*. Уколико се вратимо на приказ *L* *схеме* (Слика 2), видећемо да су субјекат *S* (који ће субјектом у правим смислу тек постати) и објекат велико *A*, велики други – међусобно искључени. Између њих увек ће стајати овај расцеп.²⁰⁰

Стога, у основи сваке жеље (као уосталом и њене манифестације), која је смештена у тој празнини, налази се оно што Лакан назива – *захтев*.²⁰¹ И та два појма треба разликовати. Лакан каже:

*„Захтев никада није једноставан захтев за нечим, јер у основи сваког захтева (за задовољством) захваљујући језику је симболизација Другог. Другог као присуства и као одсуства, Другог који може бити субјекат који пружа дар љубави. Оно што он даје је изнад свега што може дати. Оно што даје, даје својим присуством, то је управо оно ништа што представља све у одређивању присутности наспрам одсуства“.*²⁰²

Управо речено најједноставније можемо разумети као *захтев да се буде вољен*. Да се буде вољен од Другог. Али као што знамо, постоје разни Други, аналитичка пракса нам на то свакако указује. Ипак, да би субјекат имао доживљај да је вољен, неопходан предуслов је *присуство* Другог и то да у Другом наш субјекат *препозна* себе, да од другог буде *виђен*. Наравно, неретко ће субјекат морати да се потчини, биће поражен и мораће да се суочи с оним агресивним у другоме или себи. И отуд толика важност још једног великог психоаналитичког појма – појма *фантазма*.²⁰³ А самим тим и цела прича о *Едиповом комплексу*. Фантазматски ће се *фундаментална нарцистичка жеља* (у чијој основи се налази поистовећење субјекта *S* са објектом *мало a*) позиционирати – на место љубави или на место мржње, место препознавања или поништавања, место сусрета или персекуције. И

¹⁹⁹ Lacan, *Anxiety in the Net of Signifiers*, 27.

²⁰⁰ Више о препреченом *A* види у раду: Милић, Маја. „Старац Јосиф Исихаста и појам терцијалне идентификације.“ *Црквене Студије*. 14 (2017): 185–194.

²⁰¹ Лакан *захтев* одређује као однос између субјекта и Другог (као другог субјекта) који је конституисан језиком преко означитеља (Lacan, *The Dream about Dead Father*: „*He did not know he was dead*“, 44)

²⁰² Lacan, *Desire's Phallic Mediation*, 112–113.

²⁰³ Лакан у дијагностичком смислу прави терминолошку дистинкцију између фантазија и фантазма. Фантазије су карактеристика неуроза, док је фантазам који говори карактеристика психоза (Види више у: Lacan, *On the rejection of a primordial signifier*, 144). Фантазам о којем је сада реч везан је за конституисање субјекта и у питању је другачија употреба термина.

у томе лежи велики део прихопатологије *бића*. Свакако, наш субјекат је игром означитеља постао препречен субјекат, $\$$. Препречен означитељем он се још једном отуђио од себе самог. Због тога ће у сржи сваког фантазма бити релација према мањку (минусу) насталом из *конгруенције* односа између субјекта и слике другог, $i(a)$.

Због свега тога је Други једноставно неопходан, јер умирење тензије која пролизилази из тог мањка могуће је само од Другог. И то ће бити основа конституисања субјектовог Ја. Оно је такође двојако, проистекло из примарне и секундарне идентификације – те имамо нарцистичко Ја (Лаканово *moi*) и дискурзивно говореће Ја. Дакле, наш субјекат је сада говорећи субјекат, а у односу са (увек имагинарним) другим као *погледом*, погледом којим се (само)препознаје, отвара се фантазматско поље – које Лакан означава са $(\$ \diamond a)$. Ова веза је изузетно важна, јер је жеља увек питање фантазма који је последица неминовног расцепа.²⁰⁴ Наш субјекат тако прелази пут од *несвесног* субјекта до субјекта *знања*. А *субјекат знања* је одређен као *говорећи субјекат* који је у односу са Другим. Док Лакан као местом *друге сцене*, тог несвесног, обележава други ниво свог *Графа жеље* (стално кружење представљено је испрекиданом линијом), тврдећи да само и једино означитељи могу да буду потиснути.²⁰⁵ Још једном ћемо на овом месту нагласити најважније. Субјекат сопствено постојање остварује у односу на Другог – прво на нивоу имагинарно-фантазматске огледалне релације он бива у погледу другог препознат, а затим уласком у *Симболички поредак* у односу на Другог који га препознаје он почиње да *постоји у језику*.²⁰⁶ Тиме ће он себе препознати на месту говорећег великог Другог. Релација остварена на овом нивоу је оно што ће одредити неуротичну симптоматологију – оно велико *бити или не бити* као основу доживљаја себе (као мушкарца или као жену).

Говорећи субјекат у односу на другог увек подразумева постојање означитеља који недостаје. Ово на први поглед можда може деловати збуњујуће – *постојање означитеља који недостаје*. Али управо ова реченица упућује на оно што се налази у основи приче о

²⁰⁴ Јевремовић каже да *расцеп* није ништа друго до *сепарација* односно напуштање *огледалног односа* (Јевремовић, *Telo, fantazam, simbol*, 142).

²⁰⁵ Лакан тврди да је Фројд о овоме говорио у текстовима *Потискивање* и *Несвесно*, само што нигде није користио саму реч *означитељ* (Lacan, *Further Explanation*, 39). Такође види више у: Freud, Sigmund. „The Unconscious“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, vol. XIV*, 159–208. London: Hogarth Press, 1915. Као и: Freud, Sigmund. „Repression.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, vol. XIV*, 141–158. London: Hogarth Press, 1915.

²⁰⁶ Lacan, *The Dream about the Dead Father: „As He Wished“*, 84.

Едиповом комплексу, приче о *кастрацији* – јер тај означитељ који недостаје није ништа друго до – *фалус*. То је место разлике, место недостајања, оно што објашњава супротност – „*фалус је означајући елемент који је изузет, изопитен из означитељског ланца*“²⁰⁷. Субјекат нема доживљај да је његов Его конституисан другим, он једноставно има (имагинарни) доживљај себе који је језички опосредован: *Ја говорим, ја јесам, ја желим*. Самим тим он не зна ни ко је онај коме се обраћа, нити ко је онај који се њему обраћа (јер у основи је несвесни рад идентификација). У питању је цела она прича о *привиду*. Та послата порука се субјекту враћа од Другог као одговор на *захтев* жеље. Тај одговор је, још једном, ништа друго него означитељ – дакле, још једном, то је мањак, а то је ништа друго него *фалус*.

Лакан каже: „*Једини одговор је означитељ који означава његов однос са означитељем, те се субјекат отуђује од себе у степену у којем артикулише овај одговор*“.²⁰⁸ И отуд *стрепња од кастрације* као одговор на *минус фалус*, јер то је место празнине. Отуђено препречено $\$$ у односу на *захтев жеље* је стога место мањка, у чијој основи је имагинарна релација опосредована означитељем који недостаје. Жеља нужно подразумева отуђење, то је важно разумети, јер је препречено $\$$ оно које је ушло у поље означитеља од којег је жеља неодвојива. И још нешто – у основи жеље субјекта налази се игра изреченог и неизреченог, онога што субјекат зна и онога што не зна, једноставно видљивог и невидљивог.²⁰⁹ То је у основи конституисања субјективитета, прецизније његовог *Ја*, тог Лакановог *I* које је у основи жеље као отуђене од субјекта. Тако је уласком у симболичко субјекат ушао у оно што Лакан именује као *постојање, бивање субјекта*, у оном најпунијем значењу у коме се субјектом може бити.

Од питања упућеног субјекту – „*Шта желиш?*“, а након целог описаног догађаја конституисања његовог Ега (услед препреченог *a-a'*) субјекат ће се наћи пред новим питањем – „*Шта ја желим?*“. Или, да будемо лакановски прецизни: „*Шта ја, као препречени субјекат, желим?*“. Јер не смемо размишљати о одговору на ово питање ако немамо све време на уму то да је тим расцепом, том пречагом, наш субјекат – *укинут*. Та укинутост га обележава у сваком смислу. Одговор на то питање, које почиње са „*Ја желим*“, још једном се лакановским речником мора разумети као „*Ја желим Другог, јер је Други*

²⁰⁷ Lacan, *Constructing the Graph*, 23.

²⁰⁸ Lacan, *Further Explanation*, 35.

²⁰⁹ Види више у: Merlo-Ponti, Moris. *Vidljivo i nevidljivo*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2012.

објекат моје жеље, Други је именитељ моје жеље“.²¹⁰ Стога је укљученост Другог у субјектов фантазам неминовност. Једноставно, чим се субјекат нашао наспрам објекта *мало а*, прецизније слике, односно *имага*, *i(a)* – он је нестао, те у погледу те своје жеље он никада неће заиста бити прави, потпун субјекат.

Због тога је на овом месту важно разумети још један Фројдов термин, често употребљаван оригинално на немачком. У питању је *Verleugnen*, који преводимо као – *опорицање*. Када субјекат каже: „Ја *не* желим...“ или „Ја *не* кажем (да)...“ оно што је ту аналитички важно је управо то – *не*. Истовремено, важно је и то да, иако је субјекат рекао да не каже – он је управо то већ рекао, а да не зна да јесте. Инфантилна фантазматска идеја онипотентног Другог који зна оно што субјекат мисли лежи у основи овога. Али суочавање са реалним, са тим да Други не зна ништа о субјектовом мишљењу утреће пут за формулисање потпуно *супротног* захтева, *минус* захтева. И то ће бити у језгру неизреченог. То што је нешто неизречено говори само о односу имагинарног и семантичког на нивоу тог *негативног* захтева жеље који ће конституисати несвесно. Стога је важно јасно одредити да се у сржи односа између субјекта и Другог (као такође субјекта) налази поље жеље које тежи да се артикулише као негативна афирмација. И то је суштина *опорицања* – она доводи до тога да опорицањем долази до афирмисања управо тог што је самим опорицањем артикулисано. Најједноставније речено – када субјекат каже *нисам* он каже да *јесте*.²¹¹ Због тога Лакан закључује да: „*Verneinung* није потискивање нечега што је откривено, виђено или схваћено, већ ерозија чистог и једноставног означитеља“²¹². То је урушавање онога што је у основи односа између изрицања и означитеља, између исказа и изрицања, у крајњу руку, оног имагинарног и симболичког.

* * *

И тако још једном долазимо до нарцизма, али овог пута у контексту жеље. Наиме, нарцизам је тај који у причу жеље уводи *ерос*. Димензија нарцизма припада у највећој мери имагинарном регистру (али наравно да је и под утицајем симболичког и реалног, о чему смо говорили у претходном поглављу). И управо он заокружује наше разумевање субјективног односа са жељом. Субјектов *ерос* је ухваћен у однос са *имагом* другог, оним *i(a)* – које није

²¹⁰ Lacan, *Further Explanation*, 38.

²¹¹ Види више у: Lacan, *Desire, life and death*, 224.

²¹² Lacan, *The Dream about the Dead Father: „As He Wished“*, 93.

ништа друго до слика (фантазматског доживљаја заокружености) тела. А тело и либидо су, као што знамо, у најближој вези. Наиме, Лакан је тврдио да је *либидо психичка енергија жеље*²¹³. Стога су и либидо и жеља такође нераздвојиви, јер нема жеље без либида, без живог субјекта. То је некако јасно, јер је у основи *жеље свакако њена коначност*.²¹⁴ Због тога би фокус анализе требало да буде на ономе што Лакан именује као *генитална жеља*. Једноставно, уместо само о објектима жеље, потребно је говорити о *сексуалној и агресивној жељи*, односно *жељи за животом* и *жељи за смрћу*. Јер се амбивалентност ових жеља налази у бити субјективитета. О томе нам је говорио Фројд. То нам подвлачи и Лакан. Говорећи о односу *либида*, тог нагонског у човеку, и оног *симболичког*, он каже да је позиција жеље неодвојива од лингвистичке функције, и да „*еротизам тела субјекта који говори у апсолутном смислу је одређен означитељем*“.²¹⁵

Прича о нарцизму упућује на преокрет у смислу сукоба између препреченог $\$$ и објекта *мало а*. Наиме, позивајући се на *Потпун дијаграм (Слика 5)* наглашава се да је у питању оптичко представљање односа између *имагинарних елемената субјекта* и *његових симболичких елемената идентификације*. Тиме *стадијум огледала* од полазне *L* схеме поприма један усложњен тродимензионални приказ. То смо већ видели. У питању је свакако метафора у свој комплексности субјектовог конституисања конгруенције са другим, уз саприпадни однос три регистра где субјекат на том фантазматски-имагинарном плану проналази сопствено место у симболичком. Препречен субјекат је поништен утицајем означитеља и због тога свој спас налази у другом. А тај други је ништа до слика сопственог имагинарно заокруженог тела, оно *i(a)*, а самим тим – *други* је ништа друго до еротизовани објекат. Наиме, Лакан ће причу о жељи стога употпунити причом о нарцизму. Имагинарну релацију *a-a'* карактерише фантазматска заокруженост тоталитета сопственог тела. Али, са симболичким у игру улази и прича о *фалусу* – који је увек у функцији означитеља, и с тим у вези Лакан ће закључити да „*када је субјекат суочен са Другим, он се идентификује са фалусом, али у присуству фалуса, он се поново комада, распада*“.²¹⁶

²¹³ Lacan, *Constructing the Graph*, 4.

²¹⁴ Види више у: Јевремовић, *Савремена психоанализа и трагичко искуство субјекта самосвести*. 116

²¹⁵ Jevremović, *Telo, fantazam, simbol*, 137.

²¹⁶ Lacan, *Desire's Phallic Mediation*, 129. Да би појаснио ову тврдњу, Лакан наводи као пример појашњење односа између мушкараца и жене. Он сматра да се код мушкараца жеља налази изван односа љубави. Потпуно развијен облик овог односа би подразумевао да субјекат даје оно што нема, а према Лакановом становишту то је дефиниција љубави. Жеља се у идеалном контексту остварује код мушкараца тиме што он изнова проналази попуњавање празног места свог субјективитета у жени

Неуротични симптом је увек метафорички опосредован. Он зависи од фундаменталности *захтева* који се ставља пред субјекта. Тај захтев, као што смо рекли, неодвојив је од жеље. И отуд конфликт. Тиме је одређен симптом – тим конфликтом, тим расцепом у могућности реализовања захтева кроз жељу. Јер она се налази баш на месту између квантитета фрустрације и манифестације симптома. Отуд толика комплексност људске жеље. Отуд њена интенционалност има тако велики утицај, отуд њена забрана има тако велике последице. Јер она се налази усред чвора три регистра – *Имагинарног*, *Симболичког* и *Реалног*.²¹⁷ У тој *рупи* – месту њиховог тројаког преклапања.

Ово треба имати на уму приликом разумевања њеног тополошког представљања на *Графу жеље* (Слика 4). Наиме, у питању је кретање при сваком означитељском изрицању $d \rightarrow (\$ \diamond a)$. Већ смо рекли да алгоритам $(\$ \diamond a)$ представља фантазам, али Лакан додаје да је ово „формула суштинског интра-субјективног односа у који свака жеља мора бити уписана“.²¹⁸ На истом месту он говори да је овај однос исти као и онај приказан *L* схемом стадијума огледала. У питању је отуђујућа тензија услед имагинарне напетости коју смо представили као релацију $a-a'$. Она долази са места великог Другог, објекта велико А. Тог дискурса несвесног који субјекат због своје препречености никада неће моћи да досегне. Који ће заувек бити место његове чежње. Који ће бити место са ког мисли, а не зна да мисли. Који ће утолико и бити место његове жеље, а да то неће знати. Због тога ће жеља за субјекта увек бити место мањка, одсуства себе самог у односу на Другог као места жеље.

са којом је. То је због тога што Лакан сматра да жена симболизује фалус, тај мањак за мушкарца. Стога он закључује да мушкарац у љубави постаје роб своје жеље, односно роб фалуса. У еротском односу фалус своди жену на имагинарни објекат. Због тога Лакан каже да код мушкараца имамо двојаки објекат – објекат љубави и објекат жеље. Даље, када говори о односима које жене имају према мушкарцима, он такође сматра да постоји извесна двојакост, али да је ствар нешто другачија јер оне у мушкарцима проналазе – реални, прави фалус. Због тога ће оне у односу са мушкарцем моћи да досегну жељу у облику *jouissance*. С друге стране, објекат љубави који траже тиче се бића које је изван сусрета са жељом (Види више у: Lacan, *Desire's Phallic Mediation*, 129).

²¹⁷ Лакан уводи приказ Боромејског чвора: три прстена који се преплићу један са другим, један кроз другог, а који представљају управо ова три регистра – Имагинарно, Симболичко и Реално. Први пут о томе говори на семинару одржаном 9. фебруара 1972. године (Види више у: Lacan, Jacques. *The Seminar of Jacques Lacan: ...or Worse, 1971–1972, Book XIX, edited by Jacques-Alain Miller*. Cambridge: Polity, 2018.). Такође, на ову тему види више у поглављу *Боромејски чвор у књизи Лакан и психоанализа* где Јевремовић пише: „Важно је подвући још нешто: наиме, овде немамо посла са круговима. Структура о којој је овде реч јесте у простору. Тиме цела прича добија једну сасвим нову, тополошку, димензију. Круг је слика, колут је (односно – торус је) тело, и то тело у простору. Круг је дводимензионалан, торус има трећу димензију“ (Јевремовић, *Лакан и психоанализа*, 118).

²¹⁸ Lacan, *Desire's Phallic Mediation*, 116.

VIII Трансфер – о љубави и агесији

„Кад око друго око сусретне,
Тад једно у другом слику своју види;
Јер вид себе не види док не огледа
Оно што му као огледало служи.“
Вилијам Шекспир, *Тролио и Кресида*

Када је *Психа* разоткрила свог божанског мужа под светлошћу свеће, урадила је управо оно што је он од ње затражио да никако не чини. Забранио јој је да види његов лик – јер уколико би се то десило, претиле би јој незамисливе муке. Али ипак, њена (*људска*) жеља била је јача од захтева. Морала је да дозна ко је невидљиви љубавник који је ноћу посећује у страстеном жару и шапуће умилно на ухо. *Ко је он? Какав му је лик?* Наравно, постојала је ту и одређена *стрепња* – да није можда чудовиште, на шта су је упозоравале завидне сестре. Ипак, под благом светлошћу, открио се ни мање ни више него лик *Ероса*, сина велике Афродите. Између Психе и Афродите је дакако било нетрпељивости. У ствари, тако је све и почело. Наиме, Афродита је била бесна и понижена, јер су људи говорили да је једна земљанка лепша од богиње, занемарујући њене храмове и култ. Истовремено, Психа је проклињала ово поистовећење, јер није имала просце, већ само идолопоклонике. Свакако, Афродита је желела да је уништи. Због тога је послала свог сина да изврши осветнички план. Али, он се заљубљује у Психу, отима је, и то све под велом тајне, под велом мистериозног (не)присуства – она је могла да га чује и тактилно осети, али није могла да га види. У тренутку када је Психа обелоданила свог драгог, кап воска пада на његову голу кожу, он бежи и дуго болује од нанете ране.

Апулејев *Златни магарац*²¹⁹ нуди више детаља о самој причи, али оно што је за нас на овом месту важно јесте управо питање *жеље*, испреплетено са *љубављу* и *агресијом*. А видећемо, уверава нас Лакан, да се ови појмови налазе у самој основи разумевања феномена *трансфера*. У сржи овог мита – и због тога је он тако важан за нас – у том за Психу конститутивном тренутку када угледа лик Ероса, крије се метаморфоза. *Метаморфоза Психе* је метафоричка *метаморфоза људске психе*, или, лакановским речима – рађања субјектове жеље као жеље Другог.

Да би се разумело шта је Лакан говорио о овом миту и на који начин је одређена места довео у везу са нашом темом, поред читања *Златног магараца*, неопходно је осврнути се на слику (*Слика 9*) коју он исцрпно и у више наврата тумачи током својих семинара о трансферу одржаним у периоду 1960–1961. године. У питању је слика *Ерос и Психа*:

Слика 9: *Amore e Psiche*, Zucchi Jacopo²²⁰

Као што видимо, овде је представљена управо описана сцена – тренутак *разоткривања*. Разоткрити значи открити нешто, неку истину која је била на неки начин

²¹⁹ Види више у: Апулеј. *Златни магарац*. Београд: Kosmos издаваштво, 2003.

²²⁰ Лакан је ову слику видео у галерији Боргезе (Galleria Borghese) у Риму, са чијег сајта је ова слика преузета: <https://www.collezionegalleriaborghese.it/opere/amore-e-psiche>

скривена, оку недоступна. Прекршивши захтев који је пред Психу стављен, она пада у поље жеље. Видевши оно што ће готово у истом тренутку нестати, прецизније *одлетети*, она је остварила своју жељу. А оно што је она заиста желела да разоткрије и ухвати јесте – *лице жеље*.²²¹ Психа тиме од пасивне девојке неизмерне лепоте постаје активна протагонисткиња своје нове судбине.

То што је видевши спознала, за њу има двојако значење. С једне стране, *олакшање*, јер невидљиви љубавник није неко чудовиште, али, с друге стране, она својом непослушношћу *издаје* некога кога је волела. Ипак, тиме она бива суочена са ефектом своје жеље, њеном последицом – она својом жељом бива поништена. Да би преживела, мора постати оном која решава низ (немогућих) задатака пред које је ставља Афродита. Тиме њено конституисање уистину започиње. Лакан наглашава да „*разилажење жеље и захтева обележава све почетне фазе либидиналне еволуције*“.²²² Испуњењем (забрањене) жеље, а сетимо се да је *жеља субјекта увек жеља Другог*, она напokon и уистину постаје – *Психом*. Тиме почињу њени подвизи, и због тога је овај мит вековима био толико утицајан кроз уметност, књижевност, филозофију, а у новије време, свакако и психоанализу.

Описујући детаљно слику, Лакан нас постепено води до поенте. Све постаје кристално јасна. Наиме – ову метаморфозу не прати ништа друго до *комплекс кастрације*. Он сматра да приказ ове сцене, и због тога јој посвећује толико детаљно тумачење, указује да је феномен кастрације – „*по својој структури и нагонској динамици, центриран на такав начин да се тачно поклапа с оним што бисмо могли назвати тренутком у којем се душа, односно психа рађа*“.²²³ С тим у вези посебно је важно обратити пажњу на два мотива. Први је тај да Психа у руци држи оштрицу, неку врсту ножа. Он може имати симболику заштите, јер она није могла да зна кога ће видети; у исто време, њихова нага тела упућују на још нешто. Наиме, након разоткривања, Ерос бежи услед повреде која му је нанета, и дуго се опоравља. Њега ће неговати, ни мање ни више него мајка, иста она која га је послала да се освети Психи и од које је крио неочекивану љубав која га је задесила. Други важан мотив је ваза са цвећем која се, како видимо, налази готово у самом центру слике. Не можемо а да не приметимо да она неодољиво подсећа на ону вазу са цвећем приказану на Лакановом *Потпуном дијаграму* (види *Слику 5*). У основи дијаграма је, као што знамо, приказ

²²¹ Lacan, *The Symbol Φ*, 237.

²²² Lacan, *Psyche and the Castration Complex*, 226.

²²³ Lacan, *Psyche and the Castration Complex*, 226.

нарцизма. Случајност (уколико је случајност) овде је готово невероватна. Јер оно што се крије иза овог букета је дискретно скривен – анатомски *фалус*. Лакан готово шаљиво примећује да иза букета (на *Слици 8*) у том, стриктно анатомском, смислу, нема места ни за најмање гениталије и да – „*оно што ће Психа да одсече, је већ нестало*“.²²⁴ Или другим речима – *фалус* као симбол, а истовремено и означитељ, увек представља одсутност у свом присуству. Тамо где очекујемо да се *фалус* налази – тамо се он не може наћи, он тамо није. Због тога је однос између жеље и захтева увек прича о *недостатку* – у питању је „*фатаморгана захваљујући којој се (огледална) слика поистовећује са делом који јој недостаје и чије невидљиво присуство даје лепоти њену блиставост*“.²²⁵ То је суштина разумевања функције објекта *мало а – малог а* као фантазма целине (односно дела који представља целину).²²⁶ Обрнута ваза на *дијаграму* је илустрација овог дела који недостаје, *фалус* је оличен управо у ономе што слици недостаје. Он се налази *с оне стране*. Управо то *извртање* указује на оно што је најскривеније у субјекту, оно чиме се празнина вазе испуњава – а то је букет.

²²⁴ Lacan, *Psyche and the Castration Complex*, 229. Позивајући се на Фројда и Џонса (Ernest Jones), Лакан на овом месту помиње грчки термин *aphanisis*, који се преводи као *ишчезавање* или *нестајање нечега или некога*. Наиме, Џонс је у психоанализу први увео овај грчки термин, који по њему означава ишчезавање сексуалне жеље, и каже како се он налази у основи деловања комплекса кастрације услед чега се јавља субјектов страх који продукује *нестанак* жеље. Лакан на то одговара да у основи није субјектов страх од нестанка као таквог, већ да је проблематика са којом се овде суочавамо та да *фалус* као симбол жеље бива драгоцености, важнији од саме жеље. Јевремовић о овом појму у контексту Лаканове теорије пише: „*Појам афанисис указује нам на чињеницу која је Лакана својевремено затекла неспремног [...] Укратко, тицала се извесности приче о фалоцентричном поретку ствари. Реч је, наиме, било, као што ћемо то убрзо видети, о наличју процеса заснивања означитељске структуре. Другим речима, у питању је била нулта тачка заснивања поретка субјективности – субјективности виђене из перспективе психоаналитичког дискурса*“ (Јевремовић, *Психоанализа и онтологија*, 227).

²²⁵ Lacan, *Mourning the Loss of the Analyst*, 387.

²²⁶ У питању је објекат као метонимија – део који представља целину. С друге стране, метафора није ништа друго до идентификација, уз још једно одређење – *метафора претпоставља да је значење доминантни податак и да оно среће, наређује и користи означитеље до те мере да се читава врста унапред успостављених лексичких веза поништава* (Lacan, *Metaphor and metonymy (I)*: "His sheaf was neither miserly nor spiteful", 218). *Метафора је могућа када је значење ишчупало означитељ из његових лексичких веза* (Lacan, *Metaphor and metonymy (I)*: "His sheaf was neither miserly nor spiteful", 218). *Од метафоре је супротна метонимија. Опозиција између њих је фундаментална за разумевање неурозе и нормалних феномена свакодневне психопатологије живота. Оно што је Фројд назвао сажимање је метафора, а померање је метонимија* (Lacan, *Metaphor and metonymy (I)*: "His sheaf was neither miserly nor spiteful", 221). Појава метонимије је услов сваког функционалног истраживања поремећаја језика код неуроза и психоза. Метонимија је примитивнија, она ће бити предуслов за развијање метафоре као носиоца симболичког.

Као што смо рекли, у бити ове приче је кастрација. С тим у вези, Лакан указује на *парадокс* везан за *Едипов комплекс*. У основи тог парадокса је разилажење које је са њим у вези – одређени несклад између онога што за субјекта представља његов објекат жеље (који је неретко у *Едипалној ситуацији* и објекат љубави) и онога што се у Другом налази на месту те жеље. Било да се ради о захтеву који субјекат поставља пред Другог у оралној фази, или захтеву који Други поставља пред субјекта у аналној фази, овај несклад ће имати ефекат *агресивног примарног садизма*. Фантазам комадања или прождирања парцијалног објекта дојке услед рефлекса грижења, може се посматрати као корен онога што ће бити *фантазам о фелацији*.²²⁷ У основи тога је управо *примарна агресија* која обележава комплекс кастрације, фантазматску тежњу да се генитални орган, *фалус* одузме или уништи. Ипак, важно је нагласити следеће – и мушкараци и жене пролазе кроз овај конфликт. А Лакан истиче да наине, ни мушкарац, ни жена, не врше кастрацију. Али ко онда *кастрира* у *лакановском* смислу? Одговор је јасан: *сам имаго фалуса који се огледа у нарцистичкој целовитости тела*. Оно што кастрира је недостатак, оно невидљиво што прети из прикрајка. То је сам однос између субјекта и његовог означитеља жеље, која се пројектује на анатомски фалус, а која је део фантазматско-телесне заокружености тела. Дакле сама фатаморгана. „Отуда и овај специфични имагинарни сукоб који укључује виђење себе као лишеног или не овог додака,“ каже Лакан, и додаје да се „око ове замишљене тачке развијају симптоматски ефекти“²²⁸ целокупног комплекса кастрације.²²⁹

Утолико је још важније разумети шта у *лакановском* смислу значи *фалус* и која је његова функција. Свакако, уласком у гениталну фазу субјекта, престајемо да говоримо о сексуализацији неке функције, као што је то био случај до сада. Гениталну фазу карактерише буђење саме *сексуалне функције* као такве и то значи да први пут жељу можемо разумети као пуну жељу – *жељу као сексуалну жељу*. Ипак, у инфантилном периоду да би се приступило чисто телесном, анатомском прихватању сексуалности органа, *он* – тај орган, мора да заузме место *означитеља*. А да би постао означитељ, он се мора одстранити,

²²⁷ Lacan, *Psyche and the Castration Complex*, 230.

²²⁸ О анализи симптоматских ефеката комплекса кастрације Лакан говори о случају Доре. Види више у: Lacan, *The Symbol Φ*, 244, као и: Frojd, Sigmund. *Dora, fragmenti analize jednog slučaja hysterije*. Београд: Ћигоја, 2003. Такође, важно је нагласити да хистерију као облик неурозе карактерише тешкоћа субјекта да се одвоји од примарног објекта љубави (на пример, код Доре је то њен отац) и да пређе на наредни нормално очекиван однос љубави (неки мушкарац, у складу са развојем зреле сексуалности).

²²⁹ Lacan, *The Symbol Φ*, 244.

једноставно, мора се од њега одустати.²³⁰ Отуд кастрација као фантазматска неминовност. И због тога Лакан говори о *фалусу* као знаку *одсутства*, отуд онај његов *минус*. Он никада није тамо где очекујемо да ће бити. Фалус је увек *с оне стране*. Због тога Лакан каже:

„Ако *Фи*, фалус као означитељ, има место, то је управо допуњавање Другог у тачки у којој само означавање изостаје – у тачки у којој се Други конституише чињеницом да негде недостаје означитељ“.²³¹

То место ће Лакан означити као $S(A)$, то јест, као означитељ коме недостаје означитељски систем. Даље, долази до конституисања субјекта, који отуђивши се од себе постаје препречени субјекат, оно $\$$ у пуном лакановском значењу. Отуђивши се од себе самог, наш субјекат ступањем у *Симболички поредак* губи себе – а тиме он нестаје. Утолико постаје јасније зашто је функција *фалуса* увек део и имагинарног и симболичког.

Као што смо до сада могли да видимо, Лакан је волео да се поиграва симболима којима је представљао одређене појмове у оквиру своје теорије. Посебно је волео да се игра малим и великим словима. И то није случајно. У томе лежи одређена прецизност и истицање разлика између онога што на први поглед може деловати слично. Тако он говорећи о *фалусу* прави разлику између малог *фи* и великог *Фи*.²³² Мало *фи* значиће симболом ϕ и рећи ће да он представља (имагинарни) *фалус* који је укључен у *психичку економију на нивоу комплекса кастрације*.²³³ С друге стране, велико *Фи*, обележено као Φ , представља „симбол на месту где се јавља недостатак означитеља“.²³⁴ Једноставно, оно за шта немамо речи, оно што не можемо речима исказати и артикулисати, не може самим тим бити субјективно. Рекли смо да је Психина лепота неизрецива. Једноставно је немогуће описати је познатим језицима. Због тога кажемо да је њена лепота *божанска*. То превазилази искуство људског субјективитета, то је *с оне неке друге стране* субјекта. Да би постало субјективно, морало би да заузме нову позицију. То може бити позиција Другог, свакако Другог као субјекта за

²³⁰ Више о питању комплекса кастрације код деце види у Фројдовој студији случаја *Мали Ханс*: Freud, Sigmund. *Mali Hans*, Beograd: Ćigoja, 2003.

²³¹ Lacan, *Psyche and the Castration Complex*, 230.

²³² Лакан, иако каже да је мало *фи* имагинарно, јасно истиче: „Замолићу вас да не трчите безглаво ка аналогијама којима је лако и примамљиво да се препустите, говорећи себи на пример да је Φ симболички фалус, а ϕ имагинарни фалус. Ово је можда у извесном смислу тачно, али ако се задовољите тиме ризикујете да не видите интерес ових симболизација, а верујте ми да не уживам у бескрајном умножавању да бих прзжио површине аналогије и интелектуална помагала. То, строго говорећи, није циљ наставе. Поента је да видите шта намеравам да представљају ова два симбола.“ (Lacan, *Real Presence*, 251).

²³³ Lacan, *The Symbol Φ* , 226.

²³⁴ Lacan, *The Symbol Φ* , 226.

себе – тиме би се субјекат померио на ново место – „*све до најрадикалније тачке где би идеја комуникације била могућа*“.²³⁵ Једноставно, све што субјекту нешто значи *или* да би он нешто разумео *или* да би у крајњу руку то било комуникативно – све то увек мора бити на месту Другог. Усвајањем *Симболичког поретка*, наш субјекат може да осети или да доживи само оно што је у стању да артикулише, само оно за шта постоје *речи*. Каже се да Ескимима имају више од педесет израза за снег. То је за њих важно, јер вероватно од тога који снег пада зависи да ли могу да лове фоке или је лед превише танак. Овде је на виделу однос између језика и пуког преживљавања. Код нас, снег је или пао или није. Можда можемо евентуално још да се похвалимо изразима лапавица или мећава. Ми не можемо говорити о педесет других врста снегова, јер једноставно, ако немамо речи за њих, они за нас не постоје²³⁶ – то ће стога остати *с оне стране* нашег разумевања о снегу. А сасвим је могуће да би Еским у Београду имао другачију перспективу од нас. То је оно што је важно. Због тога је Ф као означитељ увек скривен, због тога је он означитељ који недостаје. Али у исто време он је и знак – најважнији знак међу знаковима. И због тога ће Лакан рећи да „*од њега нема сигурнијег знака жеље, под условом да више не постоји ништа друго осим жеље*“.²³⁷ И ту долазимо до суштине. Наиме, видели смо да је Ф истовремено и знак, али и означитељ. Али то није све. То Ф је у својој основи много више од тога – то је *реално присуство жеље*. И као таково оно „*означава структуралну тачку која представља недостатак у систему означитеља*“.²³⁸ Због тога – и ово је суштина – фалус можемо видети само као *имагинарну функцију ф*. Утолико се фалус као знак жеље увек испољава као предмет жеље. Оно што се њиме означава (услед тог мањка) не може бити директно означено, јер оно је увек *с оне стране*, изван сваког могућег значења – у питању је стварно присуство жеље, као што смо нагласили, а то увек подразумева поништавање, брисање субјекта.

²³⁵ Lacan, *The Symbol Φ*, 238.

²³⁶ За ову тему занимљива је анегдота о Вуку и Његошу о којој пише Станислав Винавер у свом делу *Језик наш засушни*. Он ту наводи: „*Његош се жалио Вуку на недовољну глупост и оскудну изражајност нашег језика. Вук, оптимиста и уверен у стваралачку снагу народа, одговорио му: „Ако му шта у језику затреба, народ ће то већ створити, чим му устреба“*. Дакле, по тој анегдоти, Вук је мислио да извесне форме, облици, обрти, окрети и изрази нису нужни све док се не јави потреба за њима. А чим се потреба јави – то и њих; народ ће их створити.“ (Винавер, *Језик наш засушни*, 204)

²³⁷ Lacan, *The Symbol Φ*, 243.

²³⁸ Lacan, *Real Presence*, 260.

Колико је мит о Психи и Еросу важан за нашу тему *трансфера* указује Лаканов став да је *царство Ероса бесконачно* и да превазилази било које поље које *Добро* може да обухвати. Због тога он скреће пажњу да аналитичар не сме као циљ терапије имати идеју *доброг* за пацијента, већ оно много узвишеније, оно што је изнад свега, а то је ништа друго него психоаналитичко поимање – *ероса*.²³⁹ По том питању Фројд завређује сву Лаканову наклоност. Фројдово овладавање митовима у сврхе психоаналитичке теорије и добит коју је из њиховог тумачења понудио јесте оно што је целу ствар између осталог учинило толико херменеутичком. *Ерос* је оно у човеку што нагони на спајање са другим, на заокружење са другим, или, да одемо још даље – заокружење другим. У питању је, наравно, прича о љубави, јер *ерос* или *amore* – није ништа друго него љубав. Вероватно сви имамо идеју о томе шта је љубав – некад смо је осетили, некога смо волели или смо били вољени. Али да ли је то заиста значи да знамо шта је *љубав*? И, уосталом, шта је љубав за Лакана? Две ствари су овде важне – прва је неодвојивост појма жеље и љубави, а друго је питање *релација*. Лакан сматра да је тврдња – *жеља је увек жеља Другог* – посебно важна, јер је управо то место жеље сматрао локусом рађања љубави. Иницијалну љубав коју субјекат остварује можемо да разумемо кроз илустрацију – то је оно што се дешава између субјекта и објекта када дете пружи руке ка другом и он на то одговори раширеним рукама за загрљај – а то није ништа друго него тренутак када други постаје жеља субјекта. Међутим, у љубави крајњи циљ жеље остаје у одређеној мери увек скривен, јер је та жеља у ствари, како каже Лакан – „*над Другог (објекта велико А) у другог (објекат мало а)*“.²⁴⁰ Овде се крије још једна замка, а то је веза између љубави и кривице: Лакан каже да је љубав у основи потреба субјекта да буде вољен од оне особе према којој осећа кривицу (услед сапостојања примарне агресије као људске). Због тога је присуство Супер-ега за разумевање ове емоције неоспорно, а то посебно треба да имамо на уму у контексту односа између љубави и трансфера.

Важност досезања љубави као феноменолошког ефекта у контексту аналитичке ситуације је оно на шта нас упућује Лакан. Наиме, он сматра да ће управо *трансфер* имати кључну улогу за субјекта да схвати шта је оно што му недостаје и то управо кроз релацију љубави. Јер заиста, љубав је увек питање релације, за њу је увек потребан други. На ту тему он каже:

²³⁹ Lacan, *In the Beginning Was Love*, 9.

²⁴⁰ Lacan, *Transference in the Present*, 176.

„Нисам ту (као аналитичар) за добро човека, већ зато да он воли. Да ли то значи да га морам научити како да воли? Јасно је да је тешко избећи ову неопходност. Мораћемо да укажемо да волети и љубав нису идентичне ствари“.²⁴¹

Због тога се истиче да је важно разумети разлику између тога шта значи *волети*, а шта *знати шта је волети*. Сетимо се да је и Фројд о овој теми пуно говорио. Он је истицао да вољење у себи садржи три опозита: први, љубав-мржња; други, волети-бити вољен; и трећи љубав и мржња – равнодушност. О љубави највероватније најлакше дознајемо из њеног опозита са мржњом. Али можемо се запитати да ли је могуће волети без примарног искуства бити вољен? Волети другог – објекат љубави – основа је могућности за *знати шта је волети*. Због тога је провокативно питање – да ли субјекат може да воли себе? Фројд говори о томе да нарцизам подразумева да особа тада воли себе. Али сматрам да овде треба да будемо изузетно опрезни. Да ли тада можемо да говоримо о томе да та особа заиста воли себе у пуном значењу које се додељује овој емоцији? Да ли она заиста *зна шта је волети*? И нисмо ли управо рекли да је љубав увек питање релације? Лаканов став би водио до закључка да то није могуће, већ да је у основи одређена дисторзија на нивоу *стадијума огледала*. Свакако, говорећи о релацији субјекат–аналитичар, Лакан инсистира на важности љубави, те каже да „*феномен трансфера треба да одражава љубав до мере да се од ње више не разликује*“.²⁴² То је његов став. О томе је говорио и Фројд на свој начин.

Фројд је сматрао да највеће стварне тешкоће са којима се аналитичар сусреће на сеансама леже у разумевању комплексности трансфера. Посебно је истакао *еротски трансфер*, ситуацију у којој се пацијент заљубљује у аналитичара. Оно што се овде доводи у питање и са чиме се обоје суочавају јесте проблем наставка терапије. Наравно, уколико пацијент то не саопшти терапеуту, он једноставно може престати да долази, или се може суочити са тим да је дошло до заљубљивања. Шта чинити у тој ситуацији? Ова проблематика тема је многих теоријских расправа. Лакан је једном приликом озбиљно рекао нешто што може звучати шаливо – „*где сте икад видели атрактивног аналитичара?*“²⁴³ Занимљиво питање из данашње перспективе свакако. Али, ако је то тако, ако аналитичара замислимо као старијег брадатог мушкарца или као госпођу скромног и неупадљивог изгледа

²⁴¹ Lacan, *In the Beginning Was Love*, 15–16.

²⁴² Lacan, *The Metaphor of Love: Pheadrus*, 38.

²⁴³ Lacan, *In the Beginning Was Love*, 14. Фројд је пак то формулисао нешто другачије, рекавши да терапеути који доживе овакву ситуацију не треба да се занесу идејом да је то због њиховог жара или шарма – у питању је нешто што има везе само са радом одређених несвесних процеса код пацијента.

с наочарима – у шта се онда пацијенти заљубљују? И у крајњу руку – „*Is this love that I'm feeling?*“, да цитирамо популарну песму. И ако није – шта је? Фројд је сматрао да нема сумње да је „*појављивање страственог захтева за љубављу рад отпора; отпор користи љубав да прекине континуитет третмана, као и да скрене заинтересованост за терапијски рад и стави аналитичара у незгодну позицију*“.²⁴⁴ Лукаво од стране отпора, зар не? На тај начин се руши сав ауторитет терапеута, он постаје објекат љубави, као и сексуални објекат, чиме се поставља на исту равн са пацијентом. Такође, уместо да се настави терапијски рад, ово питање заљубљивања свакако ће постати централна тема.

Дакле, шта радити у ситуацији еротског трансфера? Престати са терапијом или наставити? Како наставити рад у околностима када пацијент гаји нежна осећања према терапеуту? И још једно питање – да ли је овде посреди *eros* или нешто њему супротно? Фројд је децидан, он не подржава у овој, свакако незгодној ситуацији, ни претерано моралисање нити позивање на социјалне конвенције. Наравно не долази у обзир ни позивање пацијента да игнорише та осећања као безначајна уз инсистирање да се настави са третманом као да се ништа није десило. Оно што он истиче јесте да психоанализа треба да се базира на *истини*, и само тако она оправдава своју *етику*. Истина се захтева и од пацијента, исто колико и од аналитичара. Уз суочавање и говорење истине, од терапеута се очекује и *неутралност*.

Фројд ће рећи – неутралност аналитичареве позиције подразумева да – „*аналитичка техника од психоаналитичара захтева да пацијенту који жуди за љубављу ускрати задовољство које он захтева*“.²⁴⁵ И у томе би пацијент требало да опстане. Од тога не треба да побегне, јер би га исто сачекало у првој следећој ситуацији. Ове околности не смеју ни да се негирају, јер не би ли то било подржавање механизма одбране? Али у исто време не сме доћи, а то је с етичке стране потпуно јасно, ни до остваривања ових емоција. Уколико је аналитичар неутралан, а пацијент опстане у својој *истини*, то за циљ има да се те *силе*, које су посреди, искорите у сврху промене. Терапеут ту има функцију заменског објекта – особа није заљубљена у њега, у питању је нешто друго. Успешним наставком терапије се ради на томе да се ове *силе* умање, јер све док се ова ситуација не разреши, пацијент неће моћи да осети задовољство у *реалним односима*. Вештина лежи у томе да терапеут не сме да одбије

²⁴⁴ Freud, *Observations on Transference-Love*, 163

²⁴⁵ Freud, *Observations on Transference-Love*, 164–165.

трансфер љубави, али не сме ни да пружи позитиван одговор. То је званично Фројдов став, о коме он каже:

„Он [психоаналитичар] мора да се чврсто држи трансферне љубави, али тако што је третира као нешто нестварно, као ситуацију кроз коју се мора проћи у лечењу и која се мора пратити до њеног несвесног порекла и која мора да помогне да се све оно што је најдубље скривено у пацијентовом еротском животу доведе у свест и стави под њену контролу“.²⁴⁶

У основи су дакле потиснуте сексуалне фантазије, које воде све до најранијих односа са примарним објектима љубави. И тако, још једном долазимо до приче о *Едиповом комплексу*. Али, да ли то значи да се особа не заљубљује у реалну особу према којој гаји нежна или еротска осећања? Да ли сваки избор љубави субјекта подразумева неку врсту понављања садистичких тежњи из његове оралне фазе или су под утицајем захтева који су пред њега стављени у аналном периоду или су производ неразрешеног *Едипалног конфликта*? Да ли само уколико се деси еротски трансфер, који се као такав препозна од стране аналитичара и након тога се посвети раду на истом, особа може свега тога да се ослободи и заиста сазна шта је то волети? Лакан ће одговор на ова питања тражити у свом одређењу трансфера љубави.

Једно је јасно – „реалност трансфера је присуство прошлости“.²⁴⁷ Али то присуство прошлости има једну специфичност – то је *активно* присуство које има функцију *преноса* у релацији између субјекта аналитичког искуства и терапеута. Наиме, оно што се дешава у трансферу, а као што смо већ приметили, јесте – некакво *повнављање*. Субјекат има потребу за понављањем нечега из прошлости²⁴⁸, понављању неких несвесних сећања. Најпрецизнији бисмо били ако бисмо рекли да је у питању понављање *релација*, а Лакан ће додати и *значења* са њима у вези. Али, шта субјекат означава онда својим понашањем у трансферу? На сцену још једном ступа снага несвесног. У несвесном се налазе одређени психички процеси који се „дешавају, развијају и конструишу за Другог, који је ту, чак и ако не знамо [...] они су ту да би их Други чуо“.²⁴⁹ Трансфер се стога увек манифестује у односу са Другим коме се субјекат обраћа. То је његова конститутивна функција. Због тога је понављање праћено феноменом трансфера специфично. Оно има одређени перформативни ефекат. Оно

²⁴⁶ Freud, *Observations on Transference-Love*, 166

²⁴⁷ Lacan, *Transference in the Present*, 174.

²⁴⁸ Сетимо се да је Фројд функцију понављања приписивао Егу, као и да је он место отпора.

²⁴⁹ Lacan, *Transference in the Present*, 175.

је увек комуникативно. Место које аналитичар заузима у односу на жељу анализираниог – води до конститутивног питања за субјекта, а то је питање жеље – *Шта он жели?* А то питање жеље је, наравно, увек у вези с оним несвесним. Због тога, Лакан ће истицати да би добра лична анализа требало да води прекидању принуде понављања. То се постиже одређеним *заобилазним путем*, а оно што се заобилази није ништа друго него *Ананке* (Ανάγκη).²⁵⁰

Лакан ће донети закључак да уколико следимо ову Фројдову мисао, она ће нас још једном одвести до *недостатка, некаквог мањка*. Јер, кастрација није ништа друго него *знак или метафора недостатка*.²⁵¹ Наш субјекат не зна шта му недостаје, он, да тако кажемо, није свестан сопственог мањка. Због тога је у основи психоаналитичког пута откривање *несвесног Другог*. Јасно је да се од психоаналитичара очекује да има неко *знање*. То што он зна, очекује се да пренесе и подели. У својој основи, то знање треба разумети као – *знање о несвесном*. Али, верујем да они који дођу на психотерапију не долазе по *то* знање, верујем да они долазе по неко друго више чињенично, више егзактно знање. Али знање о несвесном је оно што треба да добију, и у крајњу руку оно што ће, хтели они то или не, спознати – сопствени мањак. Субјекат аналитичког искуства нема идеју о томе, а вероватно ни не треба да је има. Због тога то и јесте оно што недостаје. Једноставно – оно што субјекат налази у третману артикулисаће се у облику који му недостаје, а то није ништа друго него *његова жеља*. То је још један Лаканов став. Ипак, за то је потребно време (како у *хронолошком* тако

²⁵⁰ Вулевић о овом појму пише: „Са увођењем теорије нарцизма и друге теорије нагона, нагона живота и нагона смрти, као и друге Фројдове топике, реално није само оно што је супротно халуцинацији. То је нужност, притисак стварности. Фројд јој даје митско име Ананке. Према грчкој митологији, Ананке влада боговима и људима. Тако, вели Рикер, можемо говорити о принципу реалности пре и после друге Фројдове теорије нагона: пре теорије нагона смрти, принцип реалности је регулативни концепт као и принцип задовољства. Ту нема ничег трагичког, ничег што би указало на потоње сагледавање света као борбе између Ероса и Танатоса. Али, наставља Рикер, *шта се дешава са овом јединственом опозицијом између жеље и реалности онда када се измести у нову теорију нагона? Ово питање се поставља због тога што се први појам у пару, задовољство, колеба у свом основном значењу, као и због реалности смрти. Ту се не ради о нагону смрти, већ о мојој личној смрти, смрти као судбини. То је оно по чему је реалност трагичка*“ (Ricoeur, *Freud and Philosophy*, 325). Чињеница је да у Фројдовим каснијим радовима карактеристике принципа реалности бивају појачане. Реалност је ту нешто сурово и нељудско, нешто што у самом корену осујећује фантазије испуњења жеље. Субјекат се буну, опире реалности: „*И неуроза и психоза изражавају побуну Оног у односу на спољашњи свет, то јест невољност, односно немогућност да се прихвате захтеви реалитета, то јест Ананке [...] у неурози део реалности бива избегнутм у психози он бива измењен*“ (Vulević, *Psihoanaliza, jezik i tumačenje*, 54–55)

²⁵¹ Lacan, *The Metaphor of Love: Pheadrus*, 39.

и у *тополошком* смислу) и услед чега терапија траје – јер је потребно време да се развије трансфер љубави који ће код субјекта „исцрпну потребу за поседовањем претворити у питање жеље“.²⁵² И управо је због тога, како тврди Лакан, трансфер неодојив од питања жеље, као и од питања љубави.²⁵³ У основи је појава која се открива кроз сусрет две стране у специфичном контексту анализе.

Али шта је са несвесним самог аналитичара? Фројд је, као што смо видели, говорећи о еротском трансферу нагласио као важну неутралност терапеута. Он не сме да се упеца у мрежу субјектовог несвесног која је бачена на њега а да субјекат то не зна. Због тога се Лакан пита:

„Шта неко мора постићи да би био аналитичар? Људи кажу да мора да зна нешто више о дијалектици свог несвесног. Али шта он тачно зна о томе на послетку? И, изнад свега, колико далеко мора то да спозна у погледу самих ефеката знања? Једноставно ћу поставити следеће питање: шта остаје од његових фантазија? Знате да могу ићи даље и говорити о његовој фантазији, под претпоставком да постоји једна фундаментална фантазија. Ако је кастрација оно што се мора прихватити на крају анализе, какву улогу мора да има оживљавање од кастрације у Еросу аналитичара?“²⁵⁴

Наравно, пут ка давању одговора на ово питање сада већ можемо да наслутимо. Потребно је разумети, препознати, артикулисати и тополошки одредити саму жељу аналитичара. Лакан сматра да ту посредни није жеља која је у вези са односом који аналитичар има са пацијентом. У основи је нешто друго. Да бисмо то открили, прво морамо да разумемо шта се од аналитичара очекује у терапијској релацији.

²⁵² Lacan, *Medical Harmony: Eryximachus*, 65.

²⁵³ Јевремовић на тему Лакановог разумевања односа између трансфера и љубави пише: „Нарцистичка (тј. огледална) релација субјекат–објекат мало а значајно бива употпуњена једном новом димензијом. Интервенцијом фалуса, тј. увођењем симболичког поретка у сферу субјективности, успоставиће се поменута нова конститутивна релација: релација субјекат–објекат велико А. Фалусна функција аналитичара огледаће се, дакле, у дијалектички прогресивном враћању субјекта сопственој несвесној жељи. Тек вретивши се у њу субјекат ће моћи да изађе из себе. Тек изашавши из себе, моћи ће да ступи у симболичку (а самим тим и љубавну) размену са другима. За Лакана то би био циљ и смисао психоанализе.“ (Јевремовић, *Psihoanaliza i ontologija*, 121).

²⁵⁴ Lacan, *The Atopia of Eros: Agathon*, 105.

Лакан је посао аналитичара одредио јасно и у складу са својом терминологијом – од њега се захтева да заузме *празно место*. Само тако је могуће да се жеља субјекта, у тој празнини, обелодани као жеља Другог. То празно место је позиција означитеља, оно Ф, услед чега се бришу сви други означитељи. Као што смо рекли, то је најважнији означитељ, *означитељ над означитељима*. Означитељ *с оне стране*. И баш на том месту, субјекат аналитичког искуства треба да преко аналитичара као Другог пронађе себе. „*Субјекат мора бити у стању да детектује означитеља који недостаје*“²⁵⁵, а функција терапеута је да му као Други на празном месту то омогући. Јер, оно што сваки (неуротични) субјекат жели јесте да постане *фалус* – то је његова крајња жеља коју тражи на месту Другог.

Даље, када се говори о томе колико аналитичар треба да се посвети личној терапији и које су очекиване границе тог рада, често се говори у контексту контратрансфера. Лакан се неоспорно ограђује од овог појма у својој теорији. Он га ставља под наводнике и каже: „*контратрансфер*“, *како га они зову*²⁵⁶. Ти они, ти неки други психоаналитичари који о контратрансферу говоре – највише реферишући на Его психологе.²⁵⁷ Он не пориче његово постојање, али чини се да није задовољан термином. Под „контратрансфером“ он сматра неопходност ангажовања аналитичара у самој трансферној ситуацији и разуме га као његову последицу, коју свакако треба анализирати.²⁵⁸ Неоспорно, појам подразумева оно несвесно, оно *нешто* што остаје у сенци аналитичара, оно *нешто* што је остало неанализирано и што штети његовом раду – а посебно уколико аналитичар бива на неки начин испровоциран оним што се дешава на самој сеанси. Ако је то *нешто* остало несвесно, онда оно измиче, без његовог знања о томе, и (штетно) утиче на третман. Све то као последицу има неувремене интерпретације, непримећивање оног важног што субјекат артикулише, а што за последицу може имати и грешку. Још је Фројд говорио да је немогуће у потпуности осветлити несвесно, неки део ће увек остати у мраку. Али терапеут који је прошао кроз

²⁵⁵ Lacan, *Sygne's No*, 268.

²⁵⁶ Lacan, *A Critique of Countertransference*, 181.

²⁵⁷ Лакан своју критику адресира на Его психологе, Ану Фројд, али и теорију Мелани Клајн. Он је скептичан око појма негативног трансфера, а такође сматра да су *термини објектних односа и пројекције неадекватни у контексту трансфера* (Lacan, *Transference in the Present*, 179). Лаканову критику на разумевање трансфера код Мелани Клајн и Ане Фројд, види у тексту: Lacan, Jacques. „Structural Decomposition.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller, 312–325. Cambridge: Polity, 2017. Такође, о томе како је Клајн писала о овом појму види више у: Klein, Melanie. „The Orgins of Transference“ In *Envy and Gratitude*, 1952, 48–56. New York: The Free Press, 1975.

²⁵⁸ Lacan, *Demand and Desire in the Oral and Anal Stages*, 196.

сопствену личну анализу, постаће свестан да несвесно постоји. Свест о *искуству несвесног* је основно знање које ће усвојити. Наиме, свест да се несвесном приступа једним обилазним путем – како нас уверава Лакан, преко Другог. Само са тог празног места може се остварити реално присуство.

Лакан сматра да се природа трансфера и „контратрансфера“ не разликују у својој основи. Позивајући се на теоријска одређења, он наводи да уколико су трансфер одредили као присилу понављања, он може бити позитиван или негативан у односу на терапеута (али је и према овом одређењу позитивног или негативног трансфера такође скептичан). „Контратрансфер“ би онда подразумевао осећања која аналитичар има у односу на онога кога анализира. Као нормалан „контратрансфер“ (још једно одређење око којег је Лакан суздржан, сматрајући га такође као ништа друго до трансфер) разуме се ситуација у којој интројектовани захтеви који долазе од субјекта бивају јасни и разумљиви – те огледање на нивоу *i(a)* не утиче на аналитичара. Проблем настаје онда када захтеви који се стављају пред аналитичара буде хиперозбиљност његовог Супер-ега, услед чега се дешава одређена дисторзија слике, долази до обртања *имага* који пада у поље несвесног. Лакан сматра да се ово може разрешити само уколико разумемо оно што је најважније – а то је *захтев за љубављу*. Јер релација „*објекат мало а-жеља*“ у оквиру аналитичког односа мора се посматрати увек у контексту љубави.

Лакан скреће пажњу на то да се у теорији као „контратрансфер“ најчешће подразумева то да терапеут нешто што субјекат артикулише или нешто што се дешава у њиховом односу из неког разлога – *не разуме*. Наравно, он и овоме приступа са одређеном критиком, сматрајући да неразумевање није нужно проблем. Као што нам до сада већ бива јасно – за њега је битније бавити се односом између *захтева* субјекта и питања његове *жеље*. Ако разумевање трансфера можемо тражити у одговору на питање *Шта субјекат жели?*, онда одговор на питање „контратрансфера“ налазимо у одговору на питање – *Шта аналитичар жели?* Да подвучемо – у анализи треба да дође до осветљавања манифестације жеље. Локус жеље треба разумети у контексту отуђења, који је увек везан за сукобе са другима кроз однос који субјекат има са *језиком*. Разумети је стога секундарно, јер је у основи комуникације увек неки *неспоразум*, од тога не можемо побећи. Самим тим, ако полази од претпоставке да треба да се зна, аналитичар себе ставља у неминовну позицију неуспеха, а Лакан сматра да је управо споразум услов за развијање аналитичког односа. Али уколико се препозна захтев, и уколико на тај захтев може да се одговори – на рационалном нивоу ће постојати

осећај да разумемо. Али, не заборавимо да захтев стиже из поља имагинарног – због тога се он мора тумачити. „Аналитичар који тумачи несвесни захтев одговара на нивоу дискурса који је за њега конкретан дискурс“.²⁵⁹ Управо на том месту налази се замка коју Его спрема у виду отпора. Због тога се обилазним путем мора стићи до почетка. До објекта *мало а*, које поред свих захтева које може поставити пред аналитичара, увек има онај фундаментални – захтев за љубављу. Једноставно – „простор који заузима неразумевање је простор који заузима жеља“²⁶⁰. Уколико то аналитичар не усвоји – осудио је свој психотерапијски рад на несупех.

Да сумирамо Лаканове мисли: у аналитичкој псеудо-ситуацији²⁶¹, аналитичар као *S*, седи наспрам *другог* на месту објекта *мало а*, чиме се позиционира у огледалној релацији са самим собом, јер је конструисан као Его. Субјекат аналитичког искуства тада је у позицији $\$$, јер он говори, он је говорећи Други за аналитичара. Даље, на истом месту Лакан нам објашњава својом терминологијом релацију између ове две стране:

„Тако пацијент заузима $i(a)$, место слике свог објекта *мало а*. Назовимо њихов скуп на следећи начин: слика *мало а* на квадрат – $i(a)^2$. Тада ћемо овде имати слику, тачније позицију Другог, са великим *A*, утолико што је аналитичар тај који је заузима. Другим речима, анализирани (прим. прев. субјекат аналитичког искуства) има партнера. Не би требало да вас изненади када откријете да је његов Его везан за исто место. Он мора открити истину овог другог – аналитичара као Другог, са великим *A*“.²⁶²

Постојање трансфера је, дакле, могуће, јер се аналитичар за субјекта налази у позицији $i(a)$. То је онај иницијални, фундаментални и конституишући фантазматски *имаго* који постаје локус жеље субјекта. Због тога се питамо – *Шта субјекат жели?* Супротно се дешава у ономе што зовео „контратрансфером“ – и отуд важност питања жеље терапеута у овој релацији. Али, проблем је у следећем – субјекат не мора иницијално да зна шта жели. Он је због тога у крајњу руку и дошао на анализу – због тога што га мори некаква жеља за коју не зна да га мори. Он ће до те истине стићи с временом. С друге стране, аналитичар (за кога претпостављамо да је прошао добру анализу) би то требало да зна, да зна шта је жеља

²⁵⁹ Lacan, *Demand and Desire in the Oral and Anal Stages*, 197.

²⁶⁰ Lacan, *Demand and Desire in the Oral and Anal Stages*, 207–208.

²⁶¹ Лакан наглашава да позиције два присутна субјекта, аналитичара и пацијента, нису ни на који начин еквивалентне, те да због тога не можемо говорити о аналитичкој ситуацији, већ само о псеудо-ситуацији (Lacan, *Demand and Desire in the Oral and Anal Stages*, 196).

²⁶² Lacan, *Transference in the Present*, 187.

као таква, и наравно, шта је његова жеља. Само тако он може себе поставити на оно празно место, у позицију жеље другог, оног кога анализира. Празно место које заузима аналитичар ће бити место где долази до отуђења, пацијент као субјекат се брише под утицајем означитеља сопственог захтева.

Услед тога је функција *фалуса* (преко симбола ϕ и Φ) важна у контексту трансфера. Наиме, велико Φ представља функцију фалуса у својој општости за говорећег субјекта, док мало ϕ треба разумемо као јединицу помоћу које се субјекат прилагођава функцији објекта *мало а*, тј, функцији своје жеље. Жеље увек на месту Другог. А до сада смо више пута нагласили да се субјектом (у пуном смислу који му Лакан даје) постаје управо када он заузме своје место у Другом, у локусу говора ситуираног у *Симболичком поретку*. Субјекат аналитичког искуства, који седи наспрам свог аналитичара је свакако – говорећи субјекат. Аналитичар као Други интервенише, он нешто тумачи, он нуди неке интерпретације. Брисање, поништавање субјекта, дешава се на нивоу имагинарног, у односу на нагон којим субјекат одређује место одговора – означеног са $S(A)$. То је оно што се очекује од *лакановског трансфера*. Фантазматски субјекат себе губи у релацији са објектом велико А. Наиме – у трансферу, аналитичар мора за субјекта бити у позицији $\$$, у позицији која види објекат *мало а*, објекат у имагинарном. Задатак аналитичара је да види субјектов *објекат жеље*, тј. *објекат жеље Другог*.

* * *

Као што смо већ нагласили, Лакан тврди да је *агресија* именантно људска и да се налази у потпуности интегрисана у свакој врсти имагинарних релација.²⁶³ Позивајући се на Хегела, Лакан сматра да је у чувеној *Феноменологији духа* понуђена коначна теорија специфичне функције развоја људске свести, те да је дијалектика *Господара* и *Слуге* симболички приказ неједнакости међу људима у чијој је основи прича о суочавању са смрћу и спремности човека да ризикује свој живот. У основи је свакако генеологија неједнакости и потреба да будемо признати од стране другог – а управо захваљујући том признању од стране другог долази до развијања људске самосвести. Лакан каже да је почетак дијалектике субјекта прича о *уништавању* другог, али, у исто време, то је и прича о субјектовом *отуђењу* од себе самог у другом. Субјекат може бити поништен од стране другог – и због тога

²⁶³ Lacan, *The imaginary dissolution*, 95.

„дијалектика несвесног увек подразумева борбу, немогућност суживота са другим“.²⁶⁴ Такође, Лакан истиче да у конституисању света људи (а можемо да додамо, и људске свести као такве) лежи фундаментално *ривалство* у чијој основи се не налази ништа друго него *борба до смрти*. Наиме, тиме што *Господар* одузима *Слуги* уживање, он самоме себи одузима људскост. У основи тога није ужитак, већ прича о агресији и моћи. *Господар* може повратити сопствену људскост само уколико поново буде био признат од стране *Слуге*. Али, да би се то десило, сам *Господар* прво мора признати *Слугу*, да би онда накнадно *Слуго* признање за њега имало икакву вредност. *Слуга* признаје *Господара* и самим тим је његова борба за признање покренута и могућа.

Заиста, уколико обратимо пажњу, видећетмо да се Хегелова дијалектика налази у позадини Лакановог разумевања развоја субјективитета *стадијумом огледала*. Шта нам она поручује? Наиме, разлика између великог Другог, објекта велико А, и објекта *мало а*, лежи у томе што је објекат велико А *признат, али није познат*, а објекат *мало а*, фундаменталан је и извор свих знања.²⁶⁵ Услед тога, однос *Господара* и *Слуге* показује на који начин долази до тога да се посредством специфичне форме дијалектике самосвести ове две суочене самосвести преобразе – самосвест *Господара* и самосвест *Слуге*. Јер, господар је свест која постоји за себе, он је биће за себе. Он је са *Слугом* у односу посредовања, „овај непосредан однос посредовања постаје чиста негација ствари, или уживања“.²⁶⁶ Оно што *Слуга* чини је истовремено оно што посредством њега чини *Господар*, јер посредством рада *Слуге*, *Господар* ужива. *Слуга* је ризиковао свој живот за *Господара*. Због тога је *Господар* чиста негативна моћ, за коју ствар није ништа – он не мора да ради, јер *Слуга* је тај који за њега улаже свој позитиван рад: „Он [*Господар*] нема извесности о бићу за себе као истини, већ напротив, његова истина јесте несуетинска свест и њено несуетинско деловање“.²⁶⁷

На крају Хегел закључује да истина самосталне свести јесте свест *Слуге*, али објашњава да се она прво појављује изван себе, не као истина самосвести, већ – *Слуга* улази у себе као потиснута свест и преображава се у праву независност. Самосвест *Слуге* рађа се у раду – свест радом долази сама себи. Јер, његова самосвест се кроз искуство *рада* и *страха*

²⁶⁴ Lacan, *The Other and psychosis*, 40.

²⁶⁵ Lacan, *The Other and psychosis*, 40.

²⁶⁶ Hegel, *Fenomenologija duha*, 116.

²⁶⁷ Hegel, *Fenomenologija duha*, 117.

од смрти проналази у самој себи. Могло би се Лакановим речима закључити да субјекат зна онако како зна *Слуга* из дискурса *Господара*:

*„Задовољење људске жеље могуће је само када је посредовано жељом и радом другог. Док је у сукобу између Господара и Слуге у питању препознавање човека од стране човека, ово признавање је засновано на радикалној негацији природних вредности, било да су изражене у стерилној тиранији Господара или у продуктивној тиранији рада“.*²⁶⁸

Фантазматски доживљај омнипотенције, телесне заокружености другог, оно је што субјекта нагони на феномен огледања са њим – наиме, до гешталта је дошло управо због феномена огледања. Тако субјекат преузима свест објекта – отуђивши се од себе самог, он се препознаје у илузији самосталне свести. Конституисање Ега праћено је измештањем субјекта на место другог – чиме се тај Други укида. Другост је према томе у самој сржи самосвести, и то другост која мора бити уништена да би самосвест себе у другоме пронашла – *Ја то је неко други*. Стога дијалектика огледала јесте примарно дијалектика конституисања субјекта кроз отуђење, дијалектика онтолошког мањка, али и хегеловске самосвести. Лакан закључује:

*„Ипак, и овде морамо да допринесемо неколико психолошких истина: наиме, у којој мери се наводном нагону самоодржања ега вољно попушта пред искушењем да доминира простором, и изнад свега у којој мери страх од смрти, тај апсолутни Господар – за кога се претпоставља да постоји у свести по читавој филозофској традицији од Хегела па надаље – је психолошки подређен нарцистичком страху од повреде сопственог тела“.*²⁶⁹

Уколико дође до нарушавања доживљаја телесне целовитости као за последицу, субјекат ће се неретко отуђити од *Симболичког поретка*, јер ће доћи до прекидања ланца *означитеља*. На сцену тада ступа позната теоријска тријада: *фрустрација, агресивност и регресија*.²⁷⁰ И у томе се крије значај *стадијума огледала* – у причи о целини, јер тај нарцистички доживљај јединства сопственог тела омогућава прво приступање *Симболичком поретку*, а онда неометаном кретању *ланцем означитеља*. А настављајући у хегелијанском стилу, Лакан ће тврдити да је жеља за жељом Другог, у ствари жеља за *жељом да се одговори на субјектов позив (жељу)* односно захтев.

²⁶⁸ Lacan, *Aggressiveness in Psychoanalysis*, 99.

²⁶⁹ Lacan, *Aggressiveness in Psychoanalysis*, 101.

²⁷⁰ Lacan, *The Function and Field of Speech and Language in Psychoanalysis*, 207.

Због тога је питање захтева од велике важности. Због своје спреге са агесијом, овај појам, који смо досад већ појашњавали, заслужује додатно одређење. На *Графу жеље* је он обележен као велико D, а видели смо да је неодвојив од појма жеље (*d*). Локус жеље је на маргинама захтева које се налазе *с оне стране*. Сваки захтев, због чињенице да је артикулисан у говору, има тенденцију да буде структурисан као захтев за супротним (инверзним) одговором од Другог. Уз сваки захтев иде други захтев, њему инверзан – у питању је још једном расцеп, неки несклад, који формира неуспех сусрета ових захтева. Шта то значи? „*Примална амбивалентност карактеристична за сваки захтев је да се у сваком захтеву подједнако подразумева да субјекат не жели да захтев буде задовољен, да буде испуњен*“.²⁷¹ У овом парадоксу лежи начин да се жеља одржава у животу. Али какве су то жеље? Пре свега, оне су неодвојиве од либида, а како каже Лакан – „*либидо одбија задовољење потребе ради очувања функције жеље*“²⁷². Наиме, Лакан ће говорити о постојању захтева од најранијег периода дететовог живота и поделиће их *терминологијски* по узору на фазе психосексуалног развоја.²⁷³

Први је *орални захтев* – захтев за храњењем. Он је као позив упућен Другоме који може да испуни тај захтев. Паралелно, овом захтеву за храњењем супротставља се захтев за нахрањеношћу. Жеља која је са њим у вези је *инфантилно* сексуална – у питању су све оне канибалистичко-садистичке тежње карактеристичне за оралну фазу (прождирање, комадање, цепање).²⁷⁴ Управо та сексуална релација сједињавања са Другим (кроз фантазматско гутање) доводи до имагинарног *Gestalt* који је у основи *стадијума огледала*. У оквиру оралне фазе, захтев Другог конституише се као место артикулисане глади, тј. – глад која се захтева.

Даље, у *аналној фази*, жељи за пражњењем супротставља се захтев *да се то задржи*. Наиме, ову фазу карактерише превазилажење чисте сексуалне потребе у односу на захтев

²⁷¹ Lacan, *Demand and Desire in the Oral and Anal Stages*, 201.

²⁷² Lacan, *Demand and Desire in the Oral and Anal Stages*, 202.

²⁷³ Важно је пак разумети да ови термини немају везе са Фројдовим фазама психосексуалног развоја, већ да је у питању Лаканова *структурална* подела.

²⁷⁴ Лакан скреће пажњу на примере из биологије где се овај феномен огледа код животиња. Доводећи их у везу са тезом о агесији као иманентно људској, он наводи примере женки мачака које прождиру своје младе и богомољки које гутају главу мужјака након парења; Лакан користи овај модел како би указао на везу између оралног канибализма и еротског код људи, наводећи на могућност постојања *jouissance* који је у корелацији са обезглављивањем (Lacan, *Oral, Anal and Genital*, 210–211).

(као што је то био случај у претходној фази) и на дело ступа *дисциплиновање потребе* (од стране Другог). Овде захтев постаје спољашњи, он долази од Другог. Отуд читава прича о фецесу као поклону мајци која пред дете поставља захтев да самостално научи да задовољи своје потребе. Наиме, оно што субјекат може да понуди, истовремено је оно што може да задржи. Због тога – „*аналну фазу карактерише чињеница да субјекат задовољава потребу само да би задовољио Другог*“²⁷⁵. Други, дисциплинујући субјекта и очекујући остварење захтева, постаје доминантан – у основи тога је садо-мазохистичка релација. Ова фаза представља тренутак у ком се формира пројектовање жеље субјекта на Другог.

И на крају, трећа фаза је *генитална*. Овде почиње да се рађа жеља, као жеља у свом пуном облику – као сексуална жеља. Лакан ће рећи – *као жеља која се не захтева, већ као жеља усмерена ка захтеву*. На том месту налази се Други, у форми велико А. Други као носилац симболичког, уводи у причу секундарну идентификацију и друго *отуђење* ступа на сцену – „*када се појави сексуална жеља, субјекат губи онога коме је жеља упућена – другим речима, он губи себе*“²⁷⁶. У основи овог рађања *Ероса*, налази се свакако *Едипов комплекс*. У основи је пренос либида у ерогене зоне, а разрешење овог комплекса, каже Лакан, налази се у разрешењу економије између захтева и жеље. У игру на велика врата улази ϕ , *фалус* који ће као објекат (у пољу Другог) увек бити цењен, али као жеља омаловажен. Наиме, фалус је објекат који се одузима од статуса Другог (објекта велико А). Гениталну жељу у фази кастрације Лакан обележава као: $a = A - \phi$.²⁷⁷ Велики Други *минус* фалус, велики Други у односу на оно што му недостаје.²⁷⁸ Недостатак који је овде у питању јесте недостатак који је конституисан жељом Другог. Сам почетак сексуализације Другог од стране субјекта подразумева да се тај други *испоручи* трећој страни да би се тиме конституисао као сексуални – „*чиме ће сексуалност остати неодређена између другог и трећег (тј. великог Другог)*“²⁷⁹. Наиме, Други бива конституисан у односу према фалусу, малом ϕ . Субјекат може задовољити захтев Другог само понижавањем Другог, претварајући га у објекат своје жеље.

²⁷⁵ Lacan, *Demand and Desire in the Oral and Anal Stages*, 203.

²⁷⁶ Lacan, *Oral, Anal and Genital*, 217.

²⁷⁷ Lacan, *Oral, Anal and Genital*, 219.

²⁷⁸ Важно је овај недостатак разликовати од оног мањка везаног за имагинарну релацију са овјектом *мало а*.

²⁷⁹ Lacan, *Demand and Desire in the Oral and Anal Stages*, 205.

То је опис онога што се дешава у сржи *Едипалне ситуације* из Лаканове перспективе. У тој амбивалентности проблема љубави и развијања сексуалности налазиће се сви потоњи избори и релације са важним Другима, у релацијама љубави, али и агресије. Лакан каже да:

*„Љубав није идентична сваком захтеву којим нападамо Другог, јер се љубав налази у ономе што лежи изван овог захтева, јер други или може или не може да нам одрговори коначним присуством“.*²⁸⁰

Субјекат тиме бива конституисан несвесном, потиснутом жељом (увек са места Другог) – која је супротстављена оним супротним односно инверзним захтевом. На тај начин формира се Супер-его, као инстанца која тежи да задовољи овај супротни захтев. Као што видимо, у основи ових *фаза* је миграција либида – од оралног, преко аналног, до на крају гениталног захтева. У основи је однос између либида и његове симболичке опосредованости. Позиција жеље због тога је неодвојива од лингвистичке функције – јер *говор је докус жеље*²⁸¹. У основи је однос између субјекта и означитеља, те и целог *ланца означитеља* у који је субјекат ухваћен. Због тога Лакан уводи алгоритам $\$ \diamond D$ који *„представља субјекта, обележеног као означитеља, у присуству свог захтева“*.²⁸² Од тога је неодвојива прича о нагону ега, сексуалном нагону, и жељи која је са њима у вези – жељи као артикулацији потребе за испуњењем захтева. Симболом $\$$ обележиће се стога отуђени субјекат у односу за захтев жеље, те ће субјекат увек бити место недостатка – услед имагинарне релације опосредоване означитељем који недостаје. Жеља је стога увек праћена мањком, увек са места отуђења.

* * *

За крај поглавља у коме смо говорили о љубави и агресији, морамо закључити оним што повезује ова два појма у самом срцу Лаканове приче – наиме, кастрација је идентична ономе што он назива конституисањем субјекта жеље²⁸³. Или, другим речима – *„кастрација је идентична феномену објекта који недостаје – будући да је жеља заснована на недостатку – у нашем искуству она је идентична самом инструменту жеље – фалусу, фалусу као функцији означитеља“*²⁸⁴. Тиме он заузме симболичко место, место *Оца*, са

²⁸⁰ Lacan, *Transference in the Present*, 170.

²⁸¹ Lacan, *Demand and Desire in the Oral and Anal Stages*, 208.

²⁸² Lacan, *Further Explanation*, 34.

²⁸³ Види више у: Lacan, *Turelure's Abjection*, 294.

²⁸⁴ Lacan, *Turelure's Abjection*, 294.

великим О (*Отац као Закон*). Лакан иде даље – отац не само да је кастриран, он мора бити и имагинарно мртав – јер се субјекат само тако може поставити на његово место.

Због тога је, онда када се посветимо дубљем разумевању аналитичког тока, важно разјаснити још нешто. Без разумевања трансфера, немогуће је напредовати у терапијском третману – јер у самој сржи трансфера субјекта, налази се нико други до његов аналитичар. А сетимо се, Лакан је на томе инсистирао, трансфер за њега није ништа друго до трансфер љубави, јер – *трансфером се психа рађа у еросу*. Због тога аналитичар мора да се држи подаље од позиције идеала. Наиме, уколико знамо да се субјекат конституише као *субјекат жеље* и да се та жеља налази на месту Другог, он ће своје конституисање субјектом у свом пуном лакановском смислу остварити усвајањем *Симболичког поретка*, појављивањем функције великог Ја, функцијом означитеља Ја-идеала. *Его-идеал као функција чува $i(a)$, Идеални его.*²⁸⁵ Због тога је ослонац стабилности у Другом, он је тај који ће одржати цвеће у обрнутој вази. Субјекат не може да зна, а самим тим ни да артикулише ништа што не види, што је обрнуто, што је у оном минусу. Услед тога је задатак аналитичара да то *види* (сетимо се, све зависи од перспективе, угла гледања, зато је на дијаграму важна позиција ока), да идентификује преко његовог говорења, преко субјектовог великог Ја, који тога свакако није свестан. Јер субјекат не говори посредством реалног регистра, то често није тема – напротив, субјекат остаје на нивоу симболичког. Због тога Лакан сматра да аналитичар мора да разуме однос између објекта *мало а* и великог Ја, јер функција означитеља (средства артикулације које субјекат користи) једино су што ће од њега добити, а на чему је могуће извршити тумачење. Али Лакан се пита – *да ли је онда, из свега реченог, свака жеља у својој бити деструктивна?* Да, јесте. И због тога је на аналитичару да пажљиво процени колико далеко ће ићи у испитивању бића, будући да у супротном случају ризикује да и сâм нестане као субјекат. То је Лаканов финални закључак.

²⁸⁵ Lacan, *Mourning the Loss of the Analyst*, 394

IX Пад симболичког – психоза

„Wash your face before your faded make-up makes a mark
The mirror will watch over you
Pierrot never comes so pack your face and chase the dark
The mirror's hung up on you
Don't be last, your friends and your reflection
It's all so direction now
Poor Harlequin, you're quite an exception
Fay troubadour, on a downer
Gay Harlequin, doesn't believe in you
Doesn't believe it's true, such a downer.“
David Bowie, *The Mirror*

Данијел Паул Шребер је 1903. године објавио несвакидашње штиво насловљено *Сећања на моју нервну болест*²⁸⁶, у коме говори о свом искуству током лечења од параноје. Књига је наишла на интересовање код научне јавности тог времена, а посебно постаје тумачена након што је Фројд 1911. године објавио студију о овом тексту. Фројдов текст је код нас преведен као *Параноја и хомосексуалност*²⁸⁷, али данас је ово дело далеко познатије као *Случај Шребер*²⁸⁸. Од осталих студија случаја разликује се по томе што Фројд никада није срео Шребера лицем у лице. У питању је анализа аутобиографије, дакле, тумачење текста који је на Фројда очигледно оставио велики утисак. Из ње ће се развити теза о вези између параноје и потиснуте, латентне хомосексуалности. Ова два текста остаће непресушна инспирација бројним ауторима, из чега ће се изродити многе метаанализе. Наравно, они су били велика инспирација и Лакану, који је понудио своју критику и теорију разумевања психозе.

²⁸⁶ Schreber, Daniel P. *Memoirs of My Nervous Illness*. New York: The New York Review of Books, 2000.

²⁸⁷ Види више у: Frojd, Sigmund. *Paranoja i homoseksualnost*. Beograd, Čigoja, 2003.

²⁸⁸ Види више у: Freud, Sigmund. "Psycho-Analytic Notes on an Autobiographical Account of a Case of Paranoia (Dementia Paranoides)," In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. vol. XII, 1–82, London: Hogarth Press, 1911.

Књига *Сећања на моју нервну болест* настала је у време када је Шребер боловао од параноје, услед чега је лежао у азилу *Sonnenstein*, а у периоду ремисије ју је завршио. Код Шребера је постојала жеља да постане познат, а упрво захваљујући овом тексту, он је до данашњег дана остао запамћен и представља неизоставан део психоаналитичког дијалога. Књига је писана изузетно искрено, наратив је прецизан без обзира на свеprisутан дискурс параноје. Наводећи оно што жели да саопшти, Шребер се не колеба и доследно инсистира на својој мисли.²⁸⁹ Пред читаоцем се налази невероватно дело, неуобичајна исповест – права реликвија за психоанализу. Ипак, текст који је Шребер за собом оставио, није нимало лако штиво. У питању је, да се изразимо Фројдовом терминологијом, књига која нас експлицитно упознаје са *другом сценом*.

Али ко је у ствари био Шребер? Наиме, било их је двојица. И видећемо, и један и други имали су велику улогу за разумевање случаја који је пред нама. Први је старији – *отац*, еминентни немачки лекар, медицински ауторитет XIX века по питању васпитања деце. Звао се Данијел Мориц Шребер (Daniel Gottlob Moritz Shreber). Други је млађи, његов син и главни протагониста наше приче. Одрастао је под доминацијом свог оца, постао судија, био је доктор правних наука и *нервни болесник*. Његово име је Данијел Паул Шребер (Daniel Paul Schreber). И заиста, уколико желимо да разумемо у потпуности ову причу и уколико желимо да клупко случаја малог Паула размотамо, слику морамо посматрати као целину, у којој је *био једном један отац који је имао сина*.

Ова прича за нас на самом почетку наилази на немали проблем – како судија Шребер није био Фројдов пацијент и није лежао на његовом чувеном каучу, те је пред нама *штампани дискурс суманутости*²⁹⁰, ми данас о његовом детињству знамо мало. Многе делове можемо само да претпостављамо и да тумачимо текст који нам је оставио. Чак и

²⁸⁹ То је специфична карактеристика параноје. Лакан о томе каже: „*Шта субјекат на крају говори, посебно у одређеном периоду своје суманутости? Да то (што говори) има смисла. Које значење – он не зна, али оно долази у први план, афирмише се и за њега је сасвим разумљиво. И управо зато што се налази на нивоу разумевања као, такорећи, несхватљивог феномена, параноја нам је тако тешко схватљива, али је такође и толико интересантна. Оно што је овде омогућило да се говори о разумном лудилу, о очувању јасноће, реда и воље јесте осећај да, колико год далеко у феномену идемо, остајемо у области разумљивог. Чак и када субјекат не може чак ни артикулисати, именовати или уметнути оно што разумете у контекст који то чини јасним, то је већ лоцирано на нивоу разумевања. То је питање ствари које саме по себи већ чине да се разумеју. И на основу ових чињеница и сами осећамо да смо на дохват руке разумевања. Ту почиње да се појављује шлузија – пошто је у питању разумевање, ми разумемо. Па, не, не баш.*“ (Lacan, *The meaning of delusion*, 21).

²⁹⁰ Lacan, *Introduction to the question of the psychoses*, 11.

евентуални подаци о његовој породици о којима је писао у *Сећањима* подлегли су цензури.²⁹¹ Али овог пута не психоаналитичкој, већ уредничкој цензури – цело треће поглавље које је требало да се бави његовом породицом је изостављено. Шта је онда оно што знамо о малом Шреберу из периода његовог одрастања? Паул је рођен 1842. године, од поменутог оца и мајке Паулине, у Лајпцигу. Имао је једног брата и три сестре. Међутим, оно што целој причи даје на специфичности јесте очев стил васпитања. Он је као медицински ауторитет у овој области препоручивао да се деци усади беспоговорна дисциплина. Ако нешто данас знамо захваљујући психоаналитичком доприносу, то је колику важност за људску психу имају прве године дететовог живота. Заиста можемо само претпоставити какве су последице ове васпитне методе оставиле на многу децу тог периода. Јер методе дисциплиновања старијег Шребера из данашње перспективе бисмо у најмању руку назвали нехуманим и бруталним.

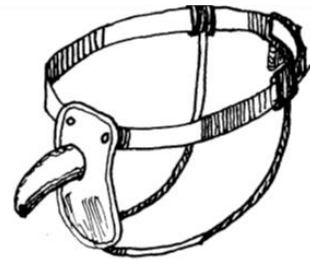
Данијел Мориц Шребер је сматрао да природу деце треба укротити и да њихове неплемените и дивље делове треба спутати по сваку цену, јер деца морају бити слепо послушна. Чак је и за бебе сматрао да их помоћу одређених техника треба ућуткивати и спутавати. Имао је системске приручнике за све – здравствени метод купања у леденој води, гимнастичке системе у затвореном за очување здравља, системе за игру на отвореном, доживотни водич за исхрану итд. Међутим, најпознатије су биле справе које би дете држале у строго правом положају током седења (*Geradehalter*, *Слика 10*) и других активности, а затим и справе за заустављање ноћне ерекције код дечака (*Слике 11 и 12*), јер је Мориц сматрао да *опасне аберације* (тј. мастурбације) могу довести до „*лудила, слепила, изопачености, смањења интелигенције, кукавичлука, као и до склоности ка низу других болести*“.²⁹² Такође, ту је и из тог времена његова позната справа за осигуравање правилног раста лобање и зуба (*Kopfhalter*, *Слика 15*), као и каишеви за спутавање покрета током спавања (*Слика 13 и Слика 14*). Мориц је и илустровао ове справе, те овде доносимо неке од тих илустрација:

²⁹¹ Целокупно треће поглавље је стало на једну страну. Задржана је најава онога што је требало да следи: „*Прво ћу се позабавити неким догађајима који су се десили другим члановима моје породице, који вероватно у одређеној мери могу бити повезани са постулираним убиством душе и који су сви у мањој или већој мери мистериозни, а тешко да се могу објаснити у светлу уобичајног људског искуства*“, а затим после ових редова написаних од стране судије Шребера стоји коментар уредника: „*Даљи садржај овог поглавља је изостављен при штампању као неподобан за објављивање.*“ (Schreber, *Memoirs of My Nervous Illness*, 43).

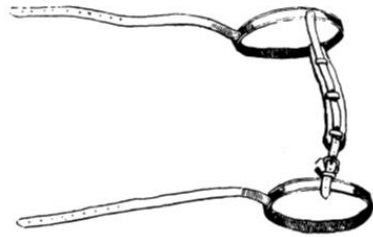
²⁹² Niederland, *The Schreber Case*, 169.

Слика 10: Geradehalter²⁹³

Слика 11 и Слика 12: Справе за заустављање ноћне ерекције код дечака

Слика 13 и Слика 14: Каишеви за спутавање покрета током спавања

Слика 15: Kopfhalter

Као што видимо на приложеним сликама, помагала коришћена у васпитно-медицинске сврхе не разликују се много од оних које су коришћене у азилима тог времена. Стога је вероватно да за Шребера искуство које је имао током хоспитализације није било много другачије од оног током његовог одрастања. Оно што је доживљавао од родитеља касније је доживљавао од стране доктора, те није чудо да су они имали изузетно негативно место у његовим мемоарима. О томе пише и Фројд:

„Инфантилни став дечака према свом оцу добро нам је познат. Он садржи исту мешавину покорности испуњене поштовањем и бунтовне непослушности, какву

²⁹³ Сlike 10–15 преузете су из: Niederland, William. G. *The Schreber Case, Psychoanalytic Prodile of a Paranoid Personality*. New York: Psychology Press, 2009, 52–54, 171.

смо нашли у Шреберовом односу према свом богу. Али то што је Шреберов отац био лекар, и уз то лекар кога су његови пацијенти сигурно поштовали, објашњава нам оне најупадљивије карактерне црте Шреберовог бога, које он толико критикује. Може ли се изразити већи презир према једном таквом лекару, као када се за њега тврди да уопште не разуме живе људе и да само са лешевима има посла? “²⁹⁴

Већ сада нам постаје јасно какав је био стил дисциплине великог Шребера. Не можемо а да се не запитамо, како је било одрастати у таквим условима и на који начин је то оставило последице на малог Паула. Јер за субјекта је кључно конститутивно искуство са другим и Другим. А управо је постојало инсиситирање да се поменуте методе практикују у првим годинама дететовог живота како би се обезбедила апсолутна послушност и покорност. Изражена садистичка компонента је несумљиво оставила своје последице и видећемо на који начин је то приказано у *Сећањима*.

Такође, додаћемо и то да је Паулова мајка била ћерка истакнутог лекара и професора медицине у Лајпцигу. Она готово да се и не помиње у *Сећањима*, осим у ситуацији када је Шребер покушао да изврши суицид, након чега је уследила његова хоспитализација – тај догађај се управо одиграо у кући његове мајке. Ипак, постоји једно сачувано писмо његове сестре Ане из 1909. године, у коме пише: „*Отац је разговарао са нашом мајком о свему и свачему; учествовала је у свим његовим идејама, плановима и пројектима, са њим је читала галијске доказе његових списа и била његов верни, блиски сапутник, у свему“*.²⁹⁵ Из ових редова можемо закључити да су оба родитеља делила исти став о описаном стилу одгоја деце. Уколико су родитељи заиста представљали садистички пар и спроводили своју дисциплину доследно, можемо претпостављати да претње кастрацијом овде иступају из чисто фантазматског и постају готово део реалног. Посебно уколико на уму имамо *Слике 11* и *12*. Реалност је стога морала бити неподношљива и не чуди зашто је Шребер од ње побегао у свет који је тако предано изградио. Све суманутости и халуцинације праћене дисторзијом реалности су у најмању руку биле одговор на оно што је преживео у најранијем детињству.²⁹⁶

²⁹⁴ Frojd, *Paranoja i homoseksualnost*, 55.

²⁹⁵ Niederland, *The Schreber Case*, 96.

²⁹⁶ Последице су биле видљиве и код других чланова породице, Шреберов брат Густав је такође доживео тешку судбину, он је извршио суицид.

Ипак, пре уласка у болест, Паул је завршио права и постао адвокат, а касније истакнути судија и следила му је успешна каријера. Оженио се, али пар није имао деце. Наиме, наводи се да је било неколико побачаја и мртворођене деце, што је Паул тешко поднео. Прву психотичну епизоду имао је са 42 године, а добровољно се пријавио у болницу када је имао 51 годину. Две године касније, још увек не сасвим опорављен и без потпуне сагласности лекара бива отпуштен. Живео је неколико година у ремисији са супругом и усвојеном ћерком. Међутим, када је његова супруга преживела мождани удар, након којег је претрпела извесна неуролошка оштећења, он поново пада у болест и од тада, па до 1911. године остаје у болници. Лакан је сматрао да су два догађаја били главни узроци настанка Шреберове болести – с једне стране немање деце (коју је он јако желео), а с друге стране велики професионални успех који је био праћен високим одговорностима и притисцима за које није имао довољно капацитета или снаге. То је довело до тога да када се „*коначно нашао на положају оца, у њему је поново оживео страх од кастрације уз одговарајуће хомосексуалне жудње*“²⁹⁷. Потврда за то се види првенствено у одабиру мушких ликова и доктора ка којима он примарно усмерава своје суманутости као и трансферни параноидни прогон од стране њих који се описује у *Сећањима*.

* * *

Једно је сигурно – судбина судије Шребера је трагична, он пада у психозу и до краја живота пати од ње.²⁹⁸ Ипак, текст који је оставио издваја га од многих других сличних судбина. Тако је Фројд дошавши у посед Шреберове исповести дао свој допринос тумачењу

²⁹⁷ Lacan, *The Other and psychosis*, 30.

²⁹⁸ Шреберу је испрва по Крепелиновој (Kraepelin) класификацији додељена дијагноза *dementia praecox*, што је сам Шребер критиковао као непрецизно одређење његовог стања. Накнадно му је додељена дијагноза *параноидне схизофреније*. Фројд је у контексту своје теорије либида о *dementia praecox* и схизофренији говорио као о *парафренијама* чије су главне карактеристике мегаломанија и повлачење либидиналних катекси са спољашњих објеката. С друге стране он говори о *трансферним неурозама* под којим подразумева хистерије и опсесивне неурозе. Касније је Лакан истакао Крепелиново одређење параноје из 1899. године као недовољно прецизно, сложивши се са Шреберовим ставом. Крепелин на ту тему каже: '*Параноја се разликује од осталих по томе што је карактерише постепени развој унутрашњих узрока и по прогресивној еволуцији стабилног система суманутости које је немогуће пореметити и који се успоставља уз потпуно очување јасноће и реда мисли, воље и дела*'. Лакан сматра да овај цитат није исправан, јер развој параноје није постепен, већ по њему увек постоје таласи и фазе (За више о овој дискусији види у: Lacan, *The meaning of delusion*, 17).

овог случаја,²⁹⁹ те он у другом поглављу, које је насловио са *Историја болести*, наводи да су се, након тешке симптоматологије и неколико покушаја суицида током друге фазе болести, код пацијента полако почеле развијати *сумануте мистичке идеације* везане за његовог бога. Фројд наводи одломак описа *клиничке слике*, писан од стране др Вебера који је био Шреберов лекар у клиници Линденхоф:

„Не улазећи дубље у све појединости развоја болести, треба само скренути пажњу како се из почетне акутне психозе, која је директно увукла у себе читав психички живот пацијента и коју можемо означити као халуцинаторну суманутост, временом се све одлучније развијала, такорећи искристалисала, параноична клиничка слика коју сада имамо пред собом.“³⁰⁰

Након тога Фројд додаје да је: *„Врхунац суманутог система пацијента чинило његово веровање да је позван да спасе свет и људима поврати изгубљено блаженство“³⁰¹*, а то је за Шребера било могуће једино уколико се *преобрати у жену*.

Фантазам трансформације у жену одвијао се преласком *женских нерава* у њега, из којих ће директном божјом оплодњом потећи нова људска раса. Испрва Шребер овај процес доживљава као насилну нелагоду, али с временом прихвата неминовност трансформације и почиње да се идентификује са улогом спаситеља. Од суманутости прогањања прелази на суманутост величине – што је било праћено доживљајем да постаје предмет интересовања самог бога. Он бира Шребера и као објекат своје деструкције, али и као биће које ће бити оплођено како би људи доживели вечно блаженство. Након тога, Шребер говори о процесу дељења и умножавања душе др Флехсига (једног од лекара према којем је гајио посебно негативна уверења), све док то за бога није почело да представља сметњу. Због тога он шаље зрак уништења, након чега су преживеле само две др Флехсигове душе. Такође, Шребер у свом делу нуди детаљне описе трансформације у жену, божанских нерава, хијерерхију порекла небеских бића, као и односа које је имао са богом. Претварањем у жену, он се преображава у божју жену чиме доживљава посебан транссексуални *jouissance* када пред

²⁹⁹ Лакан о овој књизи каже да представља сусрет између генија Фројда и јединствене књиге. Фројда назива *лингвистичким генијем* који увиђа да се у тексту исти *знак* појављује више пута, те да својим хипотезама јасније него на било ком другом месту показује аналитичко тумачење као симболичко у структуралном смислу самог појма (Види више у: Лакан, *Introduction to the question of the psychoses*, 10–11). Али, такође је на овом месту важно нагласити још једну Лаканову примедбу на овај текст – наиме, да је текст објављен три године пре *Увода у нарцизам*, што треба имати на уму приликом разумевања одређених тумачења.

³⁰⁰ Frojd, *Paranoja i homoseksualnost*, 17.

³⁰¹ Frojd, *Paranoja i homoseksualnost*, 19.

огледалом увиди да ништа више на његовом телу не одаје то да је мушкарац. Јасно је да је у бити Шреберове трансформације прича о телу. А однос који човек има према сопственом телу у својој основи припада имагинарно-нарцистичком регистру. Наравно, овај преображај подразумева и тему *кастрације* – с тим да је заокружењем целокупне трансформације прича о *додели пениса* у потпуности онемогућена. Услед тога, Шребер бива приморан да одустане од *фалуса* (који жели мајка)³⁰² и да се приклони томе да постане жена коју бог (тј. мушкарци) жели. Самим тим долази до изједначавања себе као *жене* са *фалусним означитељем* – чиме *Шребер постаје фалус за свог бога*.

Ипак, Фројд примећује да је персекутивни, кажњавајући Шреберов бог створен по лику његовог оца. Као и отац, бог је за њега ирационалан, контрадикторан и прогањајући у својим захтевима. Јер то није био *само* њгов отац, већ нашироко прихваћен стручњак за одгој деце, те мора да је Шребер био у конфликту између довођења у питање очевог ауторитета (*Закона*) и доживљаја сопствене слабости да поднесе садистичку родитељску дисциплину. Фројд закључује да су главне одлике Шреберове сумануте симптоматологије пре свега његове трансформације у жену и специфичан однос са његовим богом. Ове две мисли су се оствариле као феминин однос са богом и указују на пасивну хомосексуалност о којој Фројд детаљно елаборира. Он сматра да је продор хомосексуалног либида био повод за развијање друге фазе Паулове болести, док је његов објекат вероватно од самог почетка био др Флехсинг, а да су његова опирања овим либидинозним поривима створили конфликт из ког су потекли симптоми.³⁰³ Фројд у тексту *Его и Ид* говори о формирању Идеал ега тврдећи да се управо „*иза овог идеала крије прва и најзначајнија идентификација особе са оцем у периоду личне праисторије*“.³⁰⁴ Иако је студију Шребера писао пре овог текста, ипак верујем да је трансформацију коју Шребер проживљава важно разумети и у том контексту:

„*Када је било немогуће помирити се са улогом женске блуднице према свом лекару, онда задатак да самом богу пружи насладу коју тражи, није наишло на исти отпор његовог Ега. Узимање мушкости више није срамота; оно је у складу са поретком света.*“³⁰⁵

³⁰² Сетимо се епизоде покушаја суицида када је био код мајке, и чињенице да је то једини пут да је помиње у *Сећањима на моју нервну болест*.

³⁰³ Frojd, *Paranoja i homoseksualnost*, 46–47.

³⁰⁴ Frojd, *Ego i Id*, 95.

³⁰⁵ Frojd, *Paranoja i homoseksualnost*, 51–52.

Стога Фројд верује да ова трансформација, колико год да је за Шребера била болна и испљујућа, ипак води умирењу унутрашњег конфликта.

О психозама ће Фројд такође писати и у тексту *Губитак стварности код неуроза и психоза* из 1924. године.³⁰⁶ Као њихову основну карактеристику Фројд наводи механизам *Verleugnen* – који се разуме као опорицање реалности. Ту се налази један од његових најпознатијих цитата везан за ову тему – „*док неурозе игноришу реалност, психозе је одбацују и покушавају да је замене*“³⁰⁷.

Однос са реалним је овде кључан, али Лакан додаје још једну одредницу, он каже да се овде не ради о спољашњој, већ психичкој реалности. Код неурозе субјекат скотомизује део свог психотичког реалитета, или, да будемо прецизнији – део свог *Ида*.³⁰⁸ Тај садржај се заборавља, али наставља да се чује посредством симболичког. Неуроза ће пак тежити да поврати овај садржај, док ће, с друге стране, код психозе остати стални јаз према спољашњој реалности. Ту рупу попуњава фантазам, а Фројд сматра да је механизам који је задужен за то *пројекција*. Ипак, као што је данас познато, он никада није имао прецизно развијену теорију психоза.³⁰⁹ Како и сам наводи, није имао прилике да се у приватној пракси сусреће са овом дијагнозом, а касније није био сигуран да ли би психоаналитички третман ту уопште био користан. Као што је познато, психотично је махом објашњавао неуротичним феноменима и од тога му је било тешко да одступи.³¹⁰ Ипак, Фројд пише о Шреберу и даје своја запажања, а Лакан ће целу причу разумети на нешто другачији начин – пре свега говорећи о паду *Симболичког поретка*, смрти субјекта и тријадним односима на нивоу имагинарног регистра. Лакан истиче да Шреберов текст који је пред нама – самим тим што је то текст писан од стране особе која је боловала од параноје – отвара могућност да му приступимо кроз симболичку анализу. Јер, како је сматрао, само је „*аналитичко искуство у стању да ухвати однос имагинарног и симболичког, на самој граници са симболичким, на*

³⁰⁶ Види више у: Freud, Sigmund. „The Loss of Reality in Neurosis and Psychosis.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, vol. XIX*, 181–188. London: Hogarth Press, 1924.

³⁰⁷ Freud, *The Loss of Reality in Neurosis and Psychosis*, 185.

³⁰⁸ Lacan, *"I've just been to the butcher's"*, 45

³⁰⁹ У дијагностичком смислу Фројд је правио разлику између параноје и парафренија (што покрива поље шизофреније).

³¹⁰ Јевремовић о томе каже да Фројд није био спреман за теорију психоза и да би то од њега захтевало да заборачи *с оне стране Едина* (Јевремовић, *Hermeneutički triptih*, 69).

његовом главном извору“³¹¹. Због тога ћемо и овде управо кроз симболичко приступити разумевању целе приче о психотичном.

* * *

„Почните тако што ћете мислити да не разумете. Почните од идеје фундаменталног неспоразума“³¹² – инсистирао је Лакан. Овај цитат треба разумети као водиљу сваког аналитичког рада, али уколико га ставимо у контекст разумевања параноје, он додатно добија на значењу. Комплексност разумевања параноје лежи управо у томе што можемо да *мислимо* да се крећемо пољем *неког* разумевања. Наиме, параноју карактерише могућност да врло прецизно говори о неким појавама, дешавањима и ситуацијама из живота – јер је способност за симболичко опосредовање на том нивоу очувано. Оно што је ту проблематично јесте *значење* које се тим симболима приписује. *Неко* значење постоји, то је јасно, мада оно неће увек моћи да се у потпуности јасно артикулише, појасни или *само*-протумачи. За параноју су симболи на које она обраћа пажњу увек праћени неком *намером* – неко нешто ради мени, мисли о мени или ми нешто смера, и тај неко или то нешто има увек неку *намеру* у односу на мене. Она може бити позитивно или негативно усмерена, али увек је у одређеној мери присутна.

Параноја стога остаје комуникативна и разумљива само на први поглед. Међутим, у њеној основи лежи то да постојећи *ланац означитеља* у својој бити није ништа друго до једна *илузија*. И отуд је потребан опрез – ми можемо мислити да разумемо то што параноја говори, али то није *пуно* разумевање које се тражи и у које се сме поверовати. Наиме, сумануте идеје репродукују снагу конститутивног феномена успостављеног посредством *стадијума огледала* које код параноје имају своју структуралну специфичност и деформитет. Док параноја говори, увек нешто недостаје, увек је приметан неки јаз. Због тога причу о параноји Лакан започиње одређењем да се у основи њеног *говора* налазе такозвани *елементарни феномени*³¹³, за које он каже да:

„Субјекат понекад елаборира овај елемент, али оно што је извесно јесте да ће он остати и стално се понављати са једним знаком питања који је увек укључен,

³¹¹ Lacan, *Introduction to the question of the psychoses*, 11.

³¹² Lacan, *The meaning of delusion*, 20.

³¹³ Овај појам, *елементарни феномен*, Лакан је преузео од свог ментора Де Клерамбоа (Lacan, *The meaning of delusion*, 19).

*али без икаквог одговора и било каквог покушаја интеграције у дијалог; феномен је затворен за сваку дијалектичку композицију*³¹⁴

То што психоза говори истим језиком и што је на формалном нивоу то што она изриче разумљиво, нема никакве везе са суштинским разумевањем у пуном психоаналитичком смислу. У питању је продор у саму срж система *несвесног*. Услед тога је језик суманутости специфичан и треба му приступити са посебном пажњом – јер карактеристика параноје је да је *несвесно* то које комуницира у реалном.

Код неурозе, означитељ се односи на другог означитеља (а не на неки предмет или објекат), а резултанта тог односа је неко *значење*. Због тога говоримо о *ланцу означитеља* – *јер се значење увек креће ка другом значењу*. Код суманутости постоји одређени несклад, јер се код параноје значење не односи на друго значење, већ се ланац ту једноставно прекида, зауставља. У питању је *значење које се односи на значење*³¹⁵, или, другим речима, *значење које се односи само на себе*. Круг се затвара – змија гризе сопствени реп. И баш на овом месту Лакан уводи термин – *дискурс*. Наиме, јасно је да аналитичар и пацијент говоре истим језиком, али економија дискурса, тј. „*однос између значења и значења, однос између њиховог дискурса и заједничке организације дискурса, омогућава да се утврди да ли је у говору укључена суманутост*“³¹⁶. Лакан ће истицати да је дискурс неодвојив од појма *бића*, јер је увек у вези с оним – *бити*.³¹⁷ А доживљај тог *бити* је, као што је до сада више него јасно, из Лаканове перспективе неодвојиво од симболичког, од економије говора и позиције коју субјекат заузима у односу са местом великог Другог.

Због тога је неопходно да се још једном вратимо важности *L* *схеме* (Слика 2). *Стадијум огледала* је кључан за разумевање феномена психозе за Лакана. У основи је, као што знамо, игра тријадних односа у нашем субјекту. Прво ћемо се подсетити како ствари функционишу код (условно речено) нормалног конституисања Ега. Дакле, релација S-A је препречена – то представља прекид пуног говора између субјекта и великог Другог. Препреченост је обележена имагинарном релацијом објекта *мало a* и *мало a'*. Лакан овде истиче да је уобичајено да Его субјекта нормално разговара сам са собом. Сетимо се да Лакан говори о два Ега, те у овом случају један Его разговара са другим (релација *a-a'*), док Его о субјекту

³¹⁴ Lacan, *The meaning of delusion*, 21.

³¹⁵ Lacan, *The Other and psychosis*, 33.

³¹⁶ Lacan, *The Other and psychosis*, 34.

³¹⁷ Lacan, *On the signifier in the real and the bellowing-miracle*, 138.

S говори у трећем лицу. Као екстремни пример тога можемо узети присилне мисли код неуроза. Али, када говоримо о феномену психозе, ствари се усложњавају. Вербалне халуцинације карактерише поистовећење субјекта (S) са сопственим Егом – са којим разговара *буквално* као са реалним, неким (да тако кажемо присутним) трећим лицем. Дистанца се губи, и оно што је унутра пробија у спољашњи свет. У питању је пробијање имагинарног у реално, што води *паду Символичког поретка*, који наставља да постоји, али са одређеном *дисторзијом*. У том контексту, Лакан сматра да је с тим у вези важно поставити низ фундаменталних питања – *Ко ту говори?* Ко говори ако субјекат изговара оно што (посредством вербалних халуцинација) чује? И, наравно, *коме се субјекат обраћа?*

Али да бисмо схватили *ко говори*, прво морамо разумети дистинкцију између *говора* и *језика*.³¹⁸ Лакан истиче да унутар феномена говора можемо интегрисати три равни или димензије: *означитељ (символично), значење (имагинарно) и дискурс (реално)*. Он каже да „*субјекат има на располагању много означујућег материјала који је његов језик и који користи да циркулише значење у реалном*“³¹⁹. Пун говор је увек обраћање *апсолутном Другом*³²⁰, обележеном великим А. То је размена поруке између два субјекта – због тога је седиште говора субјекта увек субјективност великог Другог. У фрази да је *Други препознат, али није познат* крије се Лаканово гледиште да је у суштини другост Другог непозната. То је „*оно што карактерише релацију говора на нивоу на коме се говор говори Другоме*“.³²¹ С друге стране, код параноје (у питању је говорећи субјекат) приметан је јаз који настаје, јер

³¹⁸ Више о феномену и важности *језика* за психоаналитичку мисао, види у књизи Гордане Вулевић, *Психоанализа, језик и тумачење*, где стоји: „*Језик је, посматран у контексту своје синхронije, хомоген и стога идеалан научни објекат, јер представља скуп правила која су независна од контигенције говорећег субјекта (Sosir, Ferdinand. Opšta lingvistika. Beograd: Nolit, 1989). Психоанализа је, за разлику од структуралне лингвистике, наместо на језичке инваријанте, усредсређена на живу реч. У фокусу психоанализе је све оно што је живој речи контингентно, све оно што је Сосир одредио као индивидуално, случајно и стога небитно. За психоанализу су релевантне идиосинкразије и аберације говорећег субјекта, како на семантичком, тако и на прозодијском плану. Психоаналитичка ситуација је говорна релација, говорни догађај. У психоаналитичкој ситуацији терапеут је, неминовно, изложен сложеној међуигри значења и звука. У игри су, неретко, перформативни ефекти језика. Речима се може делати. Субјекат аналитичког искуства посредством апсолутних језичких јединица (речи) може произвести конкретан ефекат. Тада, потенцијално, смисао његове беседе не лежи у смислу казивања, већ у вишку исказивања, перформативном дејству језика.*“ (Vulević, *Psihoanaliza, jezik i tumačenje*, 137–138).

³¹⁹ Lacan, *On a god who does not deceive and one who does*, 63.

³²⁰ Термин *апсолутни Други* значи да је *Други препознат, али није познат* (Lacan, *The Other and psychosis*, 38).

³²¹ Lacan, *The Other and psychosis*, 38.

се објекат *мало а'* обраћа објекту *мало а*. У основи је Лаканова прича везана за термин *параноичног знања* – које подразумева „*параноичне афинитете између свих знања о објектима као таквим*“³²². Сетимо се феномена *транзитивизма* код деце о којем смо говорили. Наиме, свет субјекта је испуњен мноштвом објеката. У питању су различити нивои другости. Јер су објекти интересовања субјекта увек везани првенствено за *жељу* која је увек жеља на месту Другог. Отуд толика важност објеката. И још једну ствар је овде неопходно разумети и подвући – „*људски Его је увек други – услед чега је субјекат у почетку ближи облику другог него настанку сопствене тенденције*“³²³. Отуд *отуђеност* и цела прича о *измештању* на место другог. Она почетна фрагментисаност тела биће фантазматски заокружена управо посредством жеље на месту Другог (да подсетимо – увек са великим Другим, јер жеља у свом пуном људском смислу почиње да постоји тек када субјекат ступи у *Симболички поредак*). Конституисање субјектовог Ега тако почиње – и он ће стога увек бити отуђен, јер ће не-Ја увек бити централни доживљај себе, субјектовог Ја. Стога отуђење има конститутивну функцију у оквиру *Имагинарног регистра* – а код психозе отуђење му даје облик, форму, али не и динамику. Јер поред имагинарног и приче о малим другим, неизоставна је прича о увођењу великог Другог као основног корелата говора.

Тај *други* који је у основи сваког субјективитета добија још једну димензију субјектовим уласком у *Симболички поредак*. Субјекат проговара – а релацију говора карактерише присуство великог Другог. Лакан је тако још једном истакао *феномен огледала*. Његова прича о знању као *параноичном* заснива се на *агресији, ривалству* и *љубомори* кроз *примарну идентификацију*. Дакле, уласком трећег у примарну релацију, уводи се прича о говору. Али, као што смо више пута нагласили, ова примарна релација никада неће бити у потпуности превазиђена – у питању је *саприсутност* мноштва релација са другима и Другима. Због тога је примарна агресија иманентна у сваком дискурсу, како у релацији са објектом *мало а*, тако и са објектом велико А. Ослањајући се на дијалектику *Господара* и *Слуге*, Лакан ће још једном указати на процеп између објекта велико А и *мало а* – истичући да се управо ту, „*у тај процеп мора сместити читава дијалектика суманутости*“³²⁴. Наиме, говорећи о себи, параноја говори о нечему што је проговорило (унутар субјекта) и извештава о томе да му се *неко* обраћа. *Али ко?* Јасно је да је у питању отуђење, али Лакан истиче да је неопходно направити дистинкцију између *отуђења карактеристичног у*

³²² Lacan, *The Other and psychosis*, 39.

³²³ Lacan, *The Other and psychosis*, 39.

³²⁴ Lacan, *The Other and psychosis*, 40.

имагинарном и отуђења карактеристичног за психозу. Јер овде се више не ради о идентификацији, ни примарној, а ни секундарној. Главни актери овог говорења нису више објекти *мало а* и велико А. Оно што код суманутости проговара, а чему вербалне халуцинације сведоче – није ништа друго него само субјектово *несвесно*. Оно што проговара је део имагинарног у чијој основи лежи цела прича о фрагментисаности тела и конституисања субјектовог Ега. Једноставно, тамо где је S ту не може бити велико А. Ако је велики Други изопштен – онда пред собом имамо параноју. Ту остају два Ега, *мало а* и *мало а'*. Мали други увек говори у *алузијама*, услед чега он не зна шта тачно говори. Објекат *мало а'* проговара за S, за несвесно, обраћајући се објекту *мало а*, које може бити претеће или провоцирајуће.³²⁵ Стога психоза остаје ухваћена *дискурсом несвесног*. То је основа вербалних халуцинација терминологијом *стадијума огледала*. Ове алузије и унутрашњи дијалог су увек присутни, то је неоспорно. Али, Лакан ће истаћи да нормалност карактерише то да се тим дијалозима и заводљивим обраћањима не приступа превише озбиљно. У најширем смислу – можемо рећи да се они игноришу у одређеној мери. Због тога ће Лакан сматрати да неуротичар о томе саопштава несвесно у одређеним шифрама – њих психоаналитички ваља дешифровати. Томе сведоче и *Тумачење снова*,³²⁶ али и *Психопатологија свакодневног живљења*³²⁷.

С друге стране, када се субјекту обраћа велики Други, у основи није спољашња стварност пред тим субјектом, у смислу конкретне особе која стоји пред њим – Други је изван те спољашње реалности, он је сâм *Симболички поредак*. Уколико је у питању *прави говор*, Други – то велико А – онај је пред којим се субјекат *препознаје*. Али и овде је хегелијанска дијалектика на снази – субјекат може бити *препознат* од стране великог Другог само ако је пре тога он сâм *препознао* великог Другог. Једноставно – *мора се препознати да бисте могли да будете препознати*.³²⁸ Дакле, велики Други није пука друга особа у реалном и конкретном смислу, нити је (а то је посебно важно нагласити) одраз у огледалу – Други је изван онога што се види – *он је препознат, али није познат*.

³²⁵ Lacan, "I've just been to the butcher's", 52.

³²⁶ Види више у: Frojd, Sigmund. *Тумачење снова 1*, Нови Сад: Академска књига, 2012; Frojd, Sigmund. *Тумачење снова 2*, Нови Сад: Академска књига, 2012.

³²⁷ Види више у: Freud, Sigmund. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, vol. VI: Psychopathology of Everyday Life*, 1901. London: The Hogarth Press, 1960.

³²⁸ Lacan, "I've just been to the butcher's", 51.

Због свега до сада реченог, јасно је зашто Лакан наглашава да, уколико желимо да приступимо разумевању конститутивних механизма психозе, морамо поћи од тумачења фундаменталног *дискурса* субјекта. Свакако, ослањајући се на критику Фројда, он сматра да психозе не треба поредити са неурозама. У питању је свакако нешто друго, то нам је данас више него јасно, те ћемо овом питању приступити на квалитативно другачији начин. Ипак, Лакан ће се још једном упутити већ добро познатом и утабаном стазом, али, као и увек, пратећи свој специфични теоријски стил – и тако ћемо још једном приступити анализи чувеног Шреберовог дела. На готово самом почетку, Лакан наводи да:

*„Шребер примећује шта се дешава када престане овај дискурс од којег он болно зависи. Настају различити феномени у континуираном унутрашњем дискурсу – ствари се успоравају, долази до прекида, до дисконтинуитета, који је субјекат принуђен да допуњује.“*³²⁹

Оно чиме се допуњују уобичајени звуци, сензације и догађаји из околине је већ поменуто присуство *намере* у дискурсу. Код Шребера ће се тако између *урлика* и *позива у помоћ* развити фундаментална еротизовано-безгрешна веза као основа његових заблуда. На тај начин долази до потпуног изопштавања *захтева* који је пред себе ставио, а који ће се поново појавити у реалном као халуцинације. Јер важно је разумети да су халуцинације део поља реалног, и представљају подршку унутрашњем-имагинарном свету субјекта. Лакан сугерише да, и ако халуцинације разумемо као перцептивне обмане у психијатријском смислу, оне су на један посебан начин, *еросом* увек везане за реално. Лакан ће рећи да је овде реч о *топографском* и да је стварност ту афективно обојена, те увек носи одређено значење.

Због тога Лакан поставља питање – *зашто се код психозе несвесно осипа (еродира) у реалном?* У најопштијем смислу можемо рећи да је несвесно оно што је првобитно било потиснуто. Свакако, потиснут садржај може поново постати свестан, а познато је да се сматра да су *симптоми* неуротичара неуспех рада механизма потискивања³³⁰ – али не само симптоми, већ и феномени нормалног живота, као што су снови, омашке и досетке. Враћање

³²⁹ Lacan, *On the signifier in the real and the bellowing-miracle*, 139

³³⁰ Лакан каже да се потискују сопствена дела, дискурси или понашања, али да се ланац наставља испод површине, изражавајући своје захтеве и исказујући своје тврдње посредством неуротичних симптома (Lacan, *The psychotic phenomenon and its mechanism*, 84).

потиснутог код неуроza омогућава да се направе одређени компромиси као одговор на конфликте. С тим у вези Лакан каже – „*потискивање треба разумети као стриктно лингвистички феномен*“.³³¹ Ту долазимо до Фројдовог *Bejahung*, до онога што је подлегло првобитном чину симболизације. Наиме, позивајући се на предавања Жана Иполита³³² о опорицању (*Verneinung*), Лакан истиче да је управо *Bejahung* извориште симболизације и увођења у симболички универзум. *Bejahung* се односи на означитеље и омогућава регистровање потиснутог означитеља у текст симболичког несвесног. Такође, то је појам који претходи механизму *Verneinung*, те их треба разликовати – јер садржаји који бивају подвргнути овим механизмима једноставно имају различите судбине. *Verneinung* или *опорицање* спада у ред дискурса и под јаким је утицајем принципа *Реалности* – у његовој основи је вредност постојања – „*субјекат тражи објекат своје жеље, али га ништа не води ка њему*“³³³. У основи је Фројдова прича о *принципу задовољства* и *принципу реалности*. Субјектова тежња да пронађе објекат своје жеље, који не налази, води суочавању са реалношћу као таквом. Субјекат ће бити приморан да нађе објекат замене, који стога никада неће у потпуности бити место испуњења његове жеље. Услед тога је у основи сваке жеље ништа друго до *илузија* и *халуцинаторни привид*. Субјектов Его ће увек тражити нешто друго, оно место примарне огледалне рефлексије, али ће морати да се задовољи реалноћу са којом се суочава. Због тога кажемо да је судбина субјекта трагичка.

Ипак, код психоза је у основи један други механизам – механизам *изопштавања* (*Verwerfung*)³³⁴. Наиме, нешто што је субјекат на пример доживео, може због свог садржаја или афективне непријатности бити потиснуто, а самим тиме, да би то нешто било потиснуто, оно мора бити симболички опосредовано. Свакако, оно је јасно артикулисано, комуникативно, те самим тим је интерпретација уопште могућа. Интерпретација се стога може разумети као превођење са језика несвесног на језик свесног – Лакан ће рећи да су суманутости *транскрибоване у други регистар*³³⁵. Терапеут ту има улогу преводиоца. С

³³¹ Lacan, *On a god who does not deceive and one who does*, 63.

³³² Види више у: Lacan, Jacques. “Response to Jean Hyppolite’s Commentary on Freud “Verneinung”.” In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 318–333. New York: W.W. Norton & Company, 2006.

³³³ Lacan, *The psychotic phenomenon and its mechanism*, 84.

³³⁴ Лакан наглашава разлику између *негације* и *изопштавања*. Негација је по њему оно што од стране субјекта једноставно није интегрисано (али је симболички опосредовано), док изопштавање лежи у основи феномена (вербалних) халуцинација. У основи су, дакле, различити нивои рада ових механизма код неуротичних и психотичних.

³³⁵ Lacan, *The symbolic sentence*, 104.

друге стране, садржај подлегао под *Verwerfung* остаје несвестан и субјекту недоступан. Лакан психотичан феномен објашњава као:

„Настајање огромног значења у реалности које изгледа као да није ништа – утолико што се не може ни за шта везати, пошто никада није ушло у систем симболичког – али под одређеним условима може угрозити читаву структуру [субјекта]“. ³³⁶

У основи тога није ништа друго него (неподношљива) претња кастрацијом.³³⁷ Једноставно, предуслов за приступ *Симболичком* регистру увек је вођен феноменом кастрације. Симболичко је неодвојиво од Закона. Сетимо се само Фројдових текстова као што су *Тотем и табу*³³⁸ или *Мојсије и монотеизам*³³⁹. Лакан каже да је Фројд конституисао социологију *тотема и табуа* управо због тога што је за њега Закон присутан од самог почетка, те се људска сексуалност кроз њега и помоћу њега мора остварити.³⁴⁰ Овај примарни Закон није ништа друго него – Закон симболизације Оца. А то је управо прича о кастрацији и великом *Едиповом комплексу*. Наиме, Лакан истиче да је Фројд морао видети ову везу, јер каже да га је:

„[...]његово промишљање довело до тога да појаву означитеља Оца, као аутора Закона, веже за смрт – заиста, за убиство Оца – показујући на тај начин да, ако је ово убиство плодни тренутак дуга, којим се овај субјекат везује за Оца као симбол, он сам себе везује за симбол живота. Закон је заиста мртав Отац“. ³⁴¹

Такође, на овом месту важно је нагласити да, за разлику од неуротичног, саме психозе карактеришу фазе у којима један део не подлеже симболизацији, а самим тим ни *Закону*. Наравно, почетни стадијум претходи и неуротичном услед механизма потискивања и повратка потиснутог – „те се може десити да нешто исконско у погледу бића субјекта не уђе у симболизацију, да не буде потиснуто, већ изопштено“³⁴². У основи је, дакле, рад изопштавања, *Verwerfung*, јер ће оно што није симболизовано имати судбину да се поново појави у реалном.

³³⁶ Lacan, *The psychotic phenomenon and its mechanism*, 85.

³³⁷ Lacan, *Introduction to the question of the psychoses*, 12.

³³⁸ Види више у: Frojd, Sigmund. „Totem i tabu.“ U *O seksualnoj teoriji; Totem i tabu*, urednik Časlav, D. Koprivica, 111–266. Novi Sad: Akademska Knjiga, 2009.

³³⁹ Види више у: Frojd, Sigmund. „Mojsije i monoteizam.“ U *Psihologija mase i analiza ega*, prevod Božidar Zec, 271–423. Beograd: Fedon, 2006.

³⁴⁰ Lacan, *The psychotic phenomenon and its mechanism*, 83.

³⁴¹ Lacan, *On a Question Prior to Any Possible Treatment of Psychosis*, 464.

³⁴² Lacan, *The psychotic phenomenon and its mechanism*, 81.

Једноставно речено – *изопштење* феномена кастрације онемогућава функцију симболичког. Овај регистар код психозе заједно са кастрацијом пролази кроз неку дисторзију. Међутим, све што подлегне механизму изопштавања (*Verwerfung*) односно све што није подлегло *Симболичком поретку*, имаће судбину поновног појављивања у субјектовом реалном пре или касније.³⁴³ А када се садржај који није симболизован поново појави у реалном, то се дешава на нивоу феномена значења које се не односи ни на шта. Лакан сматра да изопштавање у својој основи подразумева одбацивање примордијалног *Bejahung*. И управо је то кључна тачка за настанак параноје, јер је изопштавање у својој основи процес искључивања оног примарног *изнутра*, које није *телесно изнутра*, већ *првобитно тело означитеља*.³⁴⁴

Наиме, субјекту не преостаје ништа друго него да недостатак симболизације замени мноштвом имагинарних уобразиљских идеација. Та почетна тачка заокружености значења у себе остаје без значења. У основи је дисторзија на симболичком плану. Због тога ће почетни означитељ проћи кроз дисторзију на патологизујући начин мењајући почетну мисао. Случај судије Шребера нам на то указује. Када Шребер говори о фантазму са богом који га је обузимао – *мора да је пријатно бити жена и лежати испод* – Лакан примећује да је ту присутан некакав морални сукоб. У питању је феномен везан за поље *предсвесног*.³⁴⁵ Овде се намеће питање – *шта се десило у Егу између појаве ове прве мисли и оне која ће бити доминантно карактеристична за Шреберову суманутост о трансформацији у жену ради директне божјије оплодње и стварања нове људске врсте?* Изопштење из симболичког повлачи *ланац означитеља* на нивоу имагинарног, чиме долази до пада на примарну релацију *стадијума огледала*. Лакан закључује да „*основни језик Шребера указује на то да је означитељ и даље потребан у његовом имагинарном свету – однос субјекта према свету је однос огледала*“³⁴⁶. Али ове релације код суманутости због пада симболичког трпе одређене дисторзије, искривљења, услед чега је оно што се види у одразу ништа друго до *обрнута слика* нарцистичко имагинарне релације. Како је суманутост увек везана за тело, тако је Шреберова трансформација у жену неодвојив део његове суманутости. Прогањање није ништа друго до бесконачно понављање симбола, бескрајно умноженим у обрнутом

³⁴³ Види више у: Frojd, Sigmund. *Џовек вул*. Београд: Ћигоја, 2003.

³⁴⁴ Lacan, *On the rejection of a primordial signifier*, 150.

³⁴⁵ Лакан се овде позива на Фројдово предсвесно о којем говори у *Тумачењу снова*, посебно у VII поглављу. Види више у: Frojd, *Тумачење снова 2*, 154–259.

³⁴⁶ Lacan, *The psychotic phenomenon and its mechanism*, 87.

огледалу – и тако прогонитељ (код Шребера прво др Флехсиг, а касније његов бог) постаје *сенка објекта прогањања*.³⁴⁷

Пад симболичког ће утицати на *саодношење* свих релација почетне *L* *схеме*. Због тога ће се све некако накривити, те ће услед тога питање нарцизма имати једну од кључних улога за разумевање психоза. Нарцизам као централна имагинарна релација интерперсоналних односа ту посебно показује своју двојаку улогу. Он је, пре свега, увек *телесни* и неодвојив од *еротског*. А тамо где је еротско, видели смо, ту је и *агресија* која има неоспорно конститутивну улогу за Его. Тиме други као *имаго* огледалног односа бива ухваћен, а други је нико други него сам Его. Лакан с тим у вези каже:

*„Его је тај господар којег субјекат налази у другом, чију функцију владања успоставља у свом срцу. У сваком односу са другим, чак и у еротском, постоји неки одјек овог односа искључености, било он или ја, јер је на имагинарном плану људски субјекат тако конституисан да је други увек на прагу да поново усвоји место господара у односу на њега, јер у њему постоји Его који је увек узвишен и усађен у њега као његов господар“.*³⁴⁸

Код неуроza субјекат увек остаје унутар *Симболичког поретка*, јер неуротични комплекс карактерише конфликт дуалног односа означитеља и означеног. Оно потиснуто се поново може појавити на истом месту (као симптом или, на пример, омашка). Оно може бити под маском или на неки начин искривљено, али ће се увек појавити на истом месту. С друге стране, суманутости су разумљиве (у смислу како смо то већ појаснили), али се оне одвијају на другом регистру – у основи је економски проблем, јер уколико се потиснуто поново јави – оно ће се јавити на потпуно другом месту, потпуно измењено и непрепознатљиво. Имагинарно код психозе тако проговара директно – феномен превода ту изостаје. Унутрашњи монолог параноје у потпуности бива паралелан са спољашњим, те постаје потпуно очигледно да је *дискурс несвесног* у ствари дискурс Другог.

Анализа суманутих мисли стога даје невероватан увид у однос субјекта према несвесном – његову организацију и манифестацију. Због тога је важно још једном се вратити разумевању Ега и његовој фундаменталној улози у разумевању психоза – јер ако знамо да једна од основних функција Ега припада телесно-перцептивном систему, онда је јасно да је

³⁴⁷ Lacan, *The imaginary dissolution*, 90.

³⁴⁸ Lacan, *The imaginary dissolution*, 93.

његова улога код перцептивних обмана неоспорна. Али, он је истовремено место одбрана³⁴⁹ – те Лакан истиче да је старо аналитичко гледиште да је *Его место извора параноје* неопходно допунити чињеницом да Его никада није сам – да он увек уза себе има *двојника у виду Идеал Ега*.³⁵⁰ А управо је Идеал Его тај који у психози говори кроз фантазам, тај прогањајући део који изнова и изнова понавља интрузивне мисли, шпијунира и командује. Код Шребера постоји превласт релације нарцистичког огледања које води паду Другог, а самим тим утиче и на огледални доживљај себе. Али шта у ствари Шребер својом књигом нама открива у структурално-симболичком смислу разумевања психозе? На једном месту он говори о томе да је окружен само наизглед живим, импровизованим људима које среће с времена на време (нпр. болничари и др Флехсиг). Он их описује као лепрозне лешеве – прецизније, каже да виђа да *лепрозни леш води са собом други лепрозни леш*. Лакан нас упућује на то да су ово све фрагменти Шреберовог идентитета који га нападају, а сам субјекат је шокиран и изненађен тиме. Та расутост и фрагментисаност упућују на стање расутости самог нарцизма и степена конституисања Ега код параноје – а реченицу да *лепрозни леш води са собом други лепрозни леш* Лакан описује као „*лепу илустрацију Шреберовог Ега – јер у Егу постоји нешто што је у својој основи мртво и што води овом двојничком дискурсу*“³⁵¹.

Такође, Шребер говори о томе да се у њему појавила *пукотина* у релацијама са другима, ту пукотину он назива *убиством душе*. Лакан упућује да он ни овде не говори ни о чему другом него о Егу – *ова проблематика је уметнута између слике Ега и слике великог Другог, очинског имага*. У основи је још једном илустрација односа између Ега и Его-Идеала – остављајући Супер-его овом приликом по страни.³⁵² Он каже да због тога што Шребер:

„[...] није стекао или је изгубио овог Другог, он се сусреће са чисто измишљеним другим, палим и оскудним другим са којим не може да има никакве односе осим односа фрустрације – овај други га негира, буквално га убија. Овај други је оно што је најрадикалније у имагинарном отуђењу“³⁵³.

³⁴⁹ Лакан се позива на познато 52. Фројдово писмо Флису и истиче да је у психоанализи одбрана усмерена против фатаморгана, ништавила, празнине, а не против било чега што постоји и има тежину у животу (Lacan, *Metaphor and metonymy (I): "His sheaf was neither miserly nor spiteful"*, 215).

³⁵⁰ Lacan, *On the rejection of a primordial signifier*, 144.

³⁵¹ Lacan, *On the rejection of a primordial signifier*, 145.

³⁵² Lacan, *The hysteric's question (II): What is a woman?*, 209.

³⁵³ Lacan, *The hysteric's question (II): What is a woman?*, 209.

Ове душе уместо да се крећу ка *реинтеграцији апсолутног Другог* – крећу да се везују за њега. У почетку, то је игра интројекције самих суманутости, због чега ће се Шребер све више интергисати у овај двосмислени говор са којим постаје једно. Он ће својим бићем давати на њих одговор. Суманутости почиње да воли као себе самог, једноставно долази до потпуног поистовећења. Они постају једно, неодвојиви и стопљени. Лакан ће *убиство душе* ближе објашњавати позивајући се на *L* схему (Слика 2). Стање субјекта S односно питање неуротичног или психотичног зависи од релације и онога што се дешава на месту великог А. То што се дешава на месту великог Другог „*артикулисано је као дискурс (несвесно као дискурс Другог)* чију је синтаксу Фројд покушао да дефинише као *оне њене фрагменте који допиру до субјекта у одређеним привилегованим тренуцима кроз снове, омашке и досетке*“.³⁵⁴ Наиме, питање доживљаја себе, то питање пола и контигентности бића – *Ко сам ја?* – јесте по Лакановом схватању најдубље психоаналитичко питање. А одговор који нам нуди кроз четири тачке своје схеме представља оно чему је посветио највише пажње у својим радовима. Доживљај субјектовог постојања, препознавања кроз другог и Другог, поред тога што је кључно за конституисање човековог Ега, такође је и оно што ће га пратити, и у мањој или већој мери морити, задирати у њега, прогањати или саплитати читавог живота. Јер док се жена пита – *Шта значи бити жена?* – мушкарац ће постављати питање – *Како је то бити жена?* – а од онога што се дешава на месту Другог зависиће стабилност овог четвороугла огледалних релација у односу на феномене *смрти* и *прокреације*. На месту Другог, као месту дискурса несвесног, ови феномени ће се организовати као симптоми – а због тога што је несвесно конституисано као језик, могуће их је дешифровати и разделити. Примарно имамо неисцрпну снагу нарцистичко-фантазматске релације *мало а-а'*. Ово место магијских фатаморгана, интуиције и доживљаја телесне успостављености одржава све ефекте завођења и везивања. У игри је релација конституисања Ега огледалним релацијама са објектима. Али без Другог ова релација је погубна. Она преплављује, а тополошка равнотежа четири пола се урушава. „*Без великог Другог човек не може да се одржи у позицији Нарциса*“, подвлачи Лакан.³⁵⁵ То је због тога што је означитељ артикулисан само на месту Другог, јер је Други тај који врши идентификацију у *Едиповом комплексу*. А услед јаза у имагинарном и отуђења које је са њим у вези, уласком у симболичко, субјекат се конституише као субјекат смрти.

³⁵⁴ Lacan, *On a Question Prior to Any Possible Treatment of Psychosis*, 459.

³⁵⁵ Lacan, *On a Question Prior to Any Possible Treatment of Psychosis*, 460

Шта из свега до сада реченог можемо закључити о Лакановом поимању психозе? Ослањајући се на терминологију *стадијума огледала* и *L схеме*, психоза се најједноставније разуме као одсуство *Имена-Оца* на месту великог Другог. Одсуство *Имена-Оца* подразумева пад симболичког услед неуспеха *очинске метафоре*, у чијој основи је изостанак *примордијалне афирмације (Bejahung)*, због чега на сцену ступа изопштење (*Verwerfung*), које доводи до празнине на месту Другог. Дакле, изопштење *Имена-Оца* оставља субјекта на нивоу примарне нарцистичке идентификације. Примарна владавина огледалне релације доводи до нарцистичког утапања означитеља и означеног једно у друго, што ће за последицу имати сумануте метафоре и вербалне халуцинације, попут нпр. Шреберове суманутости – *ја сам жена коју бог жели*. Наравно, ова суманута идеја није ништа друго него илустрација самог *Едиповог комплекса* – у свој његовој имагинарној снази, са свим његовим ицестуозним и конфликтним тенденцијама осликаним као психотична фантазија о трудноћи и прокреацији. Шреберов фантазам о трудноћи јавља се као означитељ *интеграције у функцију Оца*.³⁵⁶

Сетимо се када говоримо о очекиваном *Едиповом комплексу* – да бисмо код особе могли да говоримо о романтичној релацији (мушкарац–жена), онда у однос између субјекта и другог (објекат мало а), мора да се укључи и трећи, односно велики Други. На тај начин се *превазилази* конфликт, јер трећи уноси *Закон*, уноси *Ред* и неки *Поредак*. Тај трећи није отац у биолошком смислу – то је *Име-Оца*. То је *Отац* као носилац и сама интервенција симболичког, јер – „*кад нађемо скелет, називамо га људским, ако је положен у гроб*“³⁵⁷. Само постојање *гроба* је рудиментарни показатељ постојања симболичког у људској праисторији. Због тога кажемо да *Симболички поредак* постоји *изван* субјекта, он га превазилази својим одређењем. Субјекат је, кажемо стога, урођен у симболичко самим својим рођењем. И да још једном подвучемо – због тога кажемо да је *субјекат рођен у језику*. Отуда највеће међу великим психоаналитичким питањима – *Ко сам ја?*, које се може (и треба) превести у – *Да ли сам ја мушкарац или жена?*³⁵⁸ односно – *Да ли сам способан за прокреацију?* Оно је увек постављено субјекту са места великог Другог. Препознавање пола

³⁵⁶ Lacan, *The hysteric's question*, 171.

³⁵⁷ Lacan, *The imaginary dissolution*, 96.

³⁵⁸ Текст који нуди инспиративну дискусију о питању женскости у контексту *Едиповог комплекса* видети у: Lacan, Jacques. „The hysteric's question (II): What is a woman?“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 173–182. New York: W. W. Norton & Company, 1997.

и саме сексуалне позиције субјекта је стога увек везано за *Симболички поредак*. Али, важно је нагласити да је од питања пола и сексуалности неодвојиво и оно што називамо *Закон*. А *Закон* је такође неодвојив од симболичког – и то је суштина разумевања *Едиповог комплекса* за Лакана. *Едипална* релације ће стога бити фундаментални означитељ који нуди одговор на ова за психоанализу велика питања. Јер од тог одговора ће зависити позиционирање субјекта на релацији *неуротично-психотично*. Наиме, у зависности од (мање или веће) успешности разрешења *Едипалне ситуације* у оквиру тријадних релација, зависиће у којој мери ће симптоми субјекта бити организовани. Када говори о *прокреацији* у Шреберовом смислу, и о суманутој идеацији да *мора да је лепо бити жена*, Лакан сматра да се овде ради о једној *инверзији*. Он каже да је овде функција *Оца* (у смислу прокреације) видљива у својој пуној снази, али да долази до *инверзије*, јер је код Шребера *бити отац* место *изостанка означитеља*. Услед тога Шребер полази другим, заобилазним путем – *биће отац тако што ће постати жена*. А означитељ који је изостављен тиме почиње да говори сам у облику који нам је познат као вербалне халуцинације. Дакле, једно је сигурно: Лакан инсистира да дијагноза психозе може да се успостави само уколико код пацијента постоји – *поремећај на нивоу језика, односно на нивоу Имена-Оца*. А уколико такође знамо да он каже како је „*несвесно структурирано као језик*“³⁵⁹ – у каквом су онда они односу? Наиме, Лакан истиче да је оно што карактерише језик управо систем означитеља чији однос са означеним није однос један према један. Позивајући се на истакнуте лингвисте³⁶⁰ он ће закључити да је „*значење људски дискурс, јер се увек односи на неко друго значење*“.³⁶¹ Због тога треба разумети да су симптоми неодвојиви од означитеља и да почивају на сложенем односу „*тоталитета према тоталитету, тачније целог система према целом систему или још прецизније универзуму означитеља према универзуму означитеља*“.³⁶² Дуалност о којој је овде реч је психоаналитички детерминизам који се огледа у конфликту на два нивоа – једном из прошлости, похрањеном у несвесном, и једном актуелном, који стоји са њим у вези. Стари конфликт у несвесном треба разумети као означитељ који ће бити ухваћен у мрежу

³⁵⁹ Lacan, *On nonsense and the structure of God*, 119. Такође, о овој теми Лакан каже и: „*Сваки аналитички феномен, сваки феномен који долази из аналитичког поља, из аналитичког открића, из онога чиме се бавимо у симптомима и неурозама структурирано је као језик. То значи да је то феномен који увек поставља суштинску дуалност означитеља и означеног. То значи да овде означитељ има сопствену кохерентност и природу која га разликује од сваке друге врста знака.*“ (Lacan, *The hysteric's question*, 167)

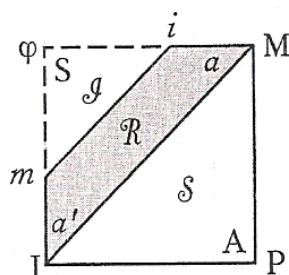
³⁶⁰ Лакан се на првом месту позива на Сосира и Јакобсона. Више о овој теми погледајте у: Vulević, Gordana, *Psihoanaliza, jezik i tumačenje*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2021.

³⁶¹ Lacan, *On nonsense and the structure of God*, 119.

³⁶² Lacan, *On nonsense and the structure of God*, 119.

актуелним конфликтом. Тако се стари конфликт користи као језик, те постаје видљив управо као симптом.

Лакан ће познату *L* схему употпунити ради детаљнијег разумевања нормалног развоја субјекта. За њу каже да представља концептуалну визуализацију *двоструког тројства*, и с намером да нагласи преклапање *Симболичког* и *Имагинарног* у регистру *Реалног*, називаће је – *R* *схема* (Слика 16). Унутрашње ивице ове схеме представљају симболе који су нам већ познати из *L* *схеме*. Спољашње ивице приказују ознаке симболичког – тако субјекат *S* има свог симболичког парњака као *означитеља фалуса*, објекат *мало a* има свог симболичког парњака као *означитеља примордијалног објекта (мајке)*, објекат *мало a'* има свог симболичког парњака као Его-идеал, и, на крају, објекат велико *A* има свог симболичког парњака који није ништа друго до позиција *Имена-Оца*.

Слика 16: *R* *схема*³⁶³

A – Други; *I* – Имагинарно; *I* – Его-идеал; *M* – *означитељ примордијалног објекта (мајке)*; *P* – *позиција Имена-Оца на месту Другог*; *S* – *Субјекат*; *S* – *Симболичко*; *R* – *Реално*; *φ* – *фалус (имагинарни објекат)*; *i* – *огледална слика*; *t* – *его*; *a* – *објекат мало a*; *a'* – *идентификације дететовог ега са Его-идеалом*.

Такође, на *Схем*и можемо видети да је поље реалног омеђено четвороуглом *MimI*. Врхови *i* (огледална слике) и *t* (его, *t* за *toi*) представљају имагинарне појмове нарцистичке релације. Наиме, објекат *мало a* треба разумети као релацију између *i* и *M* – а то је ништа друго него скуп имагинарних објеката, имагинарних других у релацији еротизоване агресије као иманентно људске. На сличан начин можемо рећи да објекат *мало a'* није ништа друго до релација *t* и *I* – скуп идентификација Ега које укључују Его-идеал. Цела *схема* има за циљ да прикаже дететову жељу за жељом мајке, односно то како се „*оно идентификује са имагинарним објектом своје жеље утолико што га сама мајка*

³⁶³ Слика преузета из: Lacan, *On a Question Prior to Any Possible Treatment of Psychosis*, 462.

символизује у фалусу“.³⁶⁴ Метафора *Оца* налази се у сржи економије субјекта и конституисања његовог несвесног, било код мушкарца било код жене. Ова имагинарна функција има улогу успостављања симболичког доживљаја сопственог пола комплексом кастрације. Метафора *Имена-Оца* заузима место које је првобитно припадало симболизацији мајчиног одуства.³⁶⁵ Означитељ је присутан у Другом – али као потиснут, јер Други је локус несвесног. У игру још једном уводимо причу о *опорицању* као кључну за разумевање психозе. Наиме, то Фројдово *Verneinung* указује на суд о постојању, за разлику од *Bejahung* (онога што је подлегло првобитном чину симболизације). Због тога неуротичар може да говори и да порекне (опорицање означитеља) оно о чему говори, док психотичан једноставно сведочи ономе што доживљава. Лакан *Verwerfung* разуме као изопштење означитеља – те ће услед изопштења метафоре *Имена-Оца* остати једно празно место у Другом. Остаће једна рупа на месту фалусног означитеља услед поремећаја на нивоу тријадних односа (на *R* *схеми* ова три поља су означена као *IRS*). Феномен суманутости огољава функцију означитеља.³⁶⁶ Прекид *ланца означитеља* и изопштење *Имена-Оца* са места Другог подразумева, као што смо рекли, неуспех очинске метафоре. То је оно што Лакан сматра да представља кључни недостатак психозе и разлог њене специфичне клиничке слике. Услед тога долази до преклапања Шребера и његовог бога, те немогућности да се бог посматра као одвојен од њега. Када се субјекат позиционира на празно место, тада долази до конфузије која води томе да се *ја* и *ти*, односно *Ја* и *Други* изједначавају.

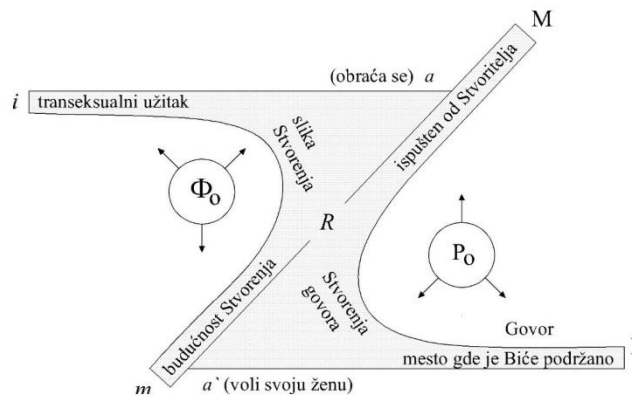
Шреберово *убиство душе* је, како каже Лакан, сликовити опис управо недостатка ове метафоре у његовом психичком свету и смрти субјекта. Томе води целокупна неминовност његовог претварања у жену. С тим у вези, Лакан уводи наредну *I* *схему* (*Слика 17*) која представља психотичну организацију (а самим тим и пад *Симболичког* у регистар *Имагинарног*). Хипербола празног места праћена је двома линијама – једна представља нарцистички *jouissance* (транссексуални ужитак за Шребера) ког прати трансформација у жену и друга линија која представља место идеалне идентификације, слике која је мамац за имагинарне суманутости. Место које је требало да буде попуњено сликом мајке услед *убиства душе* бива замењено богом на месту великог Другог. Управо ово је оно што Лакан сматра смрћу субјекта. Однос између *стадијума огледала* и симболизације Мајке код психозе трпи дивергенцију по принципу стапања *суманутог Ега* и *бога на месту Другог*.

³⁶⁴ Lacan, *On a Question Prior to Any Possible Treatment of Psychosis*, 463.

³⁶⁵ Lacan, *On a Question Prior to Any Possible Treatment of Psychosis*, 465.

³⁶⁶ Lacan, *Metaphor and metonymy (II): Signifying articulation and transference of the signified*, 229.

Тако Его-Идеал заузима место говора на месту Другог. И да закључимо – мирeње са трансформацијом у жену и прихватање тога да ће посредством оплодње са богом изродити нови људски род, по Лакановом гледишту није последица хомосексуалних тенденција, већ чињенице на којој инистира целокупна Лаканова теза о психозама – *Шребер је као субјекат умро*. Пад симболичког, тј. прецизније, неустављање фалусног означитеља на месту великог Другог – води смрти субјекта. Он више не постоји, он остаје расут по принципу приказаном на *I* *схеми*.

Слика 17: *I* *схема*³⁶⁷

И за крај, шта нам Лакан каже о могућностима третмана особа које болују од психозе? Ако смо психозу одредили као неминовност услед изопштења *Имена-Оца* са места Другог, онда би третман подразумевао да се некако оно „*призове на то место у симболичкој супротности са субјектом*“³⁶⁸. То празно место у симболичком, које води психотичној конфузији, у имагинарном бива попуњено суманутом идеацијом наместо фалусном метафором. То празно место које (највероватније) никада није било симболички опосредовано мора се испунити ничим другим него – *Именом-Оца*. Као и увек, то не мора бити нужно прави отац, већ једноставно *Отац*. Али овај симболички *Отац* – којег субјекат никада раније није могао именовати, те се самим тим никада раније није ни могао обратити субјекту нити субјекат њему – *мора да се постави на позицију имагинарне релације мало a-a'*, односно на место релације еротизоване агресије самог Ега и Его-Идеала. Једноставним речима – стабилност *Имена-Оца* зависиће на првом месту од тога у којој мери је успостављена стабилност огледалне релације. А то је исказано ривалством између родитеља

³⁶⁷ Слика преузета из: Vulević, Gordana. *Razvojna psihopatologija*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2016, 13. Оригиналну слику види у: Lacan, *On a Question Prior to Any Possible Treatment of Psychosis*, 476.

³⁶⁸ Lacan, *On a Question Prior to Any Possible Treatment of Psychosis*, 481.

и зависиће од важности коју мајка даје позицији *Имена-Оца* као представника и носиоца *Закона*. Други корак је свакако степен очеве доследности у ношењу са овим *Законом* (односно, у којој мери је он у складу са законодавном функцијом, у којој мери је у конфликту или миру са истом) услед чега ће он бити идеализован или тумачен као лицемер. Аналитичар би требало да буде на позицији велико А, али ако пак направи грешку и уђе у релацију отпора, онда ће он говорити из *објекта мало а'* – и видеће себе у субјекту. А то је показатељ неуспешне позиције аналитичара у третману; једноставно: „*Аналитичар не сме да се идентификује са субјектом, он мора бити довољно мртав да не буде ухваћен у имагинаран однос, унутар којег се увек тражи да интервенише и да се дозволи прогресивна миграција слике субјекта ка S^c* “³⁶⁹. Реч, у значењу пуног говора, налази се у великом Другом. Шреберов дискурс, његов однос са богом, указује на везу његовог Ега са имагинарним другима, што води ономе што смо научили – да је код психозе велики Други искључен. Самим тим, искључен је и пун говор у лакановском смислу. Због тога оно што се говори с временом постаје све бесмисленије – остају само празне реченице без значења, које се у суманутости готово напамет репродукују. Стога би, најједноставније речено, циљ третмана психозе био успостављање пуног говора из позиције великог А, с чиме би се овај субјекат вероватно сусрео по први пут.

³⁶⁹ Lacan, *The hysteric's question*, 162.

X Закључак

„Моћи ће да следи своју мисао у најскровитијим местима.

Портрет ће за њега бити најмагичније огледало.

Као што му је открило сопствено тело,

тако ће му открити и душу.“

Оскар Вајлд, *Слика Доријана Греја*

Фројдово „*Wo Es war soll Ich werden*“,³⁷⁰ то јест: „Где је било Оно, нека буде Ја“ присутно је у психоаналитичкој мисли до дана данашњег. У његовој основи садржано је дубоко критичко промишљање о ономе што је немисливо, о ономе што је оку на први поглед недоступно. Доминантна је непрестана тежња да се протумачи ништа друго до сам *дискурс несвесног*. Због тога, посвећену рефлексивност херменеутике психичког апарата морамо схватити као неопходан задатак који се пред нас ставља како у теорији тако и у пракси. Услед тога су ерудитски списи великана психоаналитичке мисли оно чему треба изнова да се враћамо, наново оживљавајући поље критичког дијалога. Истовремено, од тога као професија у будућности не смемо одустати уколико желимо да задржимо *људскост* и *самосвест* као светионик ка којем сви као друштво треба да тежимо. Једноставно, бити субјекат неодвојиво је од *другог*, од *другог* као људског контакта и *другог* као саговорника.

³⁷⁰ Freud, *The Dissection of the Psychical Personality*, 80.

Проблематизујући питања која смо поставили на почетку овог рада, за циљ смо, између осталог, имали то да још једном удахнемо живот у старе текстове, приступајући критичком тумачењу митова и филозофским разматрањима, уз посебан осврт на великог Фројда који нам је отворио нове начине сагледавања човекове психе. Ту су, наравно, и друга велика психоаналитичка имена попут Мелани Клајн, Хајнца Кохута и Доналда Виникота. Међу њима посебно место заузима, наравно, наш Жак Лакан и његова теорија *стадијума огледала*.

Грчким митовима, које смо, између осталог, разматрали, ординирају велики богови и богиње, а божанско на првом месту карактерише оно бесмртно, оно вечно. Људски субјекат, којим се психоаналитичка мисао бави, суочен је са смрћу. Човек једноставно није Бог, јер самим својим рођењем он јесте коначан. Због тога о људском животу не можемо говорити а да у обзир не узмемо проблематику смрти, те самим тим ни психоанализа није поштеђена ове дијалектике. Још је Фројд рекао да је „*циљ сваког живота смрт*“³⁷¹. Ипак, ова велика тема превазилази сваку теорију и улази у оно што филозофски (па свакако и теолошки) морамо прихватити као реалну неминовност, као неизбежност самог живљења.

Ако стога терапију разумемо као нешто што се дешава за живота субјекта, а то је више него очигледно, морамо се запитати *чега* је то терапија? Да ли она на првом месту тематизује питање живота или питање смрти односно живљења или умирања? И заиста, да ли је то нешто што теоретски, али и на сваки други начин, можемо и смемо да раздвојимо? Терапеут мора бити спреман да озбиљно приступи бављењу овом темом, јер ће се, пре или касније и хтео он то или не, наћи наспрам оних који су у потрази за смислом, то јест, пред онима који трагају за разрешењем неуротичног конфликта који поставља питање *Шта је смисао живљења када ћемо сви умрети?* односно *Како живети када знамо да ћемо умрети?* То трагање карактеришу хамлетовска размишљања увек у блиској вези с оним *бити*. Дакле, шта је смисао живота? Да ли је то управо одговор на оно велико питање *Ко сам ја?* Или, да будемо још прецизнији, – *Ко сам ја који нисам Бог, односно ја који сам смртан?* Психоаналитичка тежња за феноменолошким промишљањем о томе шта је *биће* стога је неодвојиво од дијалектике живота и смрти. У основи се налазе и сви они, мање или више успешни, покушаји филозофа, психоаналитичара и песника да домисле шта је то агресија, кривица, туговање, жеља и љубав.

³⁷¹ Frojd, *S one strane principa zadovoljstva*, 42.

Јасно је да се Фројдова топика, динамика и економија психичког апарата баве оним у анатомском смислу неухватљивим – једноставно, у психоанализи не говоримо о некаквој неуролошкој локализацији психе. Овај став испрва је унео негодовање у научним круговима, а касније револуцију у разумевању онога што данас знамо о настанку, бивањем и психопатологији субјективитета. И заиста, суштина је у ономе што је Лакан одредио као *Имагинарни* и *Симболички* регистар (учвореним са регистром *Реалног*). На свој специфичан начин, Лакан је сматрао да ће позицију субјекта, у односу на *нормално-психотично*, у одређеној мери одредити то колико *неозбиљно* субјекат може да приступи унутрашњим гласовима који у њему постоје, који му се обраћају (на релацији објекта *мало а* и *мало а'*).³⁷² Неозбиљност на коју Лакан реферише није непромишљање у смислу *игнорисања*, или за субјекта још радикалније, *опорицања*. Напротив, потребно је потпуно супротно. Ипак, Лакан нас је пак упозорио да једино разматрању о смрти треба приступити с апсолутном озбиљношћу. Једноставно, да бисмо у том *лакановском* смислу могли да будемо неозбиљни, ми не смемо одустати од *потраге*. Између осталог и од потраге за одговором на питање – *Ко сам ја као жив субјекат и шта за мене значи то што ћу умрети?* Јер смрт је неминовност живљења. А пред субјектом остаје отворено да ли ће *преозбиљно* или *неозбиљно* приступити животу док ту неизвесност подноси, иако ће му одговори за којима трага некако увек измицати. Јер, заиста, колико год се ми трудили и колико год се томе посветили, тематика смрти ће увек остати *с оне стране* симболичког. Али, једно је сигурно – порицањем смрти, субјекат ће порицати сам живот. А услед тога, он ће се наћи лицем у лице са *депресивним стрепњама* или *параноидним суманутостима*. Када говоримо о неозбиљности, неминовно се морамо присетити и Фројдових *досетки*³⁷³, као и важности која им је дата у контексту *психопатологије свакодневног живљења*. Јер асоцијативни пут симболичког који постоји између *шала* (као вербализације хумора) и *несвесног* у терапијском третману може бити од велике помоћи.

У основи психоанализе је прича о *мислима*, а формално се може приступити само оним мислима које се у односу са другим *изговоре*. Јер психоаналитичар није чаробњак. Он јесте онај који промишља, онај који стрпљиво слуша и онај који нуди тумачење, те понекад може

³⁷² Lacan, "I've just been to the butcher's", 51–52.

³⁷³ Види више о овој теми у: Freud, Sigmund. „The Relation of Jokes to Dreams and to The Unconscious.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. VIII, 159–180. Londo`n: Hogarth Press, 1960.

одати утисак да зна много више од оног наспрам себе. Лакан сматра да знање које он треба да понуди субјекту аналитичког искуства јесте пре свега – *знање о несвесном*. Психотерапеут је обичан човек који може да зна само шта је од свега изреченог у најближој вези с оним што субјекат говори, а да притом не зна да то говори. Због тога аналитичара неки могу помешати са пророком. То је, наравно, далеко од било какве истине, али је, исто тако, и веома опасно. Опасно попут Нарцисовог *утапајућег поистовећења* – живо благо које гута све пред собом. Јер, основне претпоставке од којих терапеут треба да пође, сматра Лакан, јесу *претпоставка неразумевања* и *претпоставка неспоразума*. Али, да, изузетно је заводљив тај *неспоразум о пророштву*.

Психоанализа се, дакле, бави мислима, али специфичност лежи у томе што су то изречене мисли – то су мисли преточене у *речи* које се упућују другом. Отуд плес унутрашњег и спољашњег, које Лакан уоквирује у причу о чвору три регистра: *Имагинарног*, *Реалног* и *Симболичког*. Речи тим *изговарањем* могу да имају одређени перформативни ефекат. И заиста, оно што субјекат дели са својим аналитичарем доводи их до суштине – бивањем човеком у смислу *субјекта самосвести*. Релација, тај психолошки простор, само је место конституисања онога што називамо психом. И управо ту негде, вођено језиком којим се говори и вођено фантазмом који је у сталном кретању, између субјекта и аналитичара дешава се оно за психоаналитички третман најважније, дешава се *феномен трансфера*. А трансфер није ништа друго до *сусрет* и „*поглед погледа с оним виђеним*“³⁷⁴. Јер други је свакако и реални други, особа од крви и меса, која се налази наспрам субјекта. Али, психоанализа је тополошки одређена *психолошким простором* – у њеној основи дешава се сусрет између субјекта и *имага* другог, који у исто време има и функцију великог Другог. У настанку субјектом, тај други је имао формативну улогу, а потоњи *други*, са којим се субјекат сусреће у психоаналитичком простору, наставља да има перформативни ефекат посредством речи, јер аналитичар је пре свега говорећи Други.

Дешава се некакво кретање. Стога је улога аналитичара са другим као субјектом у исто време драматична и узбудљива, а ту је увек присутан и некакав *трагизам*. Збиља, сваки субјекат аналитичког искуства може бити *јунак* или *антијунак* сопствене трагедије, која је, било *античка* или *шекспировска*, прича о бићу суоченом са избором дубоко везаним за оно *бити*. А *бити* је увек у односу са својим наличјем, са *не бити*. Јер, Его нашег субјекта

³⁷⁴ Јевремовић, *Лакан и психоанализа*, 44.

конституисао се урастањем не-Ја у Ја. Због тога је оно што називамо *лакановским субјектом* увек обележено *отуђењем* од себе. У основи је неки мањак. У томе лежи трагизам празног места у бићу и његовог сталног *одисејског лутања*.

Ипак, док постојање не-Ја у Ја значи бити субјекат (односно, *субјектом постати*), *не бити* значи не бити више жив. Али, смрт у психоаналитичком контексту није усмерена само на коначну смрт као окончање живота, већ и на смрт субјекта, у чијој основи је *пад симболичког*. Лакан нам је на то срчано скретао пажњу. Видели смо, овде његово разумевање *нарцизма* има важну улогу. Нарцизам представља конститутивно фантазматску релацију саодношења са другима. А Лакан нам указује на његова два лица: с једне стране, он је телесни и обележен *еросом*, док је, с друге стране, у њему присутна *агресија*, као иманентно људска. Због тога је улога другог, којим ће субјекат конституисати свој Его, од толике важности. Владавина Ега осликава се у *саодношењу* субјекта са другим, услед чега ће тај други увек бити *Господар* за субјекта.³⁷⁵

Пад симболичког Лакан објашњава као изопштење *Имена-Оца* на месту великог Другог. Услед неуспеха очинске метафоре, код психозе не долази до усвајања фалусног означитеља, што води *смрти субјекта*. А смрт субјекта је ништа друго него његова трагичка судбина осуђености на позицију *примарног нарцизма*. Случај судије Шребера нам говори управо о томе. Због тога је *живети*, а више *не бити жив* у Нарцисовом смислу најтежа осуда за свако биће. И отуд дубока веза између онтологије и психоанализе. У основи је увек персонални *мит* о конституисању нарцистичког Ега, његовим консеквенцама и свим потоњим релацијама. А тамо где је мит, ту је увек и језик. Лакан је због тога истицао став да добар аналитичар мора разумети снагу и ефекат речи. Он треба да покаже своју вештину спретним филигранским везом између ћутања и правовременог говорења о ономе што је пре тога у искуству субјекта било *не-изречено*. То је игра прецизног говорења и *не-говорења*, с циљем симболичког опосредовања онога што се препознаје као истина субјекта. *Истина*, која се увек налази негде на чворишту несвесног и реалног, бити и не бити, мислити и изговорити, а самим тим и имагинарног и симболичког. Услед тога се нераскидивом односу између живота и смрти нужно мора посветити посебна пажња у психоаналитичком дискурсу.

³⁷⁵ Види више у: Lacan, *The imaginary dissolution*, 93.

Жив субјекат је *субјекат жеље*. На више места смо елаборирали како је питање жеље код Фројда присутно од самих почетака, као основа свега онога на чему ће се читава теорија изградити. Жеља је стога њен централни појам, онтолошки свеприсутна и насушна. Наравно, многе жеље су несвесне, осујећене и потиснуте. Конфликти везани за њих створиће многе симптоме као последицу растрзаности између жудње за њеним остварењем и конфликта због немогућности неуротичног разрешења. Њена проблематика је стога дубоко повезана са Фројдовим *принципом реалности*. Разумевање њене амбивалентне природе управо зато се сматра основом психоаналитичке теорије, и она, као таква, мора бити на уму аналитичару све време и током самог сусрета са субјектом аналитичког искуства. Уколико се трудимо да разумемо тако позиционирану жељу као људску, ми се истовремено трудимо да разумемо саму људску природу. У вези са жељом је свакако и кривица, услед оне едипалне приче о њеној инцестуозно инфантилној природи. По Лакановог гледишту, *Едипов комплекс* представља фантазматску нарцистичку жељу, због које ће се субјекат позиционирати на место љубави или мржње, што у исто време означава и место препознавања, односно кастрације. Наиме, он сматра да *Едипов комплекс* подразумева да се у однос између субјекта и објекта *мало а*, мора укључити и још *неко* – неко трећи као велико А. Управо тај велики Други као носилац *Закона* и *Поретка* уводи неки *Ред*, и тиме се на симболичком нивоу превазилази конфликтна ситуација.

Едипална релација се стога мора разумети као фундаментални означитељ, означитељ који нуди одговор на питање – *Ко сам ја? Да ли сам ја мушкарац или жена?* Ово питање ће се за психоанализу показати од изузетне важности, јер ће од одговора који на њега да наш субјекат, зависити и његова позиција у односу на *неуротично-психотично*. Наравно, како смо указали, *Едипална ситуација* је неодвојива од разумевања *либида*. Неуротично повлачење либида води нас свим потоњим патологијама, уверава нас класична психоаналитичка мисао. И управо је овај конфликт један од показатеља зашто не можемо говорити о *Innenwelt* без *Umwelt* – јер, питање релације са другима неодвојиво је од дубоко интимног и персоналног за *биће*. Свакако, акценат је све време на ономе што се одвија на самој *граници* – између видљивог и невидљивог, између изговореног и не изговореног, између имагинарног и симболичког. Прича о релацијама омеђена је, дакле, самим психолошким простором. Уласком у симболичко, наш субјекат ће се секундарно отуђити од себе, чиме ће бити још један корак даље од сопствене почетне позиције. То не-Ја које у њега ураста остаће стално место мањка. Стога је Его конституисан *другим*. Релациони однос *отуђујућег поистовећења* налази се у самој сржи његовог *бити*, тог великог питања: *Ко сам*

ја? И заиста, видели смо, у основи овог трагичког лежи читава Лаканова теорија о нарцизму субјекта, као и важност дистинкције између, с једне стране, *бити*, и, с друге стране, о томе говорити, *то симболички опосредовати у форми одговора – Ја јесам*.

Стога управо у разумевању *нарцизма* лежи један од највећих доприноса *Лаканове теорије стадијума огледала*. Усложњавањем полазне *L* схеме у *Граф* жеље, а затим и у тродимензионални приказ *Потпуног дијаграма*, Лакан нас корак по корак води до разрешења ове проблематике. У основи је комплексност субјектовог конституисања. А други (објекат *мало а*) је увек присутан. Али, каже Лакан, тај други је *имаго*, ништа друго до слика сопственог имагинарно-нарцистички заокруженог, еротизованог тела, или, како га Лакан још назива – *реална слика, i(a)*. Услед тога ће од почетне позиције *S*, *још-увек-не-субјекат* ступити у имагинарну релацију *a-a'*, чиме ће постати препречени субјекат, субјекат у пуном *лакановском* значењу те речи. Тај имаго *ураста* у почетну позицију, дешава се конгруенција – дешава се *преклапајуће поистовећење*.

Прича се усложњава и добија трагички исход, јер у основи феномена огледала лежи игра оног видљивог и оног невидљивог. Због тога у психоанализи има пуно тога Метидиног. Ову древну богињу мудрости карактерише спој емоционалне и друштвене проицљивости. Јер од када ју је Зевс прогутао, те се из његове главе родила снажна Атина, Метида ће заувек бити симбол оног у исто време оку невидљивог, али и оног видљивог, оног унутра и оног споља, или, најједноставније речено, психе и тела. Ову представу важно је имати у виду када говоримо о Лакановом разумевању психоанализе. Слепљеност *слике* и онога *с оне стране* што погледу измиче, у Егу ће као последицу имати то да оно што субјекат очекује да види у том *имагу* заправо није тамо где се очекује – попут тренутка када Психа разоткрива свог Ероса и *не налази оно што је очекивала да ће бити тамо где тога нема*. Отуд знање као *параноично*. Јер је стварност посредством *феномена огледања* увек на неки начин искривљена, једноставно, дисторзија слике је њена неминовност. Али, Лаканов субјекат не зна да живи у *привиду*. Оно што он види, он доживљава као реалност, и то је једноставно његова судбина. Парадоксално, управо је ова уобразиља оно што нашег субјекта држи на окупу. Да зна шта све не зна, да зна шта му све погледу измиче, лако бисмо од трагичког стигли до трагедије. Јер, извесно је да субјекат суочен са тим невидљивим не би био способан да се суочи са изазовом *с оне стране* бића. Али, на срећу, то се неће десити тако лако, јер је субјекат блажен својим фантазматским *имагом* сопствене заокружености; и

управо у томе лежи важност, или, још прецизније – неопходност одрживости Лакановог нарцизма, не само за конституисање, већ и за опстанак *Ја с ове стране симболичког*.

Без нарцизма, субјекат би био суочен с оним *минус фи*, а то није ништа друго до место празнине, место недостатка. Наравно, где је *фалус* ту је енергетика, то је место складиштења либида. Минус фи је оно што је измакло огледању. Ипак, то нешто што се налази *с оне стране* организованог и те како утиче на целокупну слику. Мањак о којем говоримо, обележен са $-\varphi$, на нивоу телесног ће остати дубоко инвестиран на релацији *нарцистичке заокружености*. Стога се лице и наличје нарцизма огледају код Лакана у φ и $-\varphi$, где је прво либидинално (а самим тим и еротизовано, иманентно агресивно), а друго је препречено. Због тога ће нарцизам бити у сталном расцепу између пацификације и деструкције. Јер, субјекат је себе пронашао у слици целовитог другог, док је с тим истовремено присутна и стална *стрепња* од распада карактеристичног за почетну позицију S. Тиме ће се Ја субјекта конституисати. Оно ће, како илуструје Лакан, имати два лица – прво *нарцистичко Ја*, оно француско *тои*, и друго *дискурзивно Ја*, у потпуности симболички опосредовано. Усвајањем говора, препречен субјекат $\$$ бива обележен означитељем, чиме се и сам *фалус* такође треба разумети као *означитељ*. Услед тога је Лакан правио разлику између великог Φ који има функцију фалуса за говорећег субјекта, и малог φ , које има функцију субјектовог прилагођавања функцији жеље објекта *мало а*. Одговор на минус фи ($-\varphi$) је стога ништа друго до стрепња од кастрације, и тиме ће субјекат бити суочен са *Едипалном ситуацијом*. Због тога је (*увек*) нарцистички субјекат, (*увек*) субјекат жеље. Видели смо да је у питању матрикс мноштва огледања са *другима и Другима*. И зато се поставља следеће питање: ако је субјекат увек нарцистички субјекат, отуђен од себе, конституисан другим, на који начин треба да разумемо његов однос спрам питања која смо поставили? Или, да преформулишемо – шта за лакановског субјекта значи волети?

Како је у основи прича о огледању, и ми ћемо кренути од наличја ове теме, постављајући наизглед супротно питање – *За шта је субјекат спреман да умре?* Заиста, да ли можемо у хегелијанском смислу рећи да је субјекат самосвести онај који зна за шта је спреман да умре? Уколико љубав разумемо у овој релацији, онда не можемо о њој размишљати без узимања у обзир *смрти* као такве – те онда смемо да кажемо да волети некога или нешто значи бити спреман за тог или то и умрети. Не нужно у смислу физичке смрти, то свакако, али у смислу нарцистичке смрти: покорити се, повући се, одустати или једноставно – поднети жртву. Није ли то управо суштина разумевања *Едиповог комплекса?*

А на то нам уједно указује и мит о којем смо говорили раније у тексту: муке на које је бачена Психа од стране Атине, а које је она пожртвовано и беспоговорно подносила зарад поновног сусрета са Еросом, уздигле су је од обичне земљанке на висине Олимпа. Ова древна прича нас учи да је Психа била спремна да се за љубав жртвује. Због тога ће Психа постати – *Психом*. Тиме је она себе остварила као вечну метафору онога што подразумевамо под *постајањем* односно *успостављањем* субјектом самосвести. А то је, једноставно, субјекат способан да *воли*. Ипак, људски субјекат се грчевито бори да сачува своју нарцистичку позицију, која није ништа друго до привид. Једна велика уобразиља у коју он верује и од које не може да одступи тако лако. Јер одустати од сопствене нарцистичке позиције подразумева одустати од илузије сопствене онипотенције. Дакле, у игри је прича о *моћи*. Стога тога је тако тешко уистину прихватити смрт као саставни део живота. Ипак, прихватајући могућност сопственог краја, Психа пролази кроз неизвесност, управо сопственог нарцизма. Јер нарцизам је у својој основи прича о фантазматски онипотентном телу. Али, оно је у исто време неодвојиво и од појма жеље, као и од *jouissance*, док је, исто тако, оно и место тензије (стрепње и агресије), пропадљивог, слабог и, на самом крају – смртог. Због тога ће Нарцису све *што-ће-Психом-постати* у потпуности измаћи. Услед чега ће његова онтологија бити осуђена на посрнуће и утапање, јер га је његова самозаљубљеност учинила неспособним да воли другог.

Из свега реченог произилази објашњење зашто је Лакан инсистирао да у психотерапијском односу између аналитичара и субјекта до напретка у третману може доћи једино уколико разумемо *трансфер љубави*. Јер трансфером се *психа* рађа у *еросу* – то је његов конститутивни ефекат. Позивајући се на Фројда, Лакан наглашава да трансфер није само ситуација пуког фантазматског понављања нечега из прошлости (на пример неке трауме или *Едипалног конфликта*). За њега је трансфер увек питање љубави која је присутна у *реалном*. Стога аналитичар мора да разуме да је у психотерапијској релацији присуство љубави кроз трансфер једна од најважнијих тема за успешну анализу. Наиме, субјекат суочен са сопственим недостатком, оним мањком – управо из тог мањка воли. Због тога Лакан каже да „*волети значи да субјекат даје оно што други нема*“³⁷⁶. Само љубављу се тај мањак може надоместити. И још, само она се може наћи *с оне стране* комплекса кастрације. Јер суштина љубави јесте волети тог некога *с оне стране* бића. *С оне стране* нарцизма, који други о себи не може да досегне.

³⁷⁶ Lacan, *The Cause of Desire*, 108.

Једноставно, феноменолошки ефекат досезања љубави неопходност је аналитичког односа, јер управо је љубав та која ће указати на место недостатка. Љубав је стога увек питање релације, питање саодношења са другим. Због тога је основни задатак аналитичара да научи субјекта да воли – те Лакан наглашава да као циљ аналитичког односа треба разумети тежњу ка преклапању ова два феномена. Љубав и трансфер су, по његовом мишљењу, не само неодвојиви, већ они на одређеном нивоу треба да се разумеју као једно те исто. Ствар је прилично једноставна – субјекат се конституише посредством другог. У локусу говора, секундарно ће заузети ново место у објекту велико *A*, *Симболичком поретку* као таквом. Субјекат који долази на анализу је говорећи субјекат, а оно што се између њега и терапеута одиграва је некакав психоаналитички – *догађај*. И заиста, уколико разумемо оно на шта нам је указивао Лакан, да је *стадијум огледала* догађај, а не неки континуирани процес, онда и о самом животу, као уосталом и о психоаналитичком искуству, треба размишљати на исти начин – то је низ сукцесивних *догађаја*. Њега примарно карактерише имагинарно *огледање*, а секундарно *говорење*. Терапијском релацијом долази до брисања субјекта на нивоу имагинарног у односу на жељу (као место мањка), услед чега се терапеут налази на месту одговора Другог (као места *Оца*). Аналитичар бива истовремено и на позицији *имага*, али то је слика која говори. Субјекат ће тако посредством те релације, захваљујући терапеуту, моћи да, попут Доријан Греја, *следи своју мисао у најскровитија места*. То је оно *S* у односу на препречено *A*. Имагинарни субјекат себе губи у релацији са Другим, док се његов аналитичар налази на месту препреченог субјекта, на позицији *§* (место мањка) која види објекат *мало a*. Јер, управо је *мало a* место захтева, а Лакан ће нас уверити да је фундаментални захтев који субјекат ставља пред аналитичара управо *захтев за љубављу*.

Само препречен субјекат је говорећи субјекат. Речи се јављају тамо где има *мањка*, а мањак је у исто време и место људске жеље. Потреба да се нешто изрекне стога је увек потреба из недостатка, као и место дистинкције између *симболичког опосредовања* и тога што управо тим говорењем субјекат уобразиљски актуализује себе као *биће*. Ипак, говорењем субјекат актуализује само оно што језик може да препозна, тј. да иманује као *биће*. Али, ту лежи лакановска заврзлама: када субјекат каже *Ја јесам*, он то каже зато што то мисли и зато што то једноставно може да изговори. Он каже да *јесте*. Али у бити је следеће – тиме што субјекат каже *Ја јесам* субјекат то *није*, јер управо због тога што може да каже *да јесте*, он се самим тим налази на месту великог Другог. Због тога је наш субјекат увек на месту *другог* у односу на оно што мисли да *јесте*. Јер, субјекат се посредством тог

другог конституисао, док је у исто време свако његово говорење говорење са места великог А, које се увек обраћа другом као великом А. Када се Бог једини пут обратио Мојсију, он му је рекао: *Ја сам онај који је суити*. Бог је настао из себе самог, то је његова тајна. С друге стране, у човековој бити је однос између нарцистички-имагинарне омнипотентности и смртности тела. Због тога ће се врхунац човековог бивствовања као субјекта самосвести огледати у прихватању сопствене трагичке неминовности онога што се крије у *знању као несвесном*. Врхунац постизања тог нивоа самосвести показују нам својим примером светогорски Оци³⁷⁷ прихватајући сопствено тело као смртно, готово се радујући тој коначности. Ипак, ни терапеут ни субјекат аналитичког искуства нису *аскете*, они су само *мирјани*. Због тога субјекту аналитичког искуства једино што остаје јесте оно на чему је Лакан посвећено инсистирао говорећи о важности љубави за човека. Управо у томе лежи његов главни допринос као практичара у психоаналитичком сусрету.

Разлози из којих се субјекат одлучује да крене на анализу су многоструки, али су најчешће везани за неке *симптоме*, неку *тескобу* са којом је субјекту тешко да се избори. У основи су често *примитивно ментализована стања, стрепње, трауме и конфликти*, али неретко је присутна и још једна велика аналитичка тема везана за смрт – *туговање* за изгубљеним објектом. Заиста, током живота, човек се суочава са многим *губицима*, те можемо рећи да у туговању леже суштински изазови сваког *бити*. Јер док тугује, субјекат је суочен са изазовом да воли. Љубав коју је осећао према вољеном објекту, сада је губитком остала без објекта за који је била везана – једноставно, објекат је изгубљен. Због тога је сваки губитак једна нарцистичка смрт – изгубивши објекат љубави, субјекат је у опасности да изгуби себе. Наравно, иако нам Фројд у тексту *Туговање и меланхолија*³⁷⁸ говори о туговању за објектом који је умро, у смислу реалне смрти, јасно је да губитак може бити доживљен не само у односу на друге особе, већ и на идеале, те, у крајњу руку, и у односу на ништа мање болне губитке услед суочавања са неоствареним (*увек нарцистичким*) жељама. Наравно, субјекат живи живот неуротично игноришући чињеницу да ће умрети – јер страх од смрти, *тај апсолутни Господар*, како га је још називао Лакан³⁷⁹, онтолошки је најдубљи

³⁷⁷ Више о аскетском односу према телу у контексту савремене психоанализе види у: Милић, Маја. „Старац Јосиф Исихаста и појам терцијалне идентификације,“ *Црквене Студије*. 14 (2017): 185–194.; као и у Милић, Маја. „Аскетско искуство Старца Јосифа Исихасте и савремена психоанализа,“ *Богословље*, 76/2 (2018): 163–169.

³⁷⁸ Види више у: Freud, Sigmund. „Mourning and Melancholia.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. XIV, 237–258. London: Hogarth Press, 1917.

³⁷⁹ Lacan, *Aggressiveness in Psychoanalysis*, 101.

људски страх. Психопатологија данашњег човека је опорицање постојања смрти – човек је постао високо-нарцистички инвестиран у фантазматској владавини сопствене онипотентности. Имагинарно поигравање са идејом бесмртности нарцистичка је замка која ће га пуно коштати, и због које ризикује да заборави да доиста воли у лакановском значењу ове речи. Због тога нам је савремена психоанализа потребнија више него икада.

Да, субјекат ће улажењем у *Симболички поредак* постати *неко*. Његово дискурзивно Ја конфигурираће се посредством речи, посредством мисли, посредством говорења. И због тога проблем смрти за човека лежи управо у томе што о њој не може ништа да се каже са сигурношћу. О њој не може заиста ништа да се домисли, јер она у потпуности измиче симболичком – једноставно, у потпуности је *с оне стране*. Али, истовремено, она је и део реалног живљења, његов саставни део. И отуд митови, отуд приче, отуд песме и отуд психоанализа. У основи је непресушна потреба човека да је симболички опосредује, да о њој нешто каже, ако већ не може да зна. Читаво наше знање о смрти налази се искључиво у нашем *знању о несвесном*. Због тога се изнова морамо враћати питању које нам је Фројд оставио у аманет – *Шта се налази с оне стране задовољства?* Не смемо престати да трагамо за овим одговором. То је једноставно дужност савремене психоанализе. Човек се једноставно мора суочити са неминовношћу како своје, тако и смрти вољеног објекта.

Субјекат самосвести је онај који је способан да поднесе туговање. Губитак стога има конститутивну важност за сваког појединца, као и за целу цивилизацију. Сећајући се онога што је изгубљено и остајући стабилан у сопственој нарцистичкој конфигурацији стога је циљ психотерапијског третмана аналитичког субјекта. Јер, а у томе је, дакле, цела суштина – без прихватања неминовности губитка, немогуће је упуштање у љубав са другим. Субјекат ће у супротном бити осуђен на потпуну усамљеност, јер се без другог неће моћи остварити у сопственом животу као догађају. А живети значи бити спреман волети другог, увек другог као такође смртног. Смисао Лаканове терапије стога треба тражити управо у тежњи да субјекат аналитичког искуства, упркос својим нарцистичким стрепњама, допусти себи да воли, односно да научи да воли. А то ће бити могуће једино уколико он кроз релацију са другим осети љубав. Због тога ће субјекат који за себе може да каже *Ја јесам вољен*, бити способан да као биће самосвести каже – *Ја волим*. И управо то је оно што је Лакан истицао као врхунац успеха терапије.

Дакле, у раду смо приказали Лаканово разумевање теорије *стадијума огледала* и херменеутички смо приступили трагању за одговорима на питања која смо проблематизовали на почетку текста. Понудили смо притом један другачији осврт са циљем отварања новог дијалога о Лакану као важном теоретичару и практичару. Након приказа његових необичних и специфичних симбола и појмова, као и на први поглед збуњујућих схема, графикона и дијаграма (који многе можда могу уплашити и одвратити од тога да овом великом психоаналитичару посвете већу пажњу), као закључак о најважнијој поруци Лаканових учења изваја се порука о љубави. Говорио је о конституисању Ега посредством феномена огледања, говорио је о важним психоаналитичким и клиничким ентитетима (од којих смо у овом раду представили најважније), поигравао се речима, правио је мноштво дигресија и еклектичким поигравањима ребусно долазио до закључака. Свакако, за неке је био шармантан, за друге ексцентричан, али једно је сигурно – цео свој радни век посветио је томе да разуме људску природу. И заиста, оставио нам је велико богатство. Или да будемо потпуно прецизни, оставио нам је вредно скривено психоаналитичко благо ка којем је усмерио мноштво *лакановски* скривених трагова и путоказа.

Литература

- Apeluj. *Zlatni magarac*. Beograd: Kosmos izdavaštvo, 2003.
- Барили, Павловић, Милена. „Расплела сам дуге косе.“ У *Неверни анђели, италијанске, француске и шпанске песма*. Београд: Полит, 2009.
- Bowie, David. „The Mirror Song.“ *Space Oddity*, 1969.
- Вајлд, Оскар. *Слика Доријана Греја*. Београд: Вулкан издаваштво, 2013.
- Vinikot, Donald, V. *Igranje i stvarnost*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999.
- Винавер, Станислав. Језик наш насушни; Граматика и надграматика. У *Дела Станислава Винавера, књига 8. уредио Тешић Г.* Београд: Гласник, 2012.
- Vulević, Gordana. *Razvojna psihopatologija*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2016
- Vulević, Gordana. *Psihoanaliza, jezik i tumačenje*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2021.
- Vulević, Gordana i Milić, Maja. „Frojdov san o Irminoj injekciji: Eriksonova i Lakanova interpretacija,“ *Arhe*, XVIII/36 (2021): 385–406.
- Достојевски, Фјодор М. *Злочин и казна*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998.
- Inhelder, Barbel i Pijaže, Žan. *Intelektualni razvoj dece*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1982.
- Rapaport, David. „On the Psycho-Analytic Theory of Affects.“ *The International Journal of Psychoanalysis*, 34 (1953): 177–198.
- Rembo, Artur. *Pismo vidovitog*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, 2023.
- Jevremović, Petar. *Psihoanaliza i ontologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998.
- Јевремовић, Петар. *Лакан и психоанализа*. Београд: Плато, 2000.
- Јевремовић, Петар. „Савремена психоанализа и трагичко искуство субјекта самосвести.“ *Изворник*, бр. 59–60 (2006): 115–126.
- Jevremović, Petar. *Telo, fantazam, simbol*. Beograd: Službeni glasnik, 2007.

- Јевремовић, Петар. „Тријадолошки оквири персонологије светог Григорија из Нисе.“ У *Патрологија у огледалу херменеутике*, 25–45. Београд: Отачник, 2011.
- Jevremović, Petar. *Hermeneutički triptih*. Београд: Gramatik, 2019.
- Керол, Луис. *Алиса у свету с оне стране огледала*. Београд: Полит, 1993.
- Klein, Melanie. „The Orgins of Transference“ In *Envy and Gratitude, 1952*, 48–56. New York: The Free Press, 1975.
- Klein, Melanie. „Some Theoretical Conclusion Regarding the emotional Life of the Infant.“ In *Envy and Gratitude, 1952*, 61–93. New York: The Free Press, 1975.
- Klein, Melanie. „On Identification“. In *Envy and Gratitude, 1955*, 141–175. New York: The Free Press, 1975.
- Klein, Melanie. „Envy and Gratitude.“ In *Envy and Gratitude, 1957*, 61–93. New York: The Free Press, 1975.
- Klein, Melanie. *Narrative of a child analysis: the conduct of the psycho-analysis of children as seen in the treatment of a ten-year-old boy*. London: The Gogarth Press, 1984.
- Klein, Melanie. „The Oedipus in the Light of Early Anxieties.“ In *Love, Guilt and Reparation, and other works, 1921–1945*, 370–419. London: Vintage, 1998.
- Kohut, Heinz. „The self: A contribution to its place in theory and technique.“ In *The Search for the Self, Selected Writings of Heinz Kohut, 1950–1978, vol. II*, Madison: International Universities Press, 1993.
- Kohut, Heinz. *How does Analysis Cure?* Chicago: The University of Chicago Press, 1993.
- Kohut, Heinz. *Restoration of the Self*. Madison: International Universities Press, 1977.
- Lacan, Jacques. „Seminar on „The Purloined Letter“.“ In *Écrits: The First Complete Edition in English, trans. Bruce Fink*, 6–48. New York: W.W. Norton & Company, 2006.
- Lacan, Jacques. „The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience.“ In *Écrits: The First Complete Edition in English, trans. Bruce Fink*, 75–81. New York: W.W. Norton & Company, 2006.
- Lacan, Jacques. „Aggressiveness in Psychoanalysis.“ In *Écrits: The First Complete Edition in English, trans. Bruce Fink*, 82–101. New York: W.W. Norton & Company, 2006.

- Lacan, Jacques. „The Function and Field of Speech and Language in Psychoanalysis.“ In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 197–268. New York: W.W. Norton & Company, 2006.
- Lacan, Jacques. “Response to Jean Hyppolite’s Commentary on Freud “Verneinung”.” In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 318–333. New York: W.W. Norton & Company, 2006.
- Lacan, Jacques. „The instance of the Letter in the Unconscious“ In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 412–441. New York: W.W. Norton & Company, 2006.
- Lacan, Jacques. „On a Question Prior to Any Possible Treatment of Psychosis.“ In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 445–489. New York: W.W. Norton & Company, 2006.
- Lacan, Jacques. „Remarks on Daniel Lagache's Presentation.“ In *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink, 543–574. New York: W.W. Norton & Company, 2006.
- Lacan, Jacques. “Introduction to the commentaries on Freud's Papers on Technique.” In *The Seminar of Jacques Lacan, 1953–1954, Book I: Freud’s Papers on Technique*, 7–18. New York: W.W. Norton, 1998.
- Lacan, Jacques. *The seminar of Jacques Lacan, 1954–1955, Book II: The ego in Freud Theory and the Technique of Psychoanalysis*, edited by Jacques Alain Miller. New York: W. W. Norton & Company, 1988.
- Lacan, Jacques. “The symbolic universe.” In *The seminar of Jacques Lacan, 1954–1955, Book II: The ego in Freud Theory and the Technique of Psychoanalysis*, edited by Jacques Alain Miller, 27–39. New York: W. W. Norton & Company, 1988.
- Lacan, Jacques. „A materialist definition of the phenomenon of consciousness.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1954–1955, Book II: The ego in Freud Theory and the Technique of Psychoanalysis*, edited by Jacques Alain Miller, 40–52. New York: W. W. Norton & Company, 1988.
- Lacan, Jacques. “Homeostasis and insistence.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1954–1955, Book II: The ego in Freud Theory and the Technique of Psychoanalysis*, edited by Jacques Alain Miller, 53–63. New York: W. W. Norton & Company, 1988.
- Lacan, Jacques. “Introduction to the *Entwurf*.” In *The seminar of Jacques Lacan, 1954–1955, Book II: The ego in Freud Theory and the Technique of Psychoanalysis*, edited by Jacques Alain Miller, 93–101. New York: W. W. Norton & Company, 1988.

- Lacan, Jacques. „Play of writings.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1954–1955, Book II: The ego in Freud Theory and the Technique of Psychoanalysis*, edited by Jacques Alain Miller, 102–113. New York: W. W. Norton & Company, 1988.
- Lacan, Jacques. „Desire, life and death.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1954–1955, Book II: The ego in Freud Theory and the Technique of Psychoanalysis*, edited by Jacques Alain Miller, 221–234. New York: W. W. Norton & Company, 1988.
- Lacan, Jacques. „Introduction of the big Other.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1954–1955, Book II: The ego in Freud Theory and the Technique of Psychoanalysis*, edited by Jacques Alain Miller, 235–247. New York: W. W. Norton & Company, 1988.
- Lacan, Jacques. „Introduction to the question of the psychoses.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 3–15. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. „The meaning of delusion.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 16–28. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. „The Other and psychosis.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 29–43. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. „I've just been to the butcher's.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 44–56. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. „The symbolic sentence.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 102–116. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. „On a god who does not deceive and one who does.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 59–73. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. „The psychotic phenomenon and its mechanism.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 73–88. New York: W. W. Norton & Company, 1997.

- Lacan, Jacques. "The imaginary dissolution." In *The seminar of Jacque Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 89–101. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. "On nonsense and the structure of God." In *The seminar of Jacque Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 117–129. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. "On the signifier in the real and the bellowing-miracle." In *The seminar of Jacque Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 130–142. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. "On the rejection of a primordial signifier." In *The seminar of Jacque Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 143–157. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. "The hysteric's question." In *The seminar of Jacque Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 161–172. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. „The hysteric's question (II): What is a woman?“ In *The seminar of Jacque Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 173–182. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. „Metaphor and metonymy (I): His sheaf was neither miserly nor spiteful.“ In *The seminar of Jacque Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 214–221. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. "Metaphor and metonymy (II): Signifying articulation and transference of the signified." In *The seminar of Jacque Lacan, 1955–1956, Book III: The Psychoses*, edited by Jacques Alain Miller, 222–230. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Lacan, Jacques. *The Seminar of Jacque Lacan, 1958–1959, Book VI: Desire and Its Interpretation*, edited by Jacques Alain Miller, 3–24. Cambridge: Polity, 2019.
- Lacan, Jacques. „Constructing the Graph.“ In *The Seminar of Jacque Lacan, 1958–1959, Book VI: Desire and Its Interpretation*, edited by Jacques Alain Miller, 3–24. Cambridge: Polity, 2019.
- Lacan, Jacques. „Further Explanation.“ In *The Seminar of Jacque Lacan, 1958–1959, Book VI: Desire and Its Interpretation*, edited by Jacques Alain Miller, 25–40. Cambridge: Polity, 2019.

- Lacan, Jacques. „The Dream about Dead Father: „He did not know he was dead“.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1958–1959, Book VI: Desire and Its Interpretation*, edited by Jacques Alain Miller; 43–59. Cambridge: Polity, 2019.
- Lacan, Jacques. „Little Anna’s Dream.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1958–1959, Book VI: Desire and Its Interpretation*, edited by Jacques Alain Miller; 60–77. Cambridge: Polity, 2019.
- Lacan, Jacques. „The Dream about the Dead Father: „As He Wished“.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1958–1959, Book VI: Desire and Its Interpretation*, edited by Jacques Alain Miller; 78–94. Cambridge: Polity, 2019.
- Lacan, Jacques. „Desire’s Phallic Mediation.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1958–1959, Book VI: Desire and Its Interpretation*, edited by Jacques Alain Miller; 111–129. Cambridge: Polity, 2019.
- Lacan, Jacques. „The Jouissance of Transgression.” In *The Seminar of Jacques Lacan, 1959–1960, Book VII: The Ethics of Psychoanalysis*, edited by Jacques Alain Miller; 191–204. Routledge: London, 1992.
- Lacan, Jacques. „In the Beginning Was Love.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller; 3–16. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „The Metaphor of Love: Pheadrus.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller; 36–49. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „Medical Harmony: Eryximachus.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller; 64–76. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „The Atopia of Eros: Agathon.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller; 95–109. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „Transference in the Present.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller; 167–179. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „A Critique of Countertransference.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller; 180–196. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „Demand and Desire in the Oral and Anal Stages.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller; 196–208. Cambridge: Polity, 2017.

- Lacan, Jacques. „Oral, Anal and Genital.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller, 209–219. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „Psyche and the Castration Complex.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller, 220–233. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „The Symbol Φ .“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller, 234–247. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „Real Presence.” In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller, 248–261. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „Sygne’s No.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller, 265–279. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „Turelure’s Abjection.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller, 280–296. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „Structural Decomposition.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller, 312–325. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „Slippage in the Meaning of the Ideal.“ In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller, 329–343. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. „Mourning the Loss of the Analyst.” In *The Seminar of Jacques Lacan, 1960–1961, Book VIII: Transference*, edited by Jacques Alain Miller, 385–398. Cambridge: Polity, 2017.
- Lacan, Jacques. *The seminar of Jacques Lacan, 1962–1963, Book X: Anxiety*, edited by Jacques Alain. Cambridge: Polity, 2016.
- Lacan, Jacques. „Anxiety in the Net of Signifiers.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1962–1963, Book X: Anxiety*, edited by Jacques Alain, 3–15. Cambridge: Polity, 2016.
- Lacan, Jacques. „Anxiety, Sign of Desire.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1962–1963, Book X: Anxiety*, edited by Jacques Alain, 16–28. Cambridge: Polity, 2016.
- Lacan, Jacques. „From the Cosmos to the Unheimliche.” In *The seminar of Jacques Lacan, 1962–1963, Book X: Anxiety*, edited by Jacques Alain, 29–42. Cambridge: Polity, 2016.
- Lacan, Jacques. „Beyond Castration Anxiety.“ In *The seminar of Jacques Lacan, 1962–1963, Book X: Anxiety*, edited by Jacques Alain, 43–54. Cambridge: Polity, 2016.

- Lacan, Jacques. „That Which Deceives.” In *The seminar of Jacque Lacan, 1962–1963, Book X: Anxiety*, edited by Jacques Alain, 55–68. Cambridge: Polity, 2016.
- Lacan, Jacques. „The Cause of Desire.” In *The seminar of Jacque Lacan, 1962–1963, Book X: Anxiety*, edited by Jacques Alain, 100–113. Cambridge: Polity, 2016.
- Lacan, Jacques. „From the a to the Names-of-the-Father.” In *The seminar of Jacque Lacan, 1962–1963, Book X: Anxiety*, edited by Jacques Alain, 324–338. Cambridge: Polity, 2016.
- Lacan, Jacques. *The Seminar of Jacques Lacan: On a discourse that might not be a semblance, Book XVIII*, edited by Jacque-Alain Miller. Cambridge: Polity, 2025.
- Lacan, Jacques. *The Seminar of Jacques Lacan: ...or Worse, 1971–1972, Book XIX*, edited by Jacque-Alain Miller. Cambridge: Polity, 2018.
- Lacan, Jacques. „Jouissance.” In *The seminar of Jacque Lacan, 1972–1973, Book XX: Encore, On feminine sexuality, the Limits of Love and Knowledge*, edited by Jacque-Alain Miller, 1–13. New York: W. W. Northon, 1999.
- Lacan, Jacques. „God and Woman’s Jouissance” In *The seminar of Jacque Lacan, 1972–1973, Book XX: Encore, On feminine sexuality, the Limits of Love and Knowledge*, edited by Jacque-Alain Miller, 64–77. New York: W. W. Northon, 1999.
- Lacan, Jacques. „Some Reflections on the Ego.” *International Journal of Psychoanalysis*.“ no. 34 (1953): 11–17.
- Merlo-Ponti, Moris. *Vidljivo i nevidljivo*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2012.
- Милић, Маја. „Старац Јосиф Исихаста и појам терцијалне идентификације.“ *Црквене Студије*. 14 (2017): 185–194.
- Милић, Маја. „Аскетско искуство Старца Јосифа Исихасте и савремена психоанализа.“ *Богословље*, 76/2 (2018): 163–169.
- Milić, Maја. „Osnovne teze narcističkog iskrivljenja,” *Arhe*, XVII/33 (2020): 267–288.
- Munen, Žorž. *Lingvistika i filozofija*. Beograd: BIGZ, 1981
- Niederland, William. G. *The Schreber Case, Psychoanalytic Profile of a Paranoid Personality*. New York: Psychology Press, 2009.
- Ovidije, Publije N. *Metamorfoze*. Beograd: Metaphysica, 2022.
- Pijaže, Žan. *Psihologija inteligencije*. Beograd: Nolit, 1977.

- Ricoeur, Paul. *Freud and Philosophy: An essay on interpretation*. New Haven: Yale University Press, 1970.
- Sosir, Ferdinand. *Opšta lingvistika*. Beograd: Nolit, 1989
- Schreber, Daniel P. *Memoirs of My Nervous Illness*. New York: The New York Review of Books, 2000.
- Frojd, Sigmund. *Dora, fragmenti analize jednog slučaja hysterije*. Beograd: Čigoja, 2003.
- Frojd, Sigmund. *Mali Hans*, Beograd: Čigoja, 2003.
- Frojd, Sigmund. *Čovek vuk*. Beograd: Čigoja, 2003.
- Frojd, Sigmund. *Paranoja i homoseksualnost*. Beograd, Čigoja, 2003.
- Frojd, Sigmund i Brojer, Josef. *Studije o hysteriji*. Beograd, Čigoja, 2004.
- Frojd, Sigmund. „S one strane principa zadovoljstva.“ U *Psihologija mase i analiza ega, prevod Božidar Zec*, 5–72. Beograd: Fedon, 2006
- Frojd, Sigmund. „Ego i Id.“ U *Psihologija mase i analiza ega, prevod Božidar Zec*, 73–126. Beograd: Fedon, 2006.
- Frojd, Sigmund. „Psihologija mase i analiza Ega.“ U *Psihologija mase i analiza ega, prevod Božidar Zec*, 172–173. Beograd: Fedon, 2006.
- Frojd, Sigmund. „Mojsije i monoteizam.“ U *Psihologija mase i analiza ega, prevod Božidar Zec*, 271–423. Beograd: Fedon, 2006.
- Frojd, Sigmund. „Totem i tabu.“ U *O seksualnoj teoriji; Totem i tabu, urednik Časlav, D. Koprivica*, 111–266. Novi Sad: Akademska Knjiga, 2009.
- Frojd, Sigmund. *Tumačenje snova 1*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2012.
- Frojd, Sigmund. *Tumačenje snova 2*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2013.
- Freud, Sigmund. *On Aphasia*. Translated by Erwin Stengel, 1891. New York: International Universities Press, 1953.
- Freud, Sigmund. „Project for a Scientific Psychology.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, vol. I (1886–1889): Pre-Psycho-Analytic Publications and Unpublished Drafts*, 281–397. London: The Hogarth Press, 1966.
- Freud, Sigmund. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, vol. VI: Psychopathology of Everyday Life*, 1901. London: The Hogarth Press, 1960.

Freud, Sigmund. „The Relation of Jokes to Dreams and to The Unconscious.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. VIII, 159–180. London: Hogarth Press, 1960.

Freud, Sigmund. "Psycho-Analytic Notes on an Autobiographical Account of a Case of Paranoia (Dementia Paranoides)," In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. XII, 1–82, London: Hogarth Press, 1911.

Freud, Sigmund. „Observations on Transference-Love.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. XII, 157–171. London: Hogarth Press, 1915.

Freud, Sigmund. „On Narcissism: An introduction.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. XIV, 159–216. London: Hogarth Press, 1914.

Freud, Sigmund. „Instincts and their vicissitudes.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. XIV, 109–140. London: Hogarth Press, 1915.

Freud, Sigmund. „The Unconscious“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. XIV, 159–208. London: Hogarth Press, 1915

Freud, Sigmund. „Repression.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. XIV, 141–158. London: Hogarth Press, 1915.

Freud, Sigmund. „Mourning and Melancholia.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. XIV, 237–258. London: Hogarth Press, 1917.

Freud, Sigmund. „The Loss of Reality in Neurosis and Psychosis.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. XIX, 181–188. London: Hogarth Press, 1924.

Freud, Sigmund. „The Dissection of the Psychological Personality.“ In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. XXII, 57–80. London: Hogarth Press, 1933.

Hegel, Georg V. F. *Fenomenologija duha*. Beograd: BIGZ, 1974.

Džojs, Džejms. *Uliks*. Beograd: Geo politika, 2014.

Шекспир, Вилијам. *Троид и Кресида*. Београд: БИГЗ, 1994.

YouTube.com. Jacques Lacan's double mirror device, 4. mart 2015,

<https://www.youtube.com/watch?v=HmsFv24LaDg>

Galleria Borghese, „Amore e Psiche“, Zucchi Jacopo, 2022.

<https://www.collezionegalleriaborghese.it/opere/amore-e-psiche>

БИОГРАФИЈА

Маја Милић је рођена 1986. године у Београду, где је похађала основну школу и гимназију. Основне студије психологије завршила је 2011. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Мастер студије клиничке психологије завршила је 2013. године, одбранивши рад *Анорексија и женска сексуалност*, код ментора проф. др Петра Јевремовића. Уписала је докторске студије психологије 2021. године на истом факултету, а као изабраног ментора узима професора др Петра Јевремовића. Завршила је едукацију из психодрамске и интегративне психотерапије. Носилац је Националног и Европског сертификата. Након обавезног клиничког стажа у клиници „Др Лаза Лазаревић“ положила је стручни испит при Министарству здравља. Завршила додипломски програм Центра за женске студије на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Има више од десет година искуства у индивидуалном и групном психотерапијском раду са маргинализованим групама, у третману примитивних менталних организација и психоза, као и са особама које желе да побољшају квалитет свог живота. Пружа психотерапијске услуге у приватној пракси. Излагала на стручним скуповима и објављивала радове из области психоанализе, психопатологије и теологије, у којима се бави темама попут проблематике нарцизма и нарцистичког искривљења из Лаканове визуре, психодинамским разумевањем анорексије и питањем позиције жене у оквиру психоаналитичке теорије субјекта, Фројдовом феноменологијом сна, као и аскетским тиховањем у контексту савремене психоанализе.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Маја Милић

Број индекса: 4П21/8

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Лаканова теорија стадијума огледала

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 15. 5. 2025.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Маја Милић
Број индекса: 4П21/8
Студијски програм: Психологија
Наслов рада: Лаканова теорија стадијума огледала
Ментор: Професор др Петар Јевремовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**. Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада. Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 15. 05. 2015.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Лаканова теорија стадијума огледала

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 15. 5. 2025.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

